

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

FORVM

Acta Juridica et Politica

IX. évfolyam
1. szám

SZEGED
2019

Redigunt

TAMÁS ANTAL, ZSUZSANNA JUHÁSZ, KRISZTINA RÚZS MOLNÁR,
ZSOLT SZOMORA, NORBERT VARGA

Collegium scientiae actorum:

ATTILA BADÓ, MÁRTA DEZSŐ, ZSUZSANNA FEJES, KLÁRA GELLÉN,
ATTILA HARMATHY, JÓZSEF LICHTENSTEIN, BARNA MEZEY,
LÁSZLÓ NÁNÁSI, GÁBOR ROKOLYA, ARNDT SINN, BÉLA SZABÓ,
ISTVÁN SZABÓ, GERHARD THÜR

Redigit

MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota

FORVM Szeged

Szerkesztőbizottság:

ANTAL TAMÁS, JUHÁSZ ZSUZSANNA, RÚZS MOLNÁR KRISZTINA,
SZOMORA ZSOLT, VARGA NORBERT

A folyóirat tudományos testülete:

BADÓ ATTILA, DEZSŐ MÁRTA, FEJES ZSUZSANNA, GELLÉN KLÁRA,
HARMATHY ATTILA, LICHTENSTEIN JÓZSEF, MEZEY BARNA,
NÁNÁSI LÁSZLÓ, ROKOLYA GÁBOR, SINN ARNDT, SZABÓ BÉLA,
SZABÓ ISTVÁN, THÜR GERHARD

Főszerkesztő

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Műszaki szerkesztő

MARVANEK JUDIT

Kiadja

GÖRÖG MÁRTA

dékán

Kiadványunk rövidítése

FORVM Szeged

ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
ISSN 2063-2525 FORVM Acta Juridica et Politica

A műszaki szerkesztést EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

TARTALOM

BÉLI GÁBOR Pénzkölcsön, zálogkölcsön a régi magyar jogban a Hármaskönyv megjelenéséig.....	5
FREY DÓRA Az Osztrák-Magyar Monarchia és a nemzetiségek – különös tekintettel a Birodalmi Tanácsban Képviselet Országokra.....	27
HOMOKI-NAGY MÁRIA A magyar gyámsági jog a neoabszolútizmus korában.....	45
KÉPES GYÖRGY A magyar dohánypiaci szabályozás története az osztrák-magyar kiegyezés fényében.....	57
KÉPESSY IMRE Az út a kiegyezéshez.....	85
KORSÓSNÉ DELACASSE KRISZTINA A csalás törvényi szabályozásának alakulása a XIX. századi büntetőjogi kodifikáció előtt. A XVIII. század végének két kodifikációs kísérlete Magyarországon.....	111
PÉTERVÁRI MÁTÉ Az Osztrák-Magyar Monarchia alsó középszintű közigazgatása a kiegyezést követően.....	113
P. SZABÓ BÉLA Nagyszombatól Bécsig – Professzor sors a dualizmus korában: Leopold Pfaff, magánjogász.....	127
SZABÓ PÁL Hunyadi Mátyás életkoráról.....	143
TAMÁSI ANNA ÉVA A házasságtörés a székesfehérvári és a veszprémi szentszék gyakorlatában a kiegyezés időszakában.....	155
VARGA NORBERT Az I. világháború hatása a kartelljog kodifikációjára.....	165

BÉLI GÁBOR*

Pénzkölcsön, zálogkölcsön a régi magyar jogban a Hármaskönyv megjelenéséig

Pénz kölcsönbeadásáról a XIII. század elejétől állnak rendelkezésre nagyobb számban bevalláslevelek. Ezek között azonban az Anjoukig olyant alig lehet találni, amiben a felek közt pénz kölcsönadására létesült lekötölelésre a *mutuum*ot vagy a *mutuor* ige megfelelő alakját használták volna. Efféle szerződések megörökítésére akkor került sor, amikor a pénzzuttatás okán zálogadás történt. Ha ugyanis a kölcsönt adó hitelző a pénz elfogyasztásának lehetővé tételéért adóstól lejáratiig ingatlan, illetve valamely ingatlanhoz tapadó hasznot hajtó jog zálogba adását kívánta, szerződésüket, mint minden más ingatlannal kapcsolatos ügyletet, a bevett szokásnak megfelelően, célszerű volt írásba foglaltatni, hogy annak érvényes létrejöttét kellőképpen igazolni lehessen, különös tekintettel az ingatlanokat terhelő különféle dologi jogokra, dolgi jogi igényekre, illetve követelésekre.

Jóllehet az ügylet: a pénz konzumálásának lehetővé tétele végett zálog követelése ellenében létesült lekötölelés nem volt más, mint pénzkölcsön, mégis az ingatlan zálogba adása kapott kitüntetett figyelmet a szerződés bevallásakor és magában a bevalláslevelben is. A csurgói keresztesek konventjének 1219 táján kelt az a levele, amit a zalai konvent korábbi, Gyulád ispánnak és fiának, Arnoldnak Ochuz ispán számára 40 márka tartozás megfizetésének tényét rögzítő bevallását erősítette meg, miszerint, a tartozást báni dénárookban vagy illő becsértékben fele részben Szent Mihály, illetve húsvét ünnepének nyolcadán kell adósoknak törleszteni, az is hozzátéve, hogy „*idem Julad comes, ac filius suus Arnold, pro ipsis quadraginta marcis quandam possessionem eorum in pignore obligaverant Harazna uocatam iuxta Drauam existentem, cum omnibus utilitatibus et pertinenciis suis usque finalem solutionem comes Ochus possidebit*” (ugyanaz a Gyulád ispán és fia Arnold a 40 márkáért bizonyos, a Dráva mentén lévő Harazna nevű birtokukat zálogba kötelezték, [hogy] minden haszonvételével és tartozékával a végső fizetésig Ochuz ispán birtokolja).¹ A bevalláslevelek formulája a XIII. század második felében akként állandósult, hogy az adós ingatlanának elzálogosítása fejében vette át a hitelezőtől a kölcsönbe kért készpénzt: „*terram unius aratri et dimidii cum fundo unius curie [...], in quo etiam arbores fructíferas [...]* esse dicebat, [...] pro

* egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

¹ WENZEL GUSZTÁV (kiad.): *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Pest – Budapest, 1860–1874. (a továbbiakban ÁÚO) XI. 156. p.

quatuor marcis argenti decime combuscionis, pignori obligasset usque festum Sancti Regis Stephani [...] quatuor marcas ab [...] eodem comite plenarie acceperat” (1264), „*portionem suam provenientem sibi in terra [...] empta [...] pignori obligavit [...] pro una marca*” (1265), „*terram eorundem [...] vocatam impignorasset [...] pro septem marcis, quas septem marcas [...] dixit sibi [...] fuisse persolutas*” (1266).²

1. Mutuatio és impignoratio

Vörös Ábrahám fia, Mókus Ábrahám, miután megjelent a pozsonyi konvent előtt 1341. március 3-án, arról tett bevallást, hogy Szentgyörgyi Sebös mester fivére, Abichk Ábrahám fia, Péter mester 20 bécsi fontdénárt „*mutui titulo concessisset*” (engedett át kölcsön címen) néki azzal, hogy ha azt Szent György napig (1341. április 24.) nem tudná visszafizetni, akkor a csallóközi Beke birtokban bírt teljes birtokrészét Péternek iktatja birtoklásra és bírásra mindaddig, amíg a 20 fontdénárt meg nem fizeti.³

A pozsegi káptalan egyik, 1363. november 4-én kelt bevalláslevele szerint négy csernoki nemes Benedek fia János deáktól vett kölcsön 10 pozsegi számolású márkát azzal, hogy ebből 5-öt a következő év vízkeresztjének nyolcadán (1364. január 13.), a maradékot pedig böjtközepe nyolcadán (1364. március 6.) fizetnek vissza. Ha pedig késedelembe esnének, vagy nem fizetnék meg teljesen a tartozást – szövege a büntetési záradék –, „*akkor, a határnapok elteltével, a mondott pénzt, húsz márka, bírói rész nélkül, perbeocsátkozás előtt akármelyik fizetési nap elhagyása miatt leteendő teherrel tartozának megadni és megfizetni [...] János mesternek*”, vagyis adósok kétszeres büntetésre kötelezték magukat.⁴ Ez a kölcsönszerződés az előbbtől abban különbözött, hogy a hiteltelző a lejáratkor elvárt szerződésszerű teljesítés meghiúsulása esetére bünteteskikötéssel biztosította követelését.

Az első, 1351-ben befejezett honi jogkönyv, az Uzsai Jánosnak tulajdonított Ars Notaria már a rögzült formulák szerint közölt egymás után két-két mintát, zálogosításról, illetve kölcsönadásról.⁵ Az utóbbiakat a szerkesztő ekként vezette be: „*Sequitur breviter forma mutuacionis, quando res per unam personam mutantur alteri*” (Következik röviden a kölcsön formája, amikor egyik személy a másikkal dolgokat ad kölcsön):

„*Mi, káptalan stb., adjuk, vagy tudatjuk, hogy miután B fia A ilyenből, előttünk személyesen megjelent, ilyenből D fia] C jelenlétében és hallatára azt mondta, és vallotta nyilvánosan, hogy maga bizonyos, őt jelenleg nyomasztó szükségek eltávoztatása végett ugyanezettől a D fia] C-től ennyi, ilyen számolású márkagarast kölcsön címen átvett, mely*

² IPOLYI ARNOLD – NAGY IMRE, ... VÉGHÉLY Dezső (kiad.): *Hazai okmánytár I–VIII*. Győr – Budapest, 1865–1891. (a továbbiakban HO) VII. 91. p., IV. 42. p., NAGY IMRE – VÉGHÉLY Dezső – NAGY GYULA (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II*. Budapest, 1886., 1890. (a továbbiakban ZO) I. 50. p.

³ KAMMERER ERNŐ (bev.): *A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. 1241–1256*. Budapest, 1906. (a továbbiakban: PÉCZ), 116. p.

⁴ GEORGIUS FEJÉR (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IX/3. 368. p.

⁵ BÓNIS GYÖRGY: *Uzsai János Ars Notariája*. Filológiai Közlöny. 1961. 257–260. pp. BÓNIS GYÖRGY: *Középkori jogunk elemei*. Budapest, 1972. 30–33. pp., BÉLI GÁBOR: *A latin és a magyar jogi terminológia a XIX. század közepéig*. Jogtörténeti Szemle, 2017/3. 12. p.

pénzmennyiséget pedig, vállalta, hogy készpénzben adja vissza, és előtünk vállalta, hogy a hamarosan eljövő ilyen ünnep nyolcadán kétszeres jusson D f[ia] C-nek az előbb megjegyzett főtartozásra, ha maga a mondott határnapot a fizetésben elmulasztaná. Aminek megtételére előbb tárgyalt B f[ia] A szabad akaratból kötelezte magát. Adták.” (111.).⁶

A formula megoldása az imént ismertetett, 1363. november 4-i szerződéssel egyezett a *poena conventionalis* megfelelő kikötése alapján. A kölcsön bevállásának másik szokásos mintája pedig a Mókus Ábrahám és Abichk Ábrahám fia Péter szerződésével azonos konstrukciót is, a tartozás határidőben történő megfizetésének elmulasztása eseteire ingatlan zálogba bocsátásának kilátásba helyezését hozta, amit az „*Item alia forma ad eandem materia*” (Hasonlóképpen ugyanehhez a tárgyhoz másik forma) tájékoztatás bevezetett be:

„Mi, káptalan, vagy: ilyen helység prépostja és konventje adjuk stb., Hogy miután B f[ia] A ilyenből színünk előtt személyesen megjelent, azt mondta, és nyilvánosan vallotta, hogy maga T-i D f[ia] C-től, aki ekkor hasonlóképpen személyesen megjelent előtünk, bizonyos, őt mostanában nyomasztó szükségéi eltávoztatására és elosztatására ennyi, ilyen számolású márkagarast kölcsön címen átvett, vállalta, hogy a pénzmennyiséget pedig ilyen ünnep nyolcadán visszaadja előbb taglalt T-i D f[ia] C-nek, hitelezőjének, teljesen készpénzben előtünk ilyen közbevetett büntetéssel, most jelenlétünkön is szabad akaratából vállalta, hogy ha maga a mondott pénzmennyiséget az előbb említett nyolcadon előbb megjegyzett hitelezőjének visszaadni nem törekszik, vagy nem tudná, akkor azután kétszeres büntetéssel tartozzék megfizetni a főtartozást fent mondott hitelezőjének. Azalatt pedig P és Q telkei közt fek[vő] telkét, ilyen utcában, ugyanabban a városban, vagy így: azalatt pedig, mint mondta, ilyenek szölei közt bírt szőlőjét, ilyen vidéken D f[ia] C-nek engedi át zálogolás köteje alatt. Elmondta nekünk azt is előbb megjegyzett B f[ia] A, hogy ha a mondott határnapot a fizetésben, mint fent, elmulasztaná, akkor a főtartozás terhet háromszoros büntetésben növeli előbb megjegyzett szőlőjéhez. Aminek megtételére előbb tárgyalt D f[ia] C akaratának megfelelően kötelezte magát. Adták.” (112.).⁷

A szerkesztő által hozott példák pénzkölcsönre vonatkoztak, mégis, az iránymutatás szerint, hogy tudniillik „*res per unam personam mutuantur alteri*” minden más kölcsönre alkalmazandó, tehát általános formuláról volt szó a 111. szám alatt közölt levél-mintában. Pénzkölcsönön kívül más helyettesíthető ingók kölcsönbe adásáról alig maradtak írásos bizonyítékok, és ezek is többnyire az adós egyszerű elismervényei voltak, mint az a saját kezű levél, amit 1403. július 18-án Herceg László állított ki: „*Mi Herceg László emlékezetül adjuk, hogy bevalljuk a jelen levéllel, hogy Tötös mestertől meszet*

⁶ MARTINUS GEORGIUS KOVACHICH (ed.): *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usati*. I. Anonymi ars notarialis formularia sub Ludovico I. rege Hungariae conscripta, Pesthini, MDCCXCIX, (a továbbiakban: FS AN) 70. p.

⁷ FS AN 71. p.

vettünk kölcsönbe, öt hordóval. Adatott Szekcsőn, hitvalló Szent Elek ünnepe után a legközelebbi szerdán az Úr ezernégyszázharmincharmadik esztendejében”.⁸

Fontos megjegyezni, hogy pénzkölcsönt, ha hitelező nem követelte ingatlan zálogba adását adóstól a szerződés lejártáig, különösen, ha az kisebb összegű volt, ritkán foglaltatták hiteleshellyel írásba a felek, amit az ezekről adott bevallásleveleknek a zálogadásal párosuló pénzkölcsönről felvett okiratokhoz képest lényegesen csekélyebb száma jelez. Ezt támasztja alá egyebek közt Semjéni Ubul szatmári ispán vicéjének, Panyalai Lökösnek és a megye szolgabíróinak az az 1366. január 8-i levele, amivel arról tudósítottak, hogy levelük kiadásának tizenötödén Piliskei László fia István Mikolai Tamás ellen esküdni tartozik előttük avégre, hogy miután Tamásnak 12 forintot adott hadjáratba vonulhatásra, ezt Tamás nem iparkodott megadni.⁹ Ennek alapján nyilvánvaló, hogy a felek szerződéséről bevalláslevél nem készült, mert egyébként a tartozás igazolására Szatmár megye törvényszéke nem ítelt volna esküt. Ugyanez állt a háttérben Perényi Péter a székelyek és Máramaros megye ispánja ítéletének, aki előtt a Szabolcs megye számára 1406. június 21-ére Kárász falu mellett hirdetett közgyűlésén Zeleméri Péter fia Mihály magával együtt három nemes esküjével bizonyította, hogy Kisvárdai Domonkos fiai, Mihály, Miklós és Pelbárt néhai fivérük, Zsigmond után 5 forint készpénzzel és 6 forint értékű gyűrűvel adósok. Az eljáró bíró ezek után arra kötelezte a fivéreket, hogy a 11 forintot az eskütétel nyolcadán (augusztus 1.) egy szolgabíró jelenlétében fizessék meg Kárászban, és ha ezt elmulasztanák, „a mondott megyébe küldendő bírság-szedő [...] az előbb megírt tizenegy forintokat Domonkos fiainak vagy jobbágyainak dolgaiból és javaiból ezek kétszeresének harmad részével együtt e Mihálynak fizesse ki”.¹⁰ Ehhez annyit feltétlenül meg kell még jegyezni, jóllehet kitetszik a citátumból, hogy a szóban forgó gyűrű becsérték szerint számolt ingó, helyettesíthető dolog volt, amit, mint a készpénzt, Mihály „*causa mutui sub spe restitutionis dederit*” (kölcsön címén a megadás reményében adott).

Az Ars Notaria zálogosítási formulái (*formulae impignorationis*) a XIII. századtól szokásos ingatlan zálogosítása fejében adott pénzkölcsön alaptípusait és variációit ismertették, amik, miképp ezt a második minta után a szerkesztő meg is jegyezte, minden, az efféle lekötéseknél szóba jöhető lényegi sajátosságot érintettek:

„*Mi, káptalan, stb., vagy: mi ilyen helység prépostja és konventje, adjuk stb., vagy tudatjuk, hogy miután D f[ia] C ilyenből egyrésztől, F f[ia] E másrésztől előttünk személyesen megjelent, D f[ia] C élőszóval előadta és előterjesztette, hogy bizonyos, ilyen nevű, mint mondta, ilyen megyében fekvő, őt ilyen címen illető birtokát minden haszonvételeivel és tartozékaival bizonyos, őt mostanság gyötrő szükségei eltávoztatása végett a már elmúlt ilyen ünnep jelen nyolcadától egészen három, vagy négy vagy öt stb. év leforgásáig ennyi, ilyen számolású márkagarasokért előttünk történő visszavételre zálogba adta, elzálogosította előttünk oly módon, hogy ugyanezt a birtokát az előbb mondott pénzmenységért teljességgel készpénzben bármikor visszaválthassa és váltsa, miután*

⁸ NAGY IMRE – NAGY IVÁN – VÉGHÉLY DEZSŐ – KAMMERER ERNŐ – DÖRY FERENC – LUKCSICS PÁL (szerk.): *A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII*. Pest – Budapest, 1871–1931. (a továbbiakban: ZICHY) V. 343. p.

⁹ BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ (szerk.): *A Kőrösszegi és Adorjáni gróf Csáky család története. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. 1–2*. Budapest, 1919. (a továbbiakban: CSÁKY), I/1. 124. p.

¹⁰ ZICHY V. 454. p.

mondott F f[ia] E a pénzt megkapta, tartozék néki a fent mondott birtokot visszaadni. Vagy így: és előttünk oly mód zálogosította el, hogy említett ilyen birtokát a mondott három év leforgásán belül, vagy e megszabott időn belül is előbb említett F f[ia] E-től bármikor visszaválthassa, miután mondott F f[ia] E a pénzt visszakapta, ugyanazt néki, bármi kibívót félretéve, tartozék visszabocsátani épp úgy hatalma alá. Ha pedig mondott birtokát szabott időn belül nem tudja visszaváltani, vagy nem törekszik, akkor azután ne másképp, csak a mondott főadósság kétszeres büntetésével legyen hatalma ugyanettől az F f[ia] E-től visszaváltani.” (109.).¹¹

„Vagy így: elzálogosította előttünk, hogy sem magának, sem nemes örököseinek nemzetségéből előbb említett, ilyen nevű birtokát a mondott három évig ugyanettől az F f[ia] E-től ne legyen hatalma visszaváltani, de a mondott megszabott határnap elmúltával maga is, örökösei is az előbb megjegyzett mondott ennyi márka pénzmennyiségért a mondott négy esztendő akkor következő fordulója után ugyanettől az F f[ia] E-től visszaválthassák az előbb megjegyzett birtokot, azt sem mellőzve, hogy ha maga vagy örökösei az előbb taglalt birtokot a négy év letelte után nem tudják visszaváltani, akkor azután az előbb említett birtok haszonvételeivel és tartozékaival ugyanezért az ennyi márka pénzmennyiségért végre F f[ia] E-nél maradjon örök birtoklásra. És ekként nekünk végre, D f[ia] C távol lévén, mert más levelünk közbejöttével megerősített tartalma érvényben van, előbb megjegyzett F f[ia] E-nek hatalmunkban áll előrkíteni. Ezenkívül arra kötelezte magát és örököseit megjegyzett D f[ia] C, hogy előbb tárgyalt F f[ia] E-t és utódait a mondott birtok okán egészen ugyanennek visszaváltása idejéig minden háborgatni akarótól és merészeltőtől mindig és mindenhol stb. [megvédik]. Adták, stb. És mivel ez a forma minden más elzálogosítandó dologra, tudniillik telkekre, szőlőkre, mezőkre, szántóföldekre és egyebekre közös, ezért a mondottak elegendők ugyanezekről, ezért, mivel a tudós jegyző ismeretét e formák által több más formához illesztheti az erre alkalmas időben és helyen.” (110.).¹²

A kölcsönzés, illetve zálogosítás mintáinak tartalma, és eleve ezek megkülönböztetése – a jogkönyv hivatásának megfelelően – arra kívánta felhívni a jogot tanuló, leendő jegyzők figyelmet, hogy a *mutuatio* – a *mutuum* római jogi tartalmának megfelelően – nem más, mint pénz vagy más helyettesíthető dolog kölcsönbe adása, pontosabban arra, hogy a pénzkölcsönzés ingyenességet feltételez, vagyis, hogy a *mutuationak* az ingyenség fogalmi alkateleme, ami abból is következik, hogy keresztények között tilos volt pénzkölcsönnél kamatot kikötni és szedni.¹³ Ha viszont a hitelező a kölcsön lejáratáig ingatlant kért zálogba, akkor nem ingyenesen kívánta lehetővé tenni adósnak a pénz elfogyasztását, hanem a tilalmazott kamat helyett a zálogba vett dolog gyümölcseinek,

¹¹ FS AN 69. p.

¹² FS AN 70. p.

¹³ TIMON ÁKOS: *Magyar alkotmány- és jogtörténet tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Budapest, 1902. 375. p. IVÁNYI BÉLA: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Szeged, 1932. 167. p. BÉLI GÁBOR (szerk.): DEGRÉ ALAJOS: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Pécs, 2010. 167–168. pp. HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Szerződési biztosítékok a magyar rendi magánjogban*. In: Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Tripartitum trium professorum. Három szegedi jogtörténész. Drei Szegediner Rechtshistoriker*. A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 58. Szeged, 2017. 220. p.

hasznainak szedéséért. Ezt a gazdasági érdek vezérelte hitelezői szándékot a szokásos zálogosítás, zálogba adás, zálogba kötelezés mellett a használatba adás, használatba bocsátás szóhasználat tette egyértelművé, mint a pozsonyi káptalan 1359. augusztus 8-án kelt levelében, miszerint Gudurcenki Balázs fia Pál az Ikva mentén fekvő Gudurcenk birtokát 60 bécsi márkadénárért és 8 rőf „*hosszú lundi (?)*” posztóért „*pignori obligasset seu titulo pignoris ad utendum collocasset*” (kötelezte zálogba vagy adta zálog címen használatba) Nagymartoni Lőrinc fia Niklinnek.¹⁴ Ugyanez a formulája a Zeki Mihály és fia 1408. augusztus 1-jén, a pozsonyi káptalan előtt bevallott szerződésének, amivel apa és fia Sárfeneki Frigyesnek két öröklött erdejük felét-felét, valamint szőlőjük után illető ½ bécsi fontdénár hegyvámjukat 50 bécsi fontdénárért „*pignori obligarunt et ad utendum collocarunt*” (kötelezték zálogba és adták használatra).¹⁵ Ezzel együtt, noha nem ez volt az elsődleges célja, az *impignoratio* révén a hitelező által kezelt zálogba vett ingatlan a kölcsön visszafizetésének biztosítékul is szolgált.¹⁶

A *mutuatio* révén létrejött lekötözésnél a hitelező arra az esetre, ha adós elmulasztaná a tartozás visszafizetését, vagy egyébként teljesítése nem volna szerződészerű, követelése megfelelő biztosítása végett, szerződési büntetésül adós valamely ingatlanának vagy ingatlanainak zálogba vételét is kiköthette, illetve kikötötte, akár a szokásos *poena dupli* vagy ennél súlyosabb hátrány kilátásba helyezésével együtt, mint ez Mókus Ábrahám és Abichk Ábrahám fia, Péter szerződésből, valamint az Ars Notaria 112. pontjának szerződésmintájából is kiderül. A zálogba vétel *mutuatio*nál tehát kifejezetten *poena conventionalis*ként szolgált. Hozzáteve, hogy az adós késedelmével, ami tehát a felek megegyezése szerint ingatlan zálogba vételét vonhatta maga után, a szerződés ingyenessége megszűnt, és hitelező, ugyanúgy, mint az *impignoratio*t kívánó hitelező, mindaddig szedhette a zálogba vett dolog gyümölcsseit és hasznait, amíg az adós tartozását a szerződésben foglaltak szerint teljesen meg nem fizette.

Ha a hitelező bőkezűségből adott kölcsönt az adós szerződésszegése esetére ingatlan zálogba adásának kikötésével, azt tette világossá, hogy csak lejáratig hajlandó számára ingyenesen lehetővé tenni a kölcsönbe adott pénz felhasználását. Ezt támasztja alá mások mellett a Szent István király fehérvári ispotálya kereszteseinek konventje által 1433. március 9-én a Derecskei Pál fia Miklós és István szerződéséről felvett bevalláslevel, akik olyan megkötéssel vettek kölcsön Vitai Kis László fejezői várnagytól 80 magyar aranyforintot, hogy „*ha a mondott forintokat a legközelebb eljövő Szent Jakab apostol ünnepén (1433. július 25.) ugyanennek a Kis Lászlónak nem akarnák, vagy nem tudnák megfizetni, akkor a Somogy vármegyében birt és lévő Kovászna nevezetű birtokrészük megszállására és elfoglalására [...] ugyanennek a megyének az ispánjával együtt legyen teljhatalma, és legyen joga mindaddig megtartani és birtokolni, amíg neki azok a fent mondott forintok egészét meg nem fizetik*”. Azt is hozzátették mindehhez, hogy „*ha netán, ugyanebben a birtokban a jövőre nézve ugyanezt a Lászlót nem tudnák megvédeni, akkor a Solt megyében fekvő Kőrös nevű birtokukat hasonlóképpen ugyanennek a Solt megyének az ispánjával együtt legyen teljhatalma a jelen levél erejénél fogva meg-*

¹⁴ CD IX/3. 80. p.

¹⁵ NAGY IMRE (szerk.): *Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II.* Sopron, 1889., 1891. (a továbbiakban SO) I. 584. p.

¹⁶ HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Az 1795. évi magánjogi tervezetek.* Szeged, 2004. 180. p.

szállni és elfoglalni, és legyen joga mindaddig megtartani és bírni, amíg ugyanennek a Lászlónak István és Miklós az előbb említett forintok egészét meg nem fizetik”.¹⁷ Ezzel egyező kikötést rögzített a leleszi konvent 1471. október 28-án adott oklevele egyrészről Losonci Albert fia László, másrészről Bezdédi István és János közt létrejött szerződésről. Losonci László 200 aranyforint kölcsönt vett fel 1471. december 8-i visszafizetéssel, azzal, hogy ha a megjelölt napon nem akarná, nem igyekezne, vagy nem tudná tartozását megadni, akkor hitelezőknek legyen hatalma a Szabolcs megyei Pálca nevű birtokát összes haszonvételeivel és tartozékaival elfoglalni, és zálog címen maguknál tartani, illetve „a gyümölcsöket és összes jövedelmeket, tudniillik taksákat, díjakat, dikákat és adókat teljesen beszédni és behajtani, vagy beszédetni és behajtatni, tudniillik úgy a rendszereseket, mint a rendkívülieket”.¹⁸ Az előzőekhez hasonló megoldást tartalmaz az az 1477. január 30-án kelt közjegyzői okirat is, ami egyrészről Egyed és néhai Csarnavodai Domonkos fia György, másrészről János szatmárnémeti plébános szerződését rögzítette. János plébános ugyancsak 200 tiszta aranyforintot adott kölcsönbe olyképpen, hogy ha Egyed és György a tartozását a következő vízkeresztig (1478. január 6.) nem fizeti meg, Lázár, Halmi és Váralja birtokaik összes birtokrészeibe „impignoraliter” (elzálogosítás módján) vezessék be hitelezőjüket káptalan vagy konvent levelével, és tartsák meg a visszaváltásig azok békés birtokában „miden gyümölcsökkel, tudniillik adókkal, jövedelmekkel és nyereségekkel együtt”. Arra az esetre pedig, ha adósok nem fizetnek határidőben, vagy választatásuk szerint nem adják zálogba megnevezett jószágaikat, hitszegés és kiközösítés büntetésben marasztalódásukat vállalták.¹⁹

Az Ars Notariának a szokásos formulázásra alapozott különböztetése kölcsönzés és zálogosítás között a XV. századra jelentőségét veszítette, tekintettel arra, hogy az ingatlan zálogba vétele ellenében adott, azaz nem ingyenes pénzkölcsön-szerződések bevalásában feltűnt a pénz átvételére a „mutuo recipio”, azaz „kölcsönbe veszek” szóhasználat. A csornai konvent 1461. augusztus 1-jén kelt bevalláslevelében, ami egyrészről Kanizsai Miklós soproni ispán és fivére, László erdélyi vajda, másrészről pedig Kemenfalvi Török Ambrus és Gébárti Lőrinc szentgyörgyvári várnagyok szerződését örökítette meg, a következőképpen formulázta a felek közt létrejött ügyletet: *Nicolaus [...] ac Ladislaus [...] confessi sunt eo modo, quomodo ipsi pro quibusdam necessitatibus ipsorum ad presens eosdem urgentibus, tria milia florenorum auri hungaricalis monete veri et iusti ponderis, ab [...] castellanis ipsorum [...] sub spe restitutionis mutuo recepissent, accomodassent et levassent, pro quibus tribus milibus florenis auri predictum castrum ipsorum Zenthgerwara alio nomine Bekawara nuncupatum [...] quibuslibet pertinetiis ac utilitatibus ad ipsum castrum spectantibus, puta possessionibus [...] taxis eciam ordinariis et extraordinariis ex eisdem possessionibus annuatim provenire debentibus, pignori obligassent [...]*” (Miklós és László oly mód vallattak, hogy az őket jelenleg nyomasztó bizonyos szükségek miatt 3000 magyar aranyforint, igazi és törvényes súlyú pénzt vettek kölcsönbe, vettek át, és vettek fel a megadás reményében várnagyaiktól, mely 3000 aranyforintért előbb mon-

¹⁷ HO IV. 302. p.

¹⁸ VARJÚ ELEMÉR – IVÁNYI BÉLA: *A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története. Oklevéltár I-II.* Budapest, 1908., 1928. (a továbbiakban: BÁNFFY) II. 147. p.

¹⁹ ZICHY XI. 197. p.

dott Szentgyörgyvár, más néven Békavár nevű várakat minden, a várhoz tartozó tartozékokkal és haszonvételekkel, tudniillik birtokokkal, rendes és rendkívüli, e birtokok után évente befolyjni illő taksákkal zálogba adták).²⁰

Ugyanez a formula jön elő Magyi János közjegyző 1476 és 1490 közt lejegyzett, 1491 és 1493 táján más kézírással kiegészített kollekciójában is, amit az Ars Notariával együtt közlő Kovachich Márton Nyírkállói Tamásnak tulajdonított.²¹ A 226. számú minta, „*Dupplex impignatoria*” alatt közöl egy, a Kanizsaiak *fassioja* szerinti bevalláslevél-változatot, mégpedig egy olyan példa kapcsán, amikor adós a korábbi kölcsön lejáratától vagy a lejárat napján a már zálogba adott fekvőjóságaira újabb kölcsönt vett fel:

„*Mi, a budai egyház káptalana. Emlékezetül adjuk, hogy miután a nagyságos T-i T előttünk személyesen megjelent, szabad akarattal oly mód vallott, hogy bár egyébként bizonyos elkerülhetetlen szükségei miatt nagyságos Nádasdi Ungor Jánostól ötven aranyforintot kölcsönbe a visszaadás reményében átvett és bírt, mely ötven aranyforintokért pedig teljes Szer és Szentgyörgy nevű, Csongrád megyében lévő birtokokban bírt birtokrészeit ugyanennek az Ungor Jánosnak elzálogosította. Mégis most szüksége szorításában e mondott Szer és Szentgyörgy birtokokban bírt birtokrészeihez ismét és másodszor negyven aranyforintot vett át és bír. Ezért úgy az előbb megírt korábbi ötven aranyforintért, mint e negyven aranyforintért az előbb megírt birtokokban bírt birtokrészeit, azok összes haszonvételeivel és mindennemű tartozékival előbb megjegyzett Ungor Jánosnak elzálogosította, sőt előttünk is zálogba adta e levelünk közbejövő bizonyosságával. Adták vízkereszt ünnepe előtt a legközelebbi hétfőn az Úr ezernégyszáznyolcvanadik estendejében [1480. január 3.]” (226.).²²*

A XV. századtól a pénz kölcsönbevétele, illetve kölcsönbeadása okán az adós részéről ingatlan elzálogosítására kialakult újabb formulakonstrukció bevetté válásával az ingyenes pénzkölcsönön kívül minden zálogba adott ingatlan vagy jog haszonvételeért adott pénzkölcsönre is használták alkalmasint a *mutuumot* az *impignoratio* megkülönböztetés mellett.

A XV. századra kitermelődő bevallásformulák egyik sajátossága az volt, hogy ha kölcsönbevételezt írtak az *impignoratio* felvett levélben, mint az imént ismertetett szerződésbevallásoknál, mindig hozzáfűzték a „*sub spe restitutionis*” kiegészítést, teljes formulával: „*mutuo sub spe restitutionis recepisset*” (kölcsönbe vette a megadás, avagy: a visszafizetés reményében), miképp ez az ingyenes kölcsönnél volt szokás. Eféle ingyenes kölcsönformulát Magyi is bemutatott a 145. számú mintában, ami, mint egyébként a kollekcióban számos más alkalommal, valamely fontosnak ítélt, példaértékű eredeti levélnek a felek részleges általánosításával, anonimizálásával történő közlése volt. Ez esetben a felemásra sikeredett megoldásból világosan kiderül, hogy az adós, T-i T nem volt más, mint bizonyos Gyürki György:

²⁰ ZO II. 577. p.

²¹ BÓNIS GYÖRGY: *Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás*. In Csizmadia Andor (szerk.): Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből. Pécs, 1967. I. 226–237. pp. BÓNIS i. m. 153–156. pp. BÉLI i. m. 12–13. pp.

²² MARTINUS GEORGIUS KOVACHICH (ed.): *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credilibus, authenticisque regni Hungariae olim usati*. II. Thomae de Nyírkálló stylus cancellariae Mathiae I. Regis Hung[ariae] Pesthini, MDCCXCIX. (a továbbiakban: FS M) 286. p.

„Emlékezetül adjuk, hogy az előttünk személyesen megjelent T-i T szabadon e mód vallott, hogy bizonyos szükségei eltávoztatására a nagyságos Sági Sebestyéntől és Andrásztól tíz tiszta magyar aranyforintot kapott kölcsönbe a megadás reményében és bír, mely tíz aranyforintokat pedig maga György vállalta, hogy a legközelebb jövő Szent György vértanú ünnepére megadja nekik, miként előttünk oly módon vállalta, hogyha az előbb mondott határnapra a mondott tíz aranyforintot nem akarná vagy tudná vagy törekedne megadni, akkor magának Sebestyénnek és Andrásznak legyen hatalma a jelen levél közbejövő érvényével ugyanebben a Pest megyében lévő Gyürkben bírt három, két jobbágyi és egy lakatlan telke birtokába bevezetésre, ugyanezek elfoglalására és ezek gyümölcseinek és bármely hasznainak szedésére, és zálog címén megtartására és megőrzésére mindaddig, amíg és ameddig az előbb mondott X aranyforint után teljes elégtétel nem ad. E levelünk közbejövő bizonyosságával. Adták”.²³

2. A pénz kölcsönbeadásával létesült lekötelezések sajátosságai

A hitelező ingyenes pénzkölcsönt rövid lejáratra adott, ami, ahogy az eddig faggatott oklevelek adatiból is kitetszik, rendszerint nem haladta meg az egy évet. Az ingyenes pénzkölcsön-szerződést, ha kisebb tartozásról volt szó, a XVI. századtól is csak elvételre foglalták írásba, mivel a levélkiállítás költsége az adós terhe volt. Ezeket a szerződéseket esküvel, valamint ügyleti tanúk közbejöttével, és szerződési büntetés kikötésével biztosították. A szokásos *poena conventionalis* a *poena dupli* volt a nagyobb összegű kölcsönfelvételek okán megörökített szerződések alapján. A felek e szokásos mellett súlyosabb büntetésben is megegyezhettek. Némelykor a *poena conventionalis* mértékének megállapítása egészen különösen alakult. A Borbála királyné előtt 1406. október 1-jén szerződésüket bevalló felek, Várad Miklós udvari ifjú és Henslin János egri kanonok úgy állapodtak meg, hogy ha Várad Miklósnak azt a 200 forintot, amit forintonként 28 garassal számoltak, János mester nem fizeti meg hiánytalanul Szent Márton ünnepéig (1406. november 11.), Miklóssal szemben 432 forinttal marasztalódjon. Emellett azt is rögzítették, hogy ha határidőre nem fizetne János, és „bármikor és bárhol e János mestert személyesen megtalálja, akkor ennek a Várad Miklósnak legyen teljhatalma és minden hatalma és hatósága e János mestert bármely törvényszék szava nélkül elfogni, letartóztatni, és mindaddig fogságban tartani, ameddig a négyszázharminckét forint felől Várad Miklósnak e János mester teljes elégtételt nem ad [...]”.²⁴ Kétségkívül, az adós letartóztatása kellő biztosítékul szolgált a tartozás megfizetéséhez, de az effajta megegyezéses büntetés kilátásba helyezése kivételesnek számított. Megesett, hogy a kölcsönbe vevő nem volt olyan helyzetben, hogy tartozását egy összegben készpénzben megfizesse, ilyenkor tartozásának elismerése mellett, ha a hitelező elfogadta, adósságát más módon is törleszthette. 1469. május 1-jén adott levelet arról a vasvári káptalan, hogy egyházuk prépostjával, Tamás esztergomi vikáriussal szemben a Csehimindszent megszerzése okán keletkezett adósság törlesztésre a káptalannak kölcsönbe adott 100 aranyforint tartozást a prépost kívánságának megfelelően akként törlesztik, hogy a pe-

²³ FS M 236. p.

²⁴ ZICHY V. 471. p.

csételesebből folyó bevételekből Tamás élete végéig az ügyvéd- és záloglevelek után, amiket hátul látnak el pecséttel, egyenként 3 bécsi dénárt, az ünnepélyes levelek után pedig, amit függő pecséttel adnak ki, egyenként 20 bécsi dénárt fizetnek.²⁵

Ha az ingyenesen pénzt kölcsönbe vevő adós nem fizette meg határidőre a tartozást, és annak biztosítésként zálog címen birtokfoglalást, illetve bevezettetést kötött ki a hitelező, a szerződés jogi sorsa az *impignoratio*val létesült, határozatlan lejáratra kötött kölcsönszerződéssel esett egy tekintet alá.

A nem ingyenes, vagyis a zálogkölcsön-szerződések egyik típusába a visszafizetési határidő tűzésével kötöttek tartoztak. Ezek között voltak egy évet meg nem haladó, azután, ahogy az Ars Notaria 109. számú mintája jelzete, néhány évre szóló, illetve hosszabb vagy hosszú lejáratúak egyaránt.

Egy évet meg nem haladó *impignoratio*t örökített meg egyebek közt a győri egyház káptalana 1264-ben, tudatva, hogy korábbi levelük bizonyosága szerint Osl nembeli Belid fia János Chena nevű öröklött földjéből 120 hold szántót és egy 30 kaszás rétet zálogosított el atyafiának, Osl fia Herbordnak 14 finom ezüstmárkáért az Úr születése napjától (1263. december 24.) Keresztelő Szent János nyolcadáig (1264. július 1.), úgy, hogy ha a rét a 30 kaszát nem tenné ki, azt János másutt teljesíti ki. A felek abban is megállapodtak, hogy ha János vagy fivére, Belid legkésőbb Szent Mihály nyolcadán (1264. október 6.) nem váltják meg az elzálogosított szántót és rétet, akkor azokat János előrökíti Herbord ispánnak, ami, miután Herbord az előrebocsátott nyolcadon hosszabban várakozott eredménytelenül a megváltásra, be is következett. Ugyanez a levél adta hírül azt is, hogy Herbordnak Edwi Farkas fiai, Jan és István Szent István király nyolcadától (1264. augusztus 27.) ugyancsak Szent Mihály nyolcadáig bizonyos Janova nevű öröklött földjüket és 3 malomrészüket adták zálogba 10 bécsi márkadénárért, ami, mivel sem az adósok, sem más rokonaik nem váltották meg a mondott napon, a kikötött büntetésnek, az előrökítésnek megfelelően szintén Herbord tulajdonába szállt.²⁶ A rövid, különösen az egy évnél rövidebb, vagy azt csak valamivel meghaladó lejáratú zálogkölcsön-szerződések sajátja, ahogy az iménti példa is mutatja, az volt különösen a XIII. és a XIV. században, hogy ha adós nem tudta, vagy nem akarta megfizetni a tartozását, arra vállalt kötelezettséget, hogy a hitelezőnek elidegeníti zálogba adott ingatlanát. A keresztesek fehérvári ispotályának konventje 1265. június 18-i bevalláslevele szerint a feketevasárnap utáni csütörtökön (1265. március 26.) Ampod ispán fia, Bokod az őt teljes joggal illető Sven nevű földjét 30 ezüstmárkáért zálogosította el Torwoy falusi Petres fia Petres mesternek a következő pünkösöd nyolcadáig (1266. május 23.), akként, hogy ha ezen a napon nem tudná visszaváltani, akkor „*a föld teljes joggal örökítődjék Petres mesternek visszavonhatatlan birtoklásra*”. A felek által megjelölt határnapon a hitelező megjelent a konvent előtt, és négy napig várakozott arra, hogy adósa törlessze tartozását, aki végül az ötödik napon fivérével, Martonossal, valamint Keleti falu képviselőivel, élükön Cseke száznaggyal együtt előállt, majd valamennyien kinyilatkozták, hogy az említett Sven földet „*megváltani nem tudják, és nem akarják, sőt azt Petres mester-*

²⁵ HÁZI JENŐ: *Vas megyei középkori oklevelek*. Vasi Szemle (a továbbiakban: VO–VSZ), 1978/3. 447. p.

²⁶ ÁÚO VIII. 110. p.

nek és örököseinek hagyják örök, békés birtoklásra”.²⁷ Korábbi kiadványára hivatkozva a nyitrai káptalan 1281. április 15-én kelt levelével azt adta bizonyossággal, hogy Bethlem fia Drág és további 14 Lyponuk nembeli nemes, valamint Kozma fia Péter, illetve Berencsi Sigart fia Erdős bizonyos Bozma nevű földjüket 60 finom ezüstmárkáért elzalogosították Csák nembeli Péter nádornak vízkereszt nyolcadán (1281. január 13.) esedékes megváltásig. Miután az adósok, valamint a többi megváltásra jogosult a levéladás napján megjelentek, és kinyilatkozták, hogy a zálogos földet semmiképpen sem tudják megváltani, „*egyező tanácsból egy akarattal*” a 60 ezüstmárkáért Péter nádornak és általa örököseinek és azok leszármazóinak örök és békés birtoklásra hagyták, azt is hozzátéve, hogy Bozman föld okán soha, semmikor pert nem indítanak, kötelezve magukat arra is, hogy ha az idők során bárki e földet Péter nádortól vagy örököseitől visszakövetelné vagy perbe hívná, mindannyiszor megvédik tulajdon fáradozásaikkal és költségeikkel.²⁸

Az eddigiekből is kivehető, hogy ha rövid lejáratú, jellemzően egy évnél rövidebb megváltási határidejű zálogkölcsön-szerződést kötöttek a felek, jóllehet az *impignoratio* alkalmával a hiteleshely előtt tett bevallással az adós kifejezetten kötelezettséget vállalt arra, hogy a kölcsönösszeg hiánytalan visszafizetésének elmaradása esetén a hitelező tulajdonába bocsátja az elzalogosított ingatlant, az erről levelet adó, egyben a tartozás megfizetése helyéül és bizonyossággal szolgáló hiteleshely a *perpetuatio*, vagyis az előörökítés felől szokás szerint újabb levelet adott. Az előörökítés majdani levélbe íratását gyakorta, már az *impignoratio* bevallásakor előrebocsátották a szerződő felek, mint például Mikud fia Mikud bán, aki a pécsi káptalan 1294. március 31-én kelt levele szerint Kókényes nembeli Miklós ispán fiainak, Gyulának és Péternek 50 márkáért zálogosította el a Baranya megyei Nagyfalu birtok egyik mezőföldjét 1294. november 30-ig: „*Mikud bán [...] vállalta, hogy ha [...] Szent András apostol eljövő ünnepén [...] e birtokrészt nem váltja meg előttiünk, akkor [...] örökre e Gyula mester és fivére, Péter jogába szálljon birtoklásra és bírásra örök joggal jelen levelünk tekintélyével, nem akadályozván semmi vonakodás, sem királyi halasztáslevél, mi pedig ugyanennek a Gyula mesternek és fivérének az előbb mondott földrész előörökítése felől, miként Mikud bán akarta és nyilatkozta, levelünket adjuk*”.²⁹ Ugyanígy rendelkezett a pozsonyi káptalan előtt szerződése bevallásakor, 1329. július 25-én Rohmani Márk fia Tamás, aki 25 márkáért bocsátotta zálogba Kis Fintának minden-szentek nyolcadáig (1329. november 8.) Mocsolán nevű Pozsony megyei birtokát: „*ha a megjegyzett határnapon meg tudja váltani, rendben, egyébként néki, tudniillik Fintának a mondott birtok felől előörökítési levelet tartozunk adni és kiadni azon mód, miként Tamás e határnapon megjelenik, és tulajdon szavával vallja*”.³⁰

Ha a zálogba adott ingatlan becsértéke a kölcsönbe vett pénzzel egyező volt, akkor a *perpetuatio* e becsértéken valósult meg az adásvétel szabályai szerint. Ha viszont az elzalogosított ingatlan a kölcsönbe vett pénz értékénél nagyobb becsértékre rúgott, akkor, a felek megegyezésének megfelelően, az előörökítés az ingatlan becsértékének megállapítása alapján ráfizetéssel történt a hitelező részéről. A budai káptalan 1267. augusztus 29-én kelt bevalláslevele arról tudósított, hogy bizonyos Petra és Paula, miután a mar-

²⁷ NAGY IMRE – DEÁK FARKAS – NAGY GYULA (szerk.): *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Budapest, (a továbbiakban: HOKL) 43. p.

²⁸ HO VI. 266. p.

²⁹ ÁÚO XII. 553. p.

³⁰ PÉCZ 82. p.

gitszigeti apácáknak az őket képviselő Pető és András dominikánus testvérek előtt Szent Márton napig (1267. november 11.) 3 finom ezüstmárkáért elzálogosították a Baranya megyei Vajszló nevű földjük felét, arról is rendelkeztek, hogy ha nem tudják a mondott ünnepen megváltani, akkor a „*földet alkalmas férfiak becsüljék meg, és a három márká összegzen felül amennyivel a mondott föld becsűje több, azt a mondott nővérek [...] Petrának és Paulának adják meg, és egészítsék ki*”.³¹

Az egy évet meg nem haladó vagy a néhány év lejáratra kötött szerződéseknél, ha az adós előörökítésre vállalt kötelezettséget, sokkal inkább azzal számolt, hogy ingatlanát kénytelen lesz hitelezőjének elidegeníteni, mintsem a tartozás megfizetésével.

Az előörökítés kapcsán feltétlenül meg kell jegyezni, hogy minden más esetben is, vagyis ha hosszabb határidő tűzésével vagy megváltási határidő tűzése nélkül jött létre zálogkölcsön-szerződés, az adós a hitelezővel kötött újabb szerződéssel: zálogba adott ingatlanának, ingatlanainak elidegenítésével egyenlíthette ki tartozását. Ennek egyik látványos esetét a nyitrai káptalan 1282. április 22-én kelt levele őrizte meg: „*Tudatjuk veletek, hogy miután a nemes férfit, Hontpázmány nembeli Bökény ispán fia Bökény ispán egyrésztől, András ispán, elefánti nemes másrésztől előttünk személyesen megjelent, ugyanez a Bökény ispán tudtul adta, hogy mivel bizonyos öröklés jogán bírt Maicsik nevezetű, a Dudvág mentén fekvő birtokát bizonyos szükségéi miatt ugyanennek az András ispánnak kétszáz finom ezüstmárkáért elzálogosította, és amikor előre tekintve és megfontolva belátta, hogy vagyoni helyzetének nehézségei miatt nem lesz lehető számára, hogy a mondott elzálogosított birtokot kiváltsa, elmondta, hogy azt, miután azonfelül száz, hasonlóképpen finom ezüstmárkát teljes egészében átvett András ispántól, a fent említett András ispánnak és általa örököseinek és örökösei leszármazóinak a birtok minden haszonvételével és tartozékával együtt a már mondott háromszáz tiszta ezüstmárkáért örökjoggal való birtoklásra eladta, és juttatta*”.³² Szintén Hontpázmány nembeliek közt jött létre az a szerződés, amit egyrésztől Sándor fia Sándor és Péteri Gergely fia Lőrinc fia Tamás, másrésztől Zalócs fia Bathányi Mihály fia Péter bevallása alapján foglalt írásba a leleszi Szent Kereszt apátság konventje 1349. április 21-én. Sándor és Tamás, mivel a Szatmár megyében lévő Dobos, Dég, Pál, Terestelek és Várasdobos birtokokban lévő részeit, amiket 20 márkagarasért még Tamás atyja, Lőrinc bocsátott 3 évre kétszeres büntetés terhével zálogba Mihály fia Péternek, szegénységük és szűkölködésük miatt nem tudták megváltani, a büntetéssel kétszereződött tartozásért és 40 budai, a konvent előtt hiánytalanul átvett márkagarasért idegenítették el rokonuknak, Péternek.³³

A hosszabb, 10 évre szóló vagy az azt meghaladó, akár 20 év lejáratú zálogkölcsön-szerződések egyáltalán nem mentek ritkaságszámba, sőt előfordultak egészen hosszútávra kötöttek is. 1402. március 23-án kelt a csanádi káptalannak az a levele, ami azt tanúsította, hogy Kücsei Küre Miklós feleségével egyetemben a Csanád megyei Temérdekegyház birtokban bírt birtokrészét 40 évre elzálogosította Temérdekegyházi Pál fia Dénesnek, Miklós fia Péternek, Tamás fia Gálnak, Máté fia Mihálynak, János fia Jakabnak, Máté fia Benedeknek és Kücsei István fia Péternek, mégpedig azzal a kikötés-

³¹ HOKL 51. p.

³² ÁÚO XII. 370. p.

³³ GÉRESI KÁLMÁN (szerk.): *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V.* Budapest, 1882–1897. Budapest (a továbbiakban: KÁROLYI) I. 180. p.

sel, hogy „a megjelölt határidő előtt az örökösöknek se, az előbb mondott határidő eltelvén csak neki (Miklósnak) és mondott örököseinek, kivéve a női nemet, legyen hatalma ezért a pénzösszegért megváltani”.³⁴ A hártya sérülése miatt azt, hogy mennyi volt a felvett kölcsönösszeg, nem lehet megállapítani. 1463. szeptember 5-én adott levelet a pozsonyi káptalan arról, hogy Ilkai Gáspár fiai, Ulrik és Mihály más fivérek terhet is magukra véve, az őket nyomasztó szükségek eltávoztatás végett a Nánásúr nevű birtokban teljes birtokrészüket, amit a Borsa birtok felől bírtak, tudniillik a Péter fia István háza mellett lévő telküket, udvarházzal, kerttel, almással és minden haszonvételekkel, valamint az Erecen nevű folyón túl teljes részüket Szeli György fia Jánosnak és Ilona úrasszonynak, János feleségének, illetve összes örököseiknek 42 aranyforintért 53 évre adták zálogba. A felek azt is kikötötték, hogy ha az adósok megfizetik adósságukat, tartozásuk terhetől 2 aranyforint levonásával szabadulhassanak, továbbá, „hogy ha és amikor királyi parancsra általános országos had esik, akkor a mondott részek okán a zálogosítók, ha pedig közeli, megyei had következik és esik meg, akkor maga az előbb megnevezett János és övéi tartozzanak hadba szállni”.³⁵

A határidőtűzéssel kötött zálogkölcsön-szerződések felei, ahogy az Kúcsi Küre Miklós iménti bevalláslevelének részletéből is kitűnik, többnyire úgy állapodtak meg, hogy az adós lejárat előtt, még ha módjában is áll, nem válthatja meg tartozását. Ekként állapodott meg egyrésztől Daróci István fia János fia László és az urát, Váradi László fia János mestert képviselő Albert fia Pál famulus 1348. május 29-én a levéladó egri egyház káptalana előtt, amikor Daróci László a maga és apja nevében a Bereg megyei Daróc negyed részét zálogosította el minden tartozékával és haszonvételével pünkösdi ünnepétől (1348. június 18.) az ünnep 18. évfordulójáig (1366. május 24.) 12 budai márkagarasért „[...] azon mód, hogy a megszabott határnappal lejártáig sem maguk, sem más a rokonságukból, akit az ország szokásjoga szerint a megváltás megillet, vissza ne válthassa előbb mondott János mestertől, hanem, miután a tizenhét esztendő eltelt, ugyanez a János mester vagy fiai, midőn pénzüket visszakapták, éppen úgy tartozzanak nekik joguk szerint bármi visszautasító halogatás vagy alkalmatlankodás nélkül a föld mondott részét visszajuttatni, mégis olyan közbevetett büntetéssel, hogy ha ők vagy örökösök a mondott határidő elteltevel a föld megjegyzett részét hitelezőjüktől vagy utódaiktól nem tudják, vagy nem törekszenek megváltani, akkor azután ne másképp, csak a förtartozás kétszeresében legyen joguk azt visszaváltani”.³⁶ Ez a megkötés különösen a rövid vagy rövidebb lejáratú szerződéseknel kapott nagyobb nyomatókat. Amikor a tihányi konvent előtt 1350. január 25-én Őrsi Miske fiai, Pál és Jakab a maguk, valamint Pál fiainak, Rejnoldnak és Jánosnak a nevében a Lós nevű birtokból öröklési jogon illető részüket és 41 hold szántót, amit az Őrs birtok Szilvaköz nevű részében bírtak, 6 és ½ márkáért 2 évre elzálogosították Őrsi István fia Lászlónak, a hitelező szándékával egyezően rögzítették, hogy adósok „a két év eltelté előtt azt meg ne váltsák, vagy válthassák”.³⁷ Ugyanezzel a kikötéssel zálogosították el a vasvári egyház káptalana előtt 1379. augusztus 23-án tett bevallással Csornai István fia János fiai, Herbord és Osl a Sopron

³⁴ CSÁKY I/1. 225. p.

³⁵ ZICHY X. 283. p.

³⁶ ZICHY II. 292. p.

³⁷ ZO I. 495. p.

megyei Csáva nevű birtokukat két évre 80 márkáért Salamonvári Salamon fia Jánosnak, feleségének és leányainak, Ágotának és Katalinnak.³⁸

Az 53 évre zálogosító Ilkai Gáspár fiainak bevalláslevele alapján, minthogy erre nézve az nem tartalmazott kifejezett tiltást, nem lehet ugyan teljesen kizárni, hogy adósok lejárat előtt is megválthatták tartozásukat, igaz, ha ehhez a hitelező hozzájárult, azt szokás szerint ugyancsak felvették a szerződési feltételek közé. Ennek egyik korai emlékét a csázmái káptalan 1229-ben adott levele őrizte meg. Azt követően, hogy Gyármán ispán rokoni szeretetből Illés fia Pálnak, aki a megváltás napján nem tudta megfizetni 25 márká tartozását, visszabocsátotta a Karmacs vizénél fekvő, nála elzálogosított földjét, sőt, az adósságból 5 márkát is elengedett, Gyármán ispán fia, Domonkos az adós Illés fia Pállal és ennek fivérével, Gergellyel a fennmaradt tarozás okán újabb szerződést kötött. Ennek értelmében a csázmái konvent levelének kiállítása napjától, tudniillik Szent Miklóstól (1229. december 6.) az ünnep 10. évfordulójáig az adósok 5 ekényi földet bocsátottak zálogba azzal a feltétellel, hogy „*a határnap eltelte előtt Illés e fiainak vagy rokonaiknak, akiknek a dolog érdekes, bármi lehetőségük van, legyen hatalmuk a mondott földet az előbb mondott pénzzel megváltani*”.³⁹ A nyitrai káptalan 1364. május 7-én kelt levele szerint Vecsei Vörös Tamás fia László a neki osztályrészüln jutott Hetmény birtokot 120 márkadénárért a levéladás 6 évfordulójáig úgy adta zálogba Vásárdi Péter fia Jakabnak, hogy azt a megállapított 6 éven belül megválthatja, azt is hozzátéve, hogy „*az évfordulók elmúltával pedig, bárki tudja, legyen szabadsága az előbb megjegyzett pénzüsszegért minden nehézség nélkül megváltani*”.⁴⁰ A pécsi káptalan 1390. június 28-i levele szerint Szentersébeti Péter fia György a Somogy megyei Keszü, más néven Kilenc nevű birtokát azzal a feltétellel adta 10 évre 120 forintért zálogba Pál szenterzsébeti plébánosnak, hogy azt a mondott összegért bármikor megválthatja.⁴¹

Ha az adós a határozott időre szóló pénzkölcsön visszafizetésének határidejét bármely okból elmulasztotta, és a szerződésalkotáskor ingatlant adott zálogba lejáratig, akkor az a lejárat után továbbra is a hitelező birtokában maradt zálog címen, amit, ha szerződési büntetést is kikötöttek a felek, azzal terhelten válthatott csak meg, illetve válthattak meg örökösei, valamint megváltásra jogosult rokonai, szomszédjai. Ezzel a határozott idejű zálogkölcsön határozatlan idejűvé vált, olyanná, mint amit a felek egyébként határidő tűzése nélkül, visszaváltásig kötöttek.

A határidőtűzéssel létrejött zálogkölcsön szokásos biztosítéka a *poena dupli* volt, hozzátéve azt is, hogy a már *poena conventionalis* megfizetésével együtt történő megváltásnak a felek megállapodása szerint többször csak az elmulasztott határnap évfordulóján lehetett helye. Emellett minden, azaz a visszaváltásig szóló *impignorationál* is az adós szavatosságvállalással biztosította a hitelezőt, hogy lejáratig, illetve visszaváltásig elhárít békés birtoklásának, használatának és haszonszedésének útjából minden akadályt. Ezt a régtől bevett „*assumpsit usque tempus redemptionis eundem contra quovis in dominio possessionis conservare et defensare propriis laboribus et expensis*” (vállalta, hogy a visszaváltás idejéig mindenkivel szemben tulajdon fáradozásaival és költsé-

³⁸ HO III. 205. p.

³⁹ ÁÚO VI. 479. p.

⁴⁰ PÉCZ 184. p.

⁴¹ KÁROLYI I. 439. p.

geivel megvédi és megoltalmazza őt – tudniillik hitelezőt – a birtok uralmában) és más ehhez hasonló formulázással adtak vissza a bevalláslevelekben. Az adós ennek alapján, ha nem tudta hitelezőt az elzálogosított ingatlan(ok) békés birtokában megtartani, más ingatlanának vagy ingatlanainak zálogba bocsátásával kényszerült kötelezettségét teljesíteni. Ha pedig szavatosságvállalásának nem tett eleget, súlyos magáneliktumot valószínűsíthetett meg, minek okán annak megfelelő súlyú büntetés elviselésének terhét vette magára. A szavatosságvállalási formulákban a XIV. századtól tűntek fel e bünteteskikötések, és állandósultak a XV. századra. A számos efféle kikötés közül Losonci Albert fiainak két záloglevele minden lényegit összegez. Albert fia László 1469. június 21-én a sági konvent előtt tett bevallást fivére István terhét is vállalva arról, hogy Rédei János erdélyi alvajdának és Demjéni Miklós fia Lászlónak 800 tiszta aranyforintért elzálogosította Régen mezővárosban és a Sajó nevű birtokban illető birtokrészeit, hasonlóképpen a Kolozs és Torda megyei Magyarrege, Dedrád, Széplak, Katona és Szentmihálytelke birtokaikat, vállalva, hogy Jánost és Lászlót egészen azok megváltásáig megvédi és megoltalmazza ezek birtokában, „*ha pedig nem akarná, tudná vagy nem igyekezne, akkor e Rédei Jánost és Demjéni Lászlót a Pata és Tarján nevű Heves megyei birtokok pontos és egyenlő felében, tudniillik az ő is fivére teljes birtokrésziben, és a Nógrád megyében fekvő Vilke, Miksi, Rácfalu nevű birtokokban az előbb mondott zálog címen, hasonló módon ezek békés birtokában a visszaváltás idejéig megőrzi [...] olyan közbejövő kötelezettséggel, hogy ha [...] az előrebocsátottakat valami módon megvetve nem követné, János és László ellen azonnal hatalombajon bukásban marasztalódják*”. A felsorolt birtokok, hozzászámítva még Nyárló prédiomot is, 1474-re már Zalay László kezén voltak zálog címen. Báthori István országbíró 1474. május 21-i levele szerint pedig Losonci Albert fia, László és István mindezeket a birtokokat Dési Péternek és Jánosnak zálogosították el 1000 forintért, azzal, hogy azokat szeptember 8-áig Zalay Lászlótól megváltják, egyébként, ha ez nem történne meg, akkor a hitelezők a Heves megyei Pata mezőváros felét vehessék birtokba, és foglalhassák el maguknak. A továbbiakra nézve úgy állapodtak meg a felek, hogy ha az idők során az adósok nem tudnák megőrizni a zálogos javak birtokában hitelezőiket, illetve örökösüket, a Heves megyei Gyöngyös mezővárosban és Ecseg birtokban, illetve az adósok bármely más birtokaiban foglalhassanak maguknak zálog címen. Végezetül mindezt a következőkkel egészítették ki: „*ha netán az idő folyamán [...] Dési Pétert és Jánost az előbbi módon elzálogosított birtokok és birtokrészek, nemkülönb malmok és mezőváros birtokából valamelyikük, vagy László és István közeli és vérrokonai a mondott ezer forint meg nem fizetésével, hanem ezek közbecsűje szerint kivetni vagy kizárni törekednének, avagy megesnék, hogy tényleg kizárják őket, akkor ugyanez a László és István vállalták, hogy e Pétert és Jánost, ha emez birtokbecsű mértéke vagy összege a megírt ezer aranyforint alatt kisebbedést szenvedne, az efféle kisebbedés miatt más birtokjogaik birtokába [...] nehézség nélkül [...] bevezetik, és őket ezekben békésen megtartják, és megvédik, sőt vállalták, [...], hogy ha mindezeket az előrebocsátottakat [...] teljesen vagy részben megtagadnák megtenni, vagy ezeket bármi módon meghamisítani, vagy visszahúzni próbálnák, akkor emez Péter és János ellen hatalombajon bukásban marasztalódjanak [...] azonnal, és rendes bírójuk, tudniillik akinek jelenlétére minden megelőző idézés nélkül, hanem csak a jelen levél közbejöttével hívják őket perbe, és bármiféle vakmerőség nélkül az első tartandó*

*nyolcadon legyen engedett és lehessen e László és István ellen mondott Péter és János részére ügydöntő ítéletet hirdettetni [...], és illő végrehajtást rendeltetni”.*⁴²

A *succubitus duelli facti potentialis* vagyis a hatalombajon bukás kikötése a hatalmaskodás jogkövetkezmenyeinek kilátásba helyezését jelentette. Az adós szerződésszegő magatartása a jogosulatlan erőhatalommal megvalósult vagyonelleni deliktumokkal esett egy tekintet alá. Ezzel tehát az adós teljes vagyonával történő helyállást vállalt, ami ténylegesen akár teljes vagyonvesztést vonhatott maga után.⁴³

3. Hasznok beszédese és beruházások

Az *impignoratio*val az adós ingatlanának birtokába lépő és az ahhoz tartozó vagyoni jogok élvezetére jogosult hitelező, az elidegenítést kivéve, úgy rendelkezett a zálogos ingatlannal, valamint annak haszonvételi jogaival, mint a zálogosító adós. A zálogos ingatlan a hitelező szerzett birtokának minősült, minthogy azt pénz kölcsönbeadása ellenében vette birtokba, amire törvényes és végrendeleti örökösei ugyanazzal a joggal tartottak igényt, mint maga a hitelező zálogbirtokos.

A hitelező a zálogos ingatlan rendeltetésszerű használójaként azokat a hasznokat, amiknek a beszédese a gazdálkodás rendjének megfelelően a szerződés lejártát követően váltak esedékessé, az erre vonatkozó megállapodás szerint, a tartozás megfizetése után is beszédhette. Ha a szerződés lejárat határidő megállapítása nélkül, vagyis visszaváltásig szólt, akkor ezt a hitelező zálogbirtokos a visszaváltást megelőzően tehetette meg. Ez azt jelentette, hogy terménye beszédésig birtokban maradhatott, mint ezt a pozsonyi káptalan 1338. június 19-én kelt bevalláslevele igazolja, ami Budafalvi Márton fia István *impignoratoját* rögzítette. István 2 hold öröklött szántóját 3 bécsi márkadénárért kötelezte zálogba Péter fia Vermis ispánnak visszaváltásig olyképpen, hogy „*ha ugyanennek a Vermisnek e holdakban vetése vagy terménye volna, a visszaváltás előtt legyen hatalma learatni, és onnan elszállítani aratás idején az előbb mondott holdakról*”.⁴⁴

Az adós a megállapodásnak megfelelően köteles volt tartozásának megfizetése mellett azokat a hasznos beruházásokat is megváltani, amiket hitelező valósított meg a zálogos ingatlanban. 1303. június 29-én foglalta írásba a győri káptalan egyrészt a maga, valamint fivéréi, Csák és Buzád nevében bevallást tevő Buzád nembeli Csák bán fia Fuldrík, másrészt Vönöcki Jakab fiai, Sándor, Alpár és István szerződését, amivel Fuldrík és fivéréi 12 bécsi márkadénárért Szent Jakab ünnepétől (1303. július 25.) 2 évre kétszeres büntetés terhe mellett Vas megyében, a Rába mentén fekvő Kádár birtokukat zálogosították el minden tartozékaival és haszonvételeivel. A felek miután meggyeztek abban, hogy adósok a lejárat után a kétszeres büntetéssel mindig Szent Jakab

⁴² BÁNFFY II. 125., 168. p.

⁴³ BÉLI GÁBOR: *A succubitus duelli facti potentialis*. In: Balogh Ágnes – Hornyák Szabolcs (szerk.): Tanulmánykötet Erdősy Emil professzor 80. születésnapja tiszteletére. *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata*. 136. p. Pécs, 2005. 82. p., 90–91. pp. BÉLI GÁBOR: *Undertaking of a Guarantee towards Contracting Party in the Traditional Hungarian Law*. In: Béli Gábor – Duchoňová Diana – Fundárková Anna – Kajtár István – Peres Zsuzsanna (eds.): *Institutions of Legal History with special regard to the legal culture and history*. Bratislava – Pécs, 2011. 61–64. pp.

⁴⁴ CD VIII/4. 342. p.

ünnepeén válthatják meg tartozásukat, kitértek a beruházásokra is: „*minden beruházást, amiket akár malmokban, akár más épületekben és építményekben időközben [...] Sándor és fivérei a Kádár birtokban tesznek, a felek rendeljenek becslőket, akik bizonyságunk előtt a beruházásokat és az épületeket megbecsülik, és amennyi pénzüsszegre becsülik, [...] Fuldrik, Csák és Buzád ugyanezekről [...] a tizenkét márkán felül tartozzanak megváltani, és a pénz kétszeresén felül, ha megszorodna [...]*”, magyarul, ha már a büntetés fizetésének terhét is viselni kellene.⁴⁵ A következő évben, 1304. december 19-én adott levelével a győri káptalan egyrésztől Locsmándi István ispán fia János, másrésztől Kenepplin óvári várnagy és Ikervári Miklós fia Péter szerződését örököltette meg. János egyik Sopron megyei lakatlan birtokát december 24-étől egy évre adta zálogba 50 bécsi márkadénárért úgy, hogy ha esztendő múltán nem tudná tartozását megadni, akkor azután bármikor, de mindig kétszeressel válthassa meg. Ehhez azt is hozzátették, hogy ha hitelezők időközben az épületekben javításokat végeznek, és népeket telepítenek, vagy bármi más beruházást végeznek, akkor János fizessen nekik aszerint, ahogy „*a megyebeli nemesek az ország szokásjoga szerint az épületeket és a hasznokat megbecsülik*”.⁴⁶ 1349. augusztus 26-án írta át a pozsonyi káptalan a budai egyház káptalanának azt az 1348. november 3-án kelt levelét, ami egyrésztől Csöppönyi Péter özvegyének és fiának, Miklósnak, másrésztől Temetvényi Toncs Lőrinc alvárnagyának, István fia Mese mesternek és fiának, Andrásnak a szerződését tartalmazta. Az özvegy és fia a Pozsony megyei Csöppöny birtok harmadát zálogosították el 26 budai márkáért határozatlan időre úgy, hogy azt bármikor visszaválthatják, ha a teljes tartozást megadták. A hitelezők ezzel szemben pedig arra kötelezték magukat, hogy a harmadot Csöppönyből minden akadékoskodás nélkül visszabocsátják mégis úgy, „*hogy ha [...] Mese mester vagy fia, András házakat, malmot vagy valami más épületeket építenének e birtok harmad részének színén, [...] Erzsébet úrasszony vagy fia, Miklós azoknak az értékét kipróbált férfiak becsűje szerint legyenek kötelesek és tartozzanak megfizetni, kivéve [...] a birtokrész visszaváltásának idejéig összegyűjtött vagy összegyűjtendő jobbágyok házeit*”.⁴⁷ A felek tehát a beruházások felől akként is alkudhattak, hogy csak bizonyosakat számítanak be becsértékük alapján. Vecsei Vörös Tamás fia László és Vásárdi Péter fia Jakab előzőekben már érintett, 1364. május 7-én írásba foglalt szerződésében a felek szintén csak bizonyos beruházások megtérítésében egyeztek meg, úgy tudniillik, hogy a hitelező pusztán ingóságait viheti magával Hetményöl, míg az épületeket vagy bármi más hasznokat, amiket a birtokon létesített vagy épített, „*minden megváltás és csere nélkül*” köteles hátrahagyni az adósnak, Lászlónak. Ezzel szemben, ha Jakab a Vágon malmot létesít – szolt a megállapodás –, akkor azt becsű szerint Lászlónak meg kell téríteni.

Ami a becslést illeti, az nem volt más, mint a beruházás forgalmi értékének megállapítása a kialakult szokások szerint. Jóllehet a hivatkozott források közül csak a győri káptalan 1303. július 25-i levele említette a káptalan közreműködő bizonyosságát, minden más esetben ugyancsak hiteleshelyi ember igazolta a becsű törvényes lefolyását, hozzátéve, hogy ha a szerződést hiteleshely előtt vallották be, akkor a becsű bizonyosságára ennek a levéladó hiteleshelynek az embere szállt ki.

⁴⁵ HO IV. 103. p.

⁴⁶ SO I. 63. p.

⁴⁷ MS III. 693. p.

A beruházások megtérítésnek, pontosabban beszámításának másik módja, a határidő tűzésével létrejött zálogkölcsonnél a lejárat meghosszabbítása volt. Ennek egyik beszédes példáját ugyancsak a győri káptalan másik, 1343. május 23-án kelt levele szolgáltatja. Ebörgőci Jekkul fia István özvegye fiával, Miklóssal néhai férje és fia Széplak nevű birtokát 3 bécsi márkadénárért oly mód bocsátotta zálogba Höfleini János fia Belidnek, hogy „*ha János fia Belid a Széplakban bírt birtokrészt be tudja népesíteni [...], akkor a birtokrészt összes haszonvételeivel tíz évre birtokolja, ha pedig nem tudja, akkor hat évig birtokolja, és a hat év elteltével ugyanez az úrasszony és fia e három márkáért bármikor megválthassa, mindig Szent György vértanú ünnepén*”.⁴⁸

4. A záloghitelező kamat helyett befolyt hasznai és vagyoni előnyei

Jóllehet a XIII. században és a XIV. század első felében gyakorta a kölcsönbe adott pénzzel becsértékben (forgalmi értékben) egyező ingatlanokat zálogosítottak, amit az ingatlan (birtok, birtokrész, stb.) jövedelmezőségére alapozva becsültek és állapítottak meg, önmagában ez nem elégséges ahhoz, hogy a kölcsönbe adott pénz elfogyasztásnak lehetővé tételéért a gyümölcsöző ingatlan értékéhez, következésképpen a pénzkölcsönhöz képest a naturáliákban megjelenő hasznok vagy nyereség mértékére következtetni lehessen. A záloghitelező hasznát döntően a zálogos ingatlan terményinek felélése jelentette. A naturális gazdálkodás sajátosságából adódóan, minthogy a mezőgazdasági termények raktározása egy gazdasági ciklust meghaladóan legtöbbszörre nem volt lehetséges, a felhalmozás szóba sem jöhetett. A felesleg egy részének alkalmankénti értékesítése pedig nem biztosított számottevő, különösen nem tervezhető pénzbevételt. A záloghitelezőnek leginkább abból származott előnye, ha a termények egy részét átengedte lekötöztetettjeinek, vagyis ha terményekkel fizette ki a személyes szolgálattal tartozó familiárisait, akiknek a számát a zálogos ingatlan jövedelmei terhére szaporíthatta is.⁴⁹ A záloghitelező szolgálattelvőjét, famulusát úgy is javadalmazhatta zálogos ingatlanai vagy ingatlanai terhére, hogy azt vagy valamelyik adósának birtokát alzálogba adta neki, mint a csornai konvent 1500. február 13-án kelt levele szerint Kanizsai László, aki nemes Petőházi János nála 40 forintért elzálogosított, Petőházából bírt harmadát az addig teljesített és eztán teljesítendő hű szolgálataiért emberének, Kulcsár Lászlónak engedte alzálogba ugyancsak 40 forintért az említett birtok harmadának tulajdonos által történő visszaváltásáig. A lekötöztetett birtokrész egyébként egy nemesi és egy másik teljes telekből állt, amihez 60 hold szántó tartozott.⁵⁰

Más volt a helyzet az ingatlanhoz kapcsolódó vagyoni jogokból származó bevételekkel. A záloghitelező, ha népes birtokot vett zálogba, annak népeitől a földesúrnak járó pénztartozásokat is behajtotta. A XIV. század derekától több népes falu vagy egy mezőváros már jelentősebb bevételi forrásnak számított. A záloghitelező a különféle vámokból (hegyvám, vásárvám, örletés, stb.) ugyancsak figyelemreméltó haszonra tehe-

⁴⁸ SO I. 173. p.

⁴⁹ DEGRÉ ALAJOS: *A feudális tulajdonjog jellemző vonása*. In: Mezey Barna (szerk.): Degré Alajos: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Millenniumi Magyar Történelem. Budapest, 2004. 348. p.

⁵⁰ SÜMEGHY DEZSŐ (szerk.): *Sopron Vármegye Levéltárának oklevélgyűjteménye I. rész: Középkori oklevelek*. Sopron, 1928. 164. p.

tett szert, mint ahogy ezt a győri egyház káptalanának 1381. január 22-én kelt bevalláslevele mutatja. Hogy a néhai Izsák zsidó fiától, a soproni Smerltől és az újhelyi (németújhelyi) Efferltől visszaválthassák elzálogosított javaikat, Nagymartoni Lőrinc fia Miklós és fia, Pál 1400 bécsi fontdénár készpénzt vettek fel kölcsön címén Szarvkői (Kanizsai) Lőrinc fia János fia Miklóstól és fivéreitől, János esztergomi préposttól, valamint Istvántól, és ennek visszafizetéséig elzálogosították a korábbi hitelezőktől megváltott Sopron megyei Kőpordány birtokban öröklés jogán bírt teljes birtokrészüket minden haszonvételeivel, valamint a Kövesd faluban és birtokban szedni szokott szárazvámából illető részüket, továbbá, ugyanitt, hegyvámjukat az ott lévő népes udvartelekkel, illetve Kövesd minden egyéb haszonvételeivel egyetemben. A bevalláslevelében rögzítették a zálogos ingatlanok évi jövedelmeit is. Kőpordány 100, a kövesdi szárazvám 40, a hegyvám pedig 5, azaz összesen 145 fontdénárt fialt évente. Ez pedig a tartozásnak valamivel több, mint 10%-át tette ki, vagyis a zálogos ingatlanok naturáliáin felül ennyi biztos készpénzbevétellel számolhattak a hitelezők.⁵¹ Ez a pénzben befolyt haszon megfelelt a XVI. század második felétől a pénzkölcsönnél már kiköthető magasabb, 10%-os kamatnak, amit a Csáky István tárnokmester, majd a fia által vezetett, családi ügyeket tartalmazó „Zöld könyv” feljegyzései (1604–1702) is igazolnak: „*Anno 1603 estendwben addott ennekem Darhoc Palne azzoniam R. 6000 octobernek elsw napian illen conditjoval, hog eztendw azzon napra meg adiam w kegielmenek, interestet r. 600 addok rea, ha peneg, meg nem adnam, azzon penzwł Mege nevű falumat el foglalhatja, es mind addeg birhattia, az meg en az fellwl meg irt summat meg nem addom w kegielmenek. [...]*”⁵²

A XVI. század elejéig kamatra csak zsidók adhattak pénzt kölcsönbe. Hitelezőik okán a Nagymartoniak tartozása minden bizonnyal ugyancsak a kamatokkal duzzadt 1400 fontdénárra. A szokásos kamat mértékére nézve, legalábbis a XIV. század végén, a XV. század elején a győri káptalan egyik, 1400. április 28-án adott bevalláslevele ad támpontot. Nemes Harkai István fia Péter, soproni polgár minekutána a Harka és Egered birtokban bírt részét a németújhelyi Ayzelnek, fivéreinek és örököseinek 400 aranyforintért elzálogosította, majd, hogy terhei ne növekedjenek, „*e birtokrészeket Sopron város polgárai a mondott összeget terhelő uzsorával együtt ötszáz jó és törvényes súlyú aranyforintért [...] megváltották*”, a szóban forgó birtokokat zálogba bocsátotta hitelezőinek.⁵³ Ezek szerint a kamatos kölcsönt adó zsidó hitelezők éppen úgy kívánhatták lejáratig hasznot hajtó ingatlanok zálogosítást, mint a keresztények. Ezt már IV. Bélának az 1251-ben adott, a zsidók jogait rögzítő végzésének 24. artikulusa rögzítette: „*[...] ha zsidó az ország előkelőinek birtokára, vagy kiváltságlevelére pénzt kölcsönzött, és azt levelével és pecsétjével bizonyítja, elismerjük a zsidónak a zálogbirtokot, és megvédelmezzük az erőszaktól, és gondoskodunk arról, hogy a keletkező gyümölcsöket szedje, amíg a keresztény, aki ki akarja váltani az összes ily módon zálogosított birtokát, nem jelentkezik. Azt még sem akarjuk, hogy e keresztény birtokokban lévén a zsidó bármily joghatóságot gyakoroljon*”.⁵⁴ A zsidó zálogbirtokos hitelező joghelyzete csak annyiban

⁵¹ SO I. 453. p.

⁵² CSÁKY I/2. 608. p.

⁵³ SO I. 535. p.

⁵⁴ STEPHANUS LADISLAUS EDLICHER: *Rerum Hungaricum. Monumenta Arpadiana*. Sangalli, 1849. 473. p.

tért el a keresztényétől, hogy nem gyakorolhatott földesúri *jurisdictionot*, amiből egyébként a zálogtartó hitelezőnek további bevételei keletkeztek, minthogy eljáró bíróságnak megillették a deliktumok okán kiszabott bírságok.

5. A zálogkölcson fogalmi ismérvei

A régi írók a szerződéses zálogról a Hármaskönyv rendelkezései és a XVII-XVIII. századra kifarrott gyakorlata alapján szóltak. Az előzményekkel viszont, minthogy az elő jog ismertére összpontosítottak, érdemben nem foglalkoztak. A Tripartitum előtti idők szerződéses zálogjogának sajátosságait, elsőként Geörch Illés tárgyalta a XIII-XIV. századi oklevelek felhasználásával *A heverő, és haszon-hajtó, vissza-váltandó, és ingyen kibocsátandó, az az akar nevének nevezett, akar (az egész kötött időre egyszerre és előre fiztető) haszon-bérei címmel szépitett valódi le-hajló zálogról* írt értékezésében.⁵⁵ Értő jogtörténeti elemzések a múlt század elején jelentek meg. Illés József az Árpád-kori zálogszerződések vizsgálatakor arra jutott, hogy „bár külön kölcsönszerződést ekkor már ismernek, az nem keletkezhetik még magában a kölcsönzött összeg szolgáltatásával, zálogadásnak kell hozzájárulni, hogy a kötelmi viszony létrejöhön”, majd abból kiindulva, hogy a záloghoz „szükséges valamely kötelezettség létezése”, ami „rendszerint kölcsönszerződésből, mégpedig pénzkölcsönből származik”, a pénz kölcsönbe adása ellenében ingatlan zálogba adásával létesült szerződések esetében a zálogot úgy tekintette, mint ami a kötelezettség biztosítására szolgált.⁵⁶ Timon Ákos ugyanezt állapította meg a „zálogos kölcsönszerződés” lényegét kihüvelyezve, vagyis a szerződéses zálog nála is biztosítási vagy kielégítési: „A hitelező és az adós között már külön kötelmi viszony áll fenn (tudniillik a XIII. századtól), amely a kölcsön adott összeg átvételével keletkezvén, a zálogadástól függetlenül áll fenn, amelynek a zálogadás csak járulékat képezi és azon rendeltetése van, hogy ha adós nem szolgáltatna, a hitelező a kielégítés iránt biztosítva legyen”.⁵⁷ A szerződéses zálogot Iványi Béla is biztosítási zálognak vette: „A pénzkölcsön szerződés kötése mindig záloggal kapcsolatos, tehát a zálogszerződések túlnyomó részben pénzkölcsönből eredő kötelezettség biztosítására szolgálnak”.⁵⁸

A hivatkozott szerzők a római zálogjog ismérveire hagyatkozva értelmezték a zálogszerződéseket, és ennek megfelelően beszéltek biztosítási zálogról. A római jogban a zálogjog funkciója a követelés biztosítása, és annak kielégítése volt. Ennek megfelelően a záloghitelezőt megillette a zálogtárgy birtokbavételének, illetve birtoklásának, valamint – a klasszikus jogban már külön kikötés nélkül – a zálogtárgy eladásának joga: a *jus possidendi* és a *jus distrahendi*. Ha gyümölcsöző, azaz mezőgazdasági ingatlant adtak zálogba, a záloghitelező jogosult és egyben kötelezett is volt a rendeltetésszerű gazdálkodás-

⁵⁵ GEÖRCH ILLÉS: *Törvényes tárgyú értekezései I-II.*, Pest, 1833., 1834. II. 194–201. pp.

⁵⁶ ILLÉS JÓZSEF: *A magyar szerződési jog az Árpádok korában.* Magyar Jogászegyleti Értekezések 194. (XXII/4.). Budapest, 1901. 118., 121. pp.

⁵⁷ TIMON i. m. 373. p.

⁵⁸ IVÁNYI i. m. 167. p.

ra. A beszedett gyümölcsöket pedig, amin ugyancsak zálogjoga keletkezett, ha értékesítette, a befolyt vételárat a kamatokra, illetve a tőke törlesztésére kellett fordítania.⁵⁹

A régi magyar jogban az a szerződés, ami pénz kölcsönbe adása ellenében hasznot hajtó, gyümölcsöző ingatlan zálogba adásával létesült, vagyis a zálogkölcsön-szerződés a hitelező számára különös zálogjogot alapított, ugyanis a záloghitelezőt a *jus possidendi*, illetve *jus tenendi*, vagyis a birtokbavétel, birtoklás és megtartás, avagy visszatartás mellett megillette a *jus utendi*, a haszonvétel joga is, viszont *jus distrahendivél* nem élhetett. A zálogos ingatlan elidegenítésére csak akkor kerülhetett sor, ha a felek az adós erre vonatkozó rendelkezésének megfelelően a szerződésben kikötötték a *perpetuatiot*, és forma szerint erről újabb bevallást tettek, vagy ha a felek az elidegenítés felől utóbb kötöttek szerződést.

A zálogos ingatlan birtokbavételének pillanatától a természeti gyümölcsök, és az ingatlanhoz kapcsolódó haszonvételi jogokból folyó bevételek felől a záloghitelező minden korlátozás nélkül, tulajdonosként, szabadon rendelkezett az ingatlan megváltásáig: a kölcsönbe adott pénz teljes megadásáig, és ha az adóst *poena conventionalis* is terhelte, a tartozással együtt annak hiánytalan megfizetéséig. A gyümölcsöző ingatlan elzálogosítását a záloghitelező haszonszerzés végett kívánta, illetve követelte az általa kölcsönben adott pénz elfogyasztásának lehetővé tételéért az adóstól. Ezzel együtt a zálogos ingatlan birtokbavétele és birtoklása biztosítékul is szolgált a tartozás megfizetésére, de pusztán csak a hitelezői birtok-tény, a tényleges birtoklási állapot vagy helyzet okán. Ezt erősíti az is, hogy egyáltalán nem volt ismeretlen egyedileg meghatározott ingó dolog, dolgok elzálogosítása pénzkölcsön biztosítása végett. Valamikor 1414 táján, mindezenre a Szent Mihály utáni kedden atyafiát, Báthori Jánost Dózsa csanádi püspök a következőkről értesítette: „*zálogba adott fegyvereiteket, azért a pénzösszegért, amiért elzálogosítottatok, kiváltom, ezért mikor atyafiságtok e fegyverekért valamely saját embert rendel levéllel, itt a házamban a fegyvereket visszkapja*”.⁶⁰

A zálogkölcsön, ahogy erre Homoki-Nagy Mária rámutatott, bizonyos momentumait tekintve, kétségkívül más, a dolog időleges használatának átengedésre létrejött szerződésekhez hasonlatos: „Ha az adós oldaláról tekintjük, akár bérletnek is nevezhetnénk, hiszen minden fogalmi elem megegyezik, az adós saját tulajdonának használati jogát időlegesen másnak engedi át”.⁶¹ Erre reflektálva, a XIV. századi ingatlan haszonbérleti és a zálogkölcsön-szerződések bevallásleveleinek formuláiban a használatba adásra, azaz a kiadásra egyaránt feltűnik az „*ad utendum collocavit*”.⁶² A döntő eltérés mégis az, hogy a haszonbérlet a bérleti díjat a használatért és a beszedett hasznokért, röviden, a haszonvételért fizette.

A zálogkölcsön leginkább a *commodatum* mutat rokonságot, amire, különösen a formulázásra figyelemmel, a türjei konvent 1330. június 3-án kelt levele hoz kiváló péld-

⁵⁹ BENEDEK FERENC: *Római magánjog: Dologi és kötelmi jog*, Institutiones Juris (2. változatlan kiad.). Pécs, 1995. 99. p.

⁶⁰ ZICHY XII. 97. p.

⁶¹ HOMOKI-NAGY i. m. 181. p.

⁶² BÉLI GÁBOR: *Dolog időleges használatának átengedésével létesült kötelmek a régi magyar jogban*. In: Biró Zsófia – Jusztinger János – Pókecz Kovács Attila (szerk.): *Antecessores Iuris Romani: Óriás Nándor és Benedek Ferenc emlékezete: Tanulmányok a római jog és a jogtörténet köréből*. Publicationes chatedrae iuris Romani Quinqueeclesiensis 4. Pécs, 2016. 164. p.

dát. A bevalláslevél szerint Vasvári Bertalan özvegye és a néhai Bertalan ifjabb fia, Bertalan, bátyja nevében is, Pizdalka nevű birtokukat engedte át ingyenes használatra és haszonszedésre a vasvári káptalannak mindaddig, amíg az idősebb fiú, János be nem fejezi tanulmányait: „*possessionem [...] venerabilis viris [...] locaverunt et dederunt [...] conservandam, tenendam, tuendam, utendam et habendam*”, mégpedig olyképpen, hogy a haszonkölcsönbe vevők „*e birtoknak minden hasznait [...] szedjék, élvezzék és birtokolják, és [...] legyen teljhatalmuk kiadni, onnan díjat és jövedelmet szedni és birtokolni*”.⁶³

A zálogkölcsön lényege, hogy a hitelező nem ingyenesen adott pénzkölcsönt az adósnak, hanem az adós által zálog címen birtokába átengedett ingatlan hasznainak ingyenes szedésért, amit a tilalmazott kamat helyett követelt. Ugyanis, ahogy ezt Iványi találóan megfogalmazta, „a kamat ... az ingatlan hasznának élvezetében volt elrejtve”.⁶⁴ A zálogkölcsön-szerződéssel keletkezett zálogjog elsődleges funkciója tehát az adós hasznot hajtó ingatlanának birtokbavétele és birtoklása volt ingyenes haszonszerzés céljából, az ingatlan hasznainak szedése végett. A zálogkölcsön-szerződésből fakadó zálogjog másodlagosan, a birtoklás velejárójaként a tartozás megfizetésének biztosítékául is szolgált, jóllehet nem avégre létesült.

A záloghitelezőt megillető *jus utendi* magába foglalta az értéknövelő beruházások megtérítéséhez való jogot is. Ha a beruházások jogi sorsáról a szerződés megkötésekor nem állapodtak meg a felek, az adós köteles volt minden értéknövelő beruházást a pénztartozás megfizetésével együtt szintén készpénzben megtéríteni a hitelezőnek.

⁶³ VO–VSZ 1967/3. 442. p.

⁶⁴ IVÁNYI i. m. 168. p.

FREY DÓRA*

Az Osztrák-Magyar Monarchia és a nemzetiségek – különös tekintettel a Birodalmi Tanácsban Képviselt Országokra

I. Bevezetés

Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi politikája számos sommás megállapítás tárgya, és a monarchia egykori területén létrejött államokban igen ellentmondásos a megítélése. A magyar és az osztrák történetírás a kisebbségi jogok széles körű elismerését hangsúlyozza, a szláv utódállamok történetírása ennek az ellenkezőjét, gyakran emlegetve a monarchiát a „népek börtöneként”. A kiegyezéssel 1867-ben létrejött, és 1918-ig fennállt Osztrák-Magyar Monarchia annyiban mindenképpen kuriózum volt, hogy a 19. században, amelyet a történetírás a nemzetállamok koraként határoz meg, soknemzetiségű birodalomként létezett. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy csak kisebbségeknek adott otthont, mert a legnagyobb nemzetiség, a német is csak 23 százalékát tette ki az állam összlakosságának – számos területen valóban kisebbségben élve.

Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi politikájáról egészében beszélni tulajdonképpen nem lehet, mert az 1867-es kiegyezéssel létrejött reálunióban a két társország nemzetiség ügyekben teljesen autonóm volt, közös kisebbségi politika nem létezett, nem is igazán létezhetett, mert a nemzetiségi kérdés és a kisebbségek fellépése közösségi jogaikért nagyon eltérő formában jelentkezett. A Magyar Királyságban az 1868. évi 44. törvénycikkkel, a nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvénnyel megtörtént a kérdés jogszabályi rendezése, azt tekinthetjük kiindulópontnak. A Birodalmi Tanácsban Képviselt Tartományokban (1915-től hivatalosan Osztrák Tartományok) önmagában sem volt egységes nemzetiségi politika, az egyes tartományok tekintetében igen jelentős eltérések voltak, mind az etnikai összetételben, mind az egyes nemzeti közösségek erőviszonyaiban, ebből fakadóan a nemzetiségi politikában is.

Speciális helyzetben volt a nemzetiségi politika szempontjából is Bosznia-Hercegovina, amely a közös pénzügyminiszter igazgatása állt – mivel a két társország nem tudott megegyezni, hogy melyikhez csatolják az 1878-ban elfoglalt, majd 1908-ban annektált tartományt. Ez volt tehát a monarchia egyetlen közös igazgatású területe,

* tudományos munkatárs, Andrásy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem

azonban speciális helyzete miatt nehezen tekinthető az itt folytatott nemzetiségi politika közös nemzetiségi politikának.

Tanulmányomban arra kérdésre keresem a választ, hogy milyen megoldásokat alkalmaztak az Osztrák-Magyar Monarchia egyes területein a nemzetiségi kérdés megoldására, milyen volt a nemzetiségek jogi helyzete – és a jogi lehetőségekkel mennyiben tudtak élni. Felteszem, bár természetesen végérvényesen megválaszolni nem tudom azt a kérdést, hogy a nemzetiségi kérdés és a kisebbség jogok rendezetlensége okozta-e a monarchia széthullását, illetve, hogy volt-e más perspektíva a nemzetiség kérdés rendezésére. Természetesen nem kérhetők számon a 19. század második felén és a 20. század első évtizedein a mai kisebbségi és nemzetiségi jogok, sem egyéni, sem kollektív értelemben, nem szabad tehát abba a hibába esnünk, hogy a múltba vetítjük a 21. század elejének igen széles, nemzetköz jogi garanciákkal és szerződésekkel is biztosított kisebbségi jogait.

II. Rövid helyzetkép

Ahogy már fent említettem az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi összetétele igen tarka volt – statisztikai adatokkal a népesség anyanyelv szerinti megoszlásáról rendelkezünk, nemzetiségi statisztika a monarchia fennállása alatt nem készült, a 10 évenként tartott népszámlálások alkalmával erre nem kérdeztek rá.

1910-ben az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása alatt lefolytatott utolsó népszámlálás az ország teljes területén (Bosznia-Hercegovinával együtt) 51 millió lakost számlált, anyanyelv szerinti megoszlásuk a következő volt:¹

1. sz. táblázat

Nemzetiség	Lakosságszám (millió fő)	Arány az összlakosságon belül (%)
német	12	23
magyar	10	20
cseh	6,4	12
lengyel	5	10
délszláv (szerb, horvát, bosnyák)	4,4	8,5
rutén (ruszin, ukrán)	4	7,8
román	3,2	6,3
szlovák	2	3,8
szlovén	1,2	2,4
olasz	0,75	1,5
egyéb	2,3	4,5

Forrás: saját szerkesztés.

¹ ROTH AUG RUDOLF (szerk.): *Geographischer Atlas zur Vaterlandskunde an den österreichischen Mittelschulen*. Kartographische Anstalt G. Freytag und Bendt. Bécs, 1911. 2. táblázat.

Az egyéb kategóriába sorolt 2,3 millió fő között az egyik legjelentősebb csoport a magát jiddis anyanyelvűnek valló zsidó lakosság jelentette, főleg Galícia területén.²

A számokból látható, hogy az államalakulat két domináns nemzete, a német és a magyar együttesen nem volt abszolút többségben a lakosságon belül, ahogy a németek a Lajtán túli, a magyarok a Lajtán inneni országrészben is csak relatív többségben voltak (ráadásul a 12 milliós német anyanyelvű népességből 1,9 millió a Magyar Királyság területén élt).³ Voltak természetesen etnikailag csaknem homogén és erősen kevert lakosságú területek is, és az etnikai/nyelvi határok sok esetben nem egyeztek a hagyományos tartományi határokkal – például a szlovén lakosság összefüggő etnikai tömbben, de Krajna, Karintia és Stájerország területén megosztva élt, a ruténok (az osztrák-magyar statisztika így nevezett minden keleti szláv nyelvet beszélő népcsoportot)⁴ Magyarországon, Galícia és Bukovina területén éltek. Ez a megosztottság sok esetben eltérő nemzetiségi jogokat, nyelvhasználati és érdekérvényesítési lehetőségeket jelentett.

III. Nemzetiségi politika és nemzetiségi jogok az osztrák birodalomfélben

Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy a Birodalmi Tanácsban Képviselt Tartományokban annyiféle nemzetiségi politika volt, ahány tartomány – márpedig abból meglehetősen sok volt, összesen 17 koronatartomány (Kronland) alkotta az Osztrák Tartományokat.⁵ Minden tartomány rendelkezett Landesordnungnak nevezett kvázi alkotmánnyal és saját törvényhozással, vagyis Landtaggal, amelynek azonban viszonylag szűk törvényhozási kompetenciája volt – a törvények jelentős részének megalkotására a Reichsrat (Birodalmi Tanács), a közös parlament rendelkezett hatáskörrel. A tartományok kormányzata két komponensből állt össze – egyrészt a Landtag választott egy Landesauschussnak nevezett végrehajtó szervet, gyakorlatilag kormányt, élén a császár által kinevezett elnökkel (Landeshauptmann, illetve Galiciában, Alsó-Ausztriában és Csehországban Landmarschall volt az elnevezése). A bécsi központi kormányzatot minden tartományban a császár által kinevezett kormányzó (Landeschef) képviselte, akit Statthalternek (kormányzó) vagy Landespräsidentnek (tartományelnök) neveztek.

A fentiek nyomán mind a 17 tartomány jogrendje némiképp eltérő volt, ennek megfelelően a nemzetiségi jogok is tartományról tartományra máshogy alakultak, egységes nemzetiségi törvény nem volt, ahogy egységes nemzetiség politikáról sem lehetett beszélni. Ennek oka volt az is, hogy a 17 tartomány között voltak etnikailag szinte homo-

² A többség német anyanyelvűnek vallotta magát, mivel a statisztika a jiddis nyelvet nem ismerte, aki mégis a jiddist jelölte meg, az az egyéb kategóriába került. RÖSKAU-RYDERL, ISABEL (szerk.): *Deutsche Geschichte im Osten Europas – Galizien, Bukowina, Moldau*. Siedler Verlag, Berlin, 1999. 229. p.

³ SEEWANN, GERHARD: *Geschichte der Deutschen in Ungarn, Band 2: 1860 bis 2006*. Verlag Herder-Institut, Marburg, 2012. 74. p.

⁴ BIHL, WOLFDIETER: *Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Russland in Bezug auf die galizische Frage 1908–1914*. In: Mack, Karlheinz (szerk.): *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag, Bécs, 1990. 36. p.

⁵ A helyenként olvasható 15 tartomány téves, a tévedés abból adódik, hogy a Tenger mellék, vagyis Trisest, Istria és Görz-Gradiska igazgatása összefonódott, élükön közös kormányzó állt, közös hivatalos lapjuk volt, de ez a tartományok autonómiáját nem érintette.

gén tartományok, a több-, esetleg soknemzetiségű tartományokban pedig az egyes kisebbségek helyzete, érdekérvényesítő képessége, alkotmányos hagyományai nagyon eltérőek voltak. Az Osztrák Tartományokban tapasztalható volt a német hegemonia, ha ez nem is volt olyan mértékű, mint a magyar nyelv kizárólagossága Magyarországon – de német nyelvű volt a központi közigazgatás, a törvényhozás és a felsőbbbíráskodás, német volt a vasút hivatalos nyelve és természetesen a közös hadsereg német vezényleti nyelve is. Szintén elsősorban a német volt a magasabb szintű oktatás és a műveltség nyelve, bár ez alól akadtak kivételek. Általában a német volt a lingua franca a soknemzetiségű területeken, tehát a gazdasági és üzleti életben is fontos szerepe volt.

A nemzetiségi politika szempontjából négy kategóriába lehet sorolni az osztrák birodalomfél tartományait.

1. Volt több olyan tartomány, ahol nem volt nemzetiségi kérdés – az egykori Habsburg örökös tartományok egy részének gyakorlatilag homogén német lakossága volt, ilyen volt Alsó- és Felső-Ausztrália, Salzburg, Vorarlberg.

2. Volt több olyan tartomány, ahol hivatalosan nem ismertek el egy kisebbséget sem, gyakorlatilag úgy tettek, mintha nem lett volna nemzetiségi kérdés, ennek megfelelően egynyelvű volt a törvényhozás, a közigazgatás, az adott kisebbség nyelvhasználati jogai igen korlátozottak voltak. Ez elsősorban Karintia és Stájerország szlovén lakosságát érintette hátrányosan, ahol nem ismerték el őket kisebbségként, bár a lakosság nagyjából egynegyedét adták mind a két tartományban.⁶

3. Az elismert kisebbségekkel rendelkező tartományokban a német nyelv dominanciája ugyan megmaradt, de a lokálisan sok esetben a többséget adó nemzetiségek nyelvi jogait többé-kevésbe széles körben elismerték. Ennek megfelelően többnyelvű volt a tartományi parlament, a Landtag és a közigazgatás, léteztek nemzetiségi nyelven oktató iskolák a német mellett. Példa erre Krajna, ahol a fent említett Karintiával és Stájerországgal ellentétben elismerték a többségben lévő szlovének nemzetiségi jogait. Hasonló volt a helyzet a Tirol déli részén élő olasz kisebbséggel, illetve a később részletesen bemutatandó Cseh- és Morvaországban is.

4. Volt két olyan tartomány, ahol valamely nemzetiség hegemoniája alakult ki, figyelmen kívül hagyva a lakosság kisebb-nagyobb részének eltérő anyanyelvét. Ilyen volt a Tengermellék, az ottani három tartományban a német mellett az olasz volt hivatalos nyelv, pedig mindkét népcsoport kisebbségben volt a területen, a többség szlovén anyanyelvű volt.⁷ A másik ilyen tartomány Galícia volt, ahol a lengyelek dominanciája érvényesült – úgy a törvényhozásban, mint a közigazgatásban és az oktatásban, ugyanakkor a tartomány lakosságának 40 %-át kitevő rutén/ukrán kisebbség nem rendelkezett nyelvi jogokkal.⁸

A továbbiakban három tartományt, Galiciát, Bukovinát és Morvaországot mutatom be a nemzetiség jogok érvényesülése szempontjából.

⁶ ROTH AUG 1911, 5. táblázat

⁷ ROTH AUG 1911, 5. táblázat

⁸ BIHL 1990, 37. p.

1. Galícia: lengyel hegemonia

Galícia, amelynek nagy része 1772-ben Lengyelország első felosztása során került a Habsburgok birtokába, erős lengyel kulturális és alkotmányos hagyományokkal rendelkezett. 6,6 millió fős lakosságának 54%-a volt lengyel, 40%-a ruszin anyanyelvű. A lengyel hegemonia az 1867-ben az *I. Ferenc József* által elismert lengyel nyelvi autonómia keretében érvényesült. A galíciai Landesordnung széles körű autonómiát biztosított a tartománynak, amelyet 1873-ban kiterjesztettek, ekkortól teljes autonómiát élvezett Galícia lengyel vezetés alatt. A Landtagban a kuriális választójog lengyel többséget garantált,⁹ ennek megfelelően a Landesausschuss is lengyel politikusokból állt.¹⁰ Szinte kivétel nélkül lengyel nemzetiségűek voltak a tartomány élére kinevezett kormányzók (Statthalter) is.¹¹ Az osztrák kormányban a galíciai ügyekért felelős miniszteri tisztséget mindig lengyel nemzetiségű politikus töltötte be – ez nem volt szabályozva, a szokásjog diktálta. A Reichsratba 63 képviselőt választott Galícia, döntő többségben szintén lengyel nemzetiségűeket – ők a Galíciában élvezett önállóságért cserébe általában lelkes támogatói voltak az osztrák kormányzat politikájának.¹²

Mindez azzal járt, hogy sem a rutén/ukrán, sem a viszonylag kis német kisebbség jogai nem érvényesültek, és igényeik gyakorlatilag figyelmen kívül maradtak. Azt ugyanakkor tudni kell, hogy a ruténnek nevezett népcsoport maga is több nyelvjárást beszélt, egyik részük orosz, illetve kisorosz, vallotta magát, az ukrán önálló nyelvnek tartó nemzeti mozgalom, az ún. ifjú rutének csak az 1860-as években bontakozott ki, és a század végén erősödött meg. Hozzájárult az érdekérvényesítési lehetőségek gyengeségéhez, hogy a rutén lakosság nagy része földműveléssel foglalkozott, iskolázatlan volt, és megélhetése erősen függött a többségében lengyel nagybirtokosoktól.¹³

1866-tól hivatalos nyelv lett a lengyel, 1869-től egyedüli hivatalos nyelv, a német nyelv csak a hadsereg és a vasút szolgálati nyelveként élvezett hivatalos státuszt. Szinte kizárólagosan lengyel nyelvűvé vált az oktatás, a korábban meglévő német nyelvű iskolákat felszámolták, ruszin/ukrán nyelvű oktatás pedig gyakorlatilag korábban sem létezett,¹⁴ a rutének 96 %-a analfabéta volt 1868-ban.¹⁵ Az oktatás nem csak lengyel nyelvű, de lengyel szellemiségű is volt az oktatás minden szintjén, és az oktatás igazgatása is lengyel kezében volt.¹⁶ Lengyel tannyelvű volt a tartomány két egyeteme Lembergben (Lwów) és Krakkóban,¹⁷ erről 1861-ben döntött a Landtag, bár a megvalósítás évekig tartott, a krakkói Jagelló Egyetem 1870-től lett kizárólagosan lengyel nyelvű. Szintén

⁹ RÖSKAU – RYDEL 1999, 105. p.

¹⁰ BIHL 1990, 37. p.

¹¹ RÖSKAU – RYDEL 1999, 105. p.

¹² BIHL 1990, 36. p.

¹³ BIHL 1990, 39. p.

¹⁴ PLASCHKA, RICHARD GEORG: *Polnisches „Piemont“ im Norden der Donaumonarchie*. In: Mack, Karlheinz (szerk.): *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag. Bécs, 1990. 22. p.

¹⁵ MAJOREK, CZESLAW: *Haupttendenzen in der Entwicklung des Bildungswesens in Galizien zur Zeit der Autonomie*. In: Mack, Karlheinz (szerk.): *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag. Bécs, 1990. 70. p.

¹⁶ MAJOREK 1990, 69. p.

¹⁷ PLASCHKA 1990, 21. p.

lengyel nyelven oktatott a lembergi Műszaki Főiskola, a Mezőgazdasági Főiskola Dublany-ban és a krakkói Képzőművészeti Főiskola.¹⁸ 1873-ban Krakkóban lengyel nyelvű Tudományos Akadémia is alakulhatott.¹⁹

A tartomány nyugati része valóban lengyel többségű volt, de Kelet-Galíciában a ruténok/ukránok voltak többségben, az ekkor a cári Oroszországban éledező ukrán nemzeti mozgalom is érezte hatását, de a hivatalosan továbbra is ruténnek nevezett kisebbség érdekérvényesítési lehetőségei igen korlátozottak voltak. Hasonlóképpen nem volt semmilyen érdekérvényesítési lehetősége a főleg a tartomány keleti részén élő jiddis anyanyelvű, többnyire ortodox zsidóknak – akik az antiszemitizmus különböző formáival is kénytelenek voltak szembenézni²⁰ – de a főként a városokban élő német kisebbség számára sem volt biztosított mindenhol az anyanyelven való oktatás. A német nyelvű iskolák egy részét a bécsi Hadügyminisztérium tartotta fenn, illetve támogatta – a közös hadsereg tiszti és altiszti karának gyermekei számára.²¹

Változást az osztrák választójogi reform hozott 1907-ben, amely a Reichsratba a férfiak számára általánossá tette a választójogot. Ennek következtében a Reichsratba több ukrán képviselő került (10 helyett 32), akik, ha már a lembergi Landtagban nem tudtak, Bécsben próbáltak kedvezőbb feltételeket teremteni a kelet-galíciai ukránok számára.²² Ez 1914-ben az úgynevezett ukrán kiegyezéshez vezetett, amelynek során módosult a galíciai Landtag választása, ezáltal ott az ukránok, ha nem is arányos, de a korábbihoz képest jelentős képviselőkhöz jutottak, e mellett ígéretet kaptak egy ukrán nyelvű egyetem alapításának lehetőségére is Lembergben. A biztosított nem túl széles körű ukrán kulturális autonómia kérdése az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország között konfliktust okozott, az orosz kormányzat ugyanis élesen ellenzett minden az ukrán nemzeti mozgalmat erősítő lépést.²³ A világháború kitörése miatt az ukrán autonómia tényleges kiépítésére nem kerülhetett sor.

A galíciai lengyel autonómia és annak politikusai fontos elemét képezték a háború után újjáalakuló Lengyelországnak és annak politikai elitjének. Ellentétben a cári Oroszország fennhatósága alá került területekkel, ahol erős oroszosítási kísérletek folytak, és az erős németesítésnek kitett porosz fennhatóság alatti lengyel területekkel, Galíciában a lengyel nyelv és kultúra ápolására gyakorlatilag minden lehetőség adott volt.²⁴

¹⁸ MAJOREK 1990, 74. p.

¹⁹ BROZOWSKI, STANISLAW: *Die Entstehung der Akademie der Wissenschaften in Krakau*. In: Mack, Karlheinz (szerk.): *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag, Bécs, 1990. 89–97. pp.

²⁰ RÓSKAU – RYDEL 1999, 151. p.

²¹ RÓSKAU – RYDEL 1999, 140. p.

²² BIHL 1990, 39. p.

²³ BIHL 1990, 41. p.

²⁴ BUSZKO, JÓZEF: *Das Autonomie Galizien als Zentrum der polnischen Unabhängigkeitsbewegung*. In: MACK, KARLHEINZ (szerk.): *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag, Bécs, 1990. 27. p.

2. Bukovina: a soknemzetiségű tartomány

Az 1775-ben osztrák uralom alá került Bukovinát kezdetben Galícia részeként kormányozták,²⁵ 1849-ben vált önálló tartománnyá, 1850-ben fogadták el az első bukovinai Landesverfassungot, vagyis tartományi alkotmányt, de ezt 1851-ben a Sylvesterpatent hatályon kívül helyezte.²⁶ 1854-ben alakult meg az önálló kormányzás Csernovicban (Csernyivci), 1861-ben a Februári Pátens révén kapott saját alkotmányt, vagyis Landesordnungot Bukovina, ennek nyomán alakult meg Csernovicban a bukovinai Landtag, amelynek hivatalból tagja volt a csernovici ortodox püspök és az 1875-ben alakult egyetem rektora, a többi képviselőt kuriális választójog alapján választották.

Az 1910-ben 790.000 fős összlakosságú Bukovina lakossága igen tarka volt, az 1880-as évektől szűk többségben voltak a lakosságon belül a ruszinok/ukránok (38%), akik a tartomány északi részén éltek, a lakosság 34%-a volt román, a tartomány déli részén – ma többé-kevésbé ennek a nyelvi határnak a mentén húzódik az ukrán-román határ. A történelmi Bukovina északi része ma Ukrajna Csernyivci területe (Oblast Csernyivci), déli része Románia Szucsáva megyéje (Judetul Suceava). Az 1910-es népszámlálás szerint a lakosság 21%-a német, 4,6% lengyel anyanyelvű volt,²⁷ de éltek jiddis anyanyelvűek és az öt Hadik András alapította faluban magyarok (bukovinai széke-lyek) is a tartományban.²⁸ A német anyanyelvű lakosság nagyrészt Csernovicban és közvetlen környékén élt, jelentős részük zsidó vallású volt.²⁹ A német anyanyelvű lakosság másik része a 18. század végén bevándorolt földműves volt, akiket részben szervezeten telepítettek Bukovinába. Sok valójában jiddis anyanyelvű lakos vallotta magát német anyanyelvűnek, mert a népszámlálási íveken a jiddis nyelv nem volt feltüntetve, aki azt írta be, annak anyanyelve az „egyéb” kategóriába került,³⁰ ugyanakkor a 19. század végén felgyorsult a jiddis nyelv visszaszorulása, a zsidó lakosság asszimilálódott, és német nyelvűvé vált.³¹

A tartományban domináns volt a német, mint a magasabb szintű oktatás nyelve – a csernovici és a szucsávai román ortodox gimnázium is német tannyelvű volt.³² Mikor 1871/72-ben a Lembergi Egyetem teljesen lengyel nyelvűvé vált, az Birodalmi Tanácsban Képviselet Tartományok keleti felén nem maradt német nyelvű egyetem, a csernovici polgárság kezdeményezte egy egyetem alapítását, amelynek Ferenc József a tartomány 100 éves fennállásának (pontosabban Habsburg birtokba kerülésének) évfordulója kapcsán eleget is tett. A császárról elnevezett egyetem 1875-ben alakult, német tanítási nyelvvvel – de egyes szakokon és egyes tárgyakat románul és ukránul is oktattak.³³ Theodor Mommsen a Csernovici Egyetemet „császári és királyi büntetőkolóniá-

²⁵ RÖSKAU – RYDEL 1999, 219. p.

²⁶ RÖSKAU – RYDEL 1999, 246. p.

²⁷ LESLIE, JOHN: *Der Ausgleich in der Bukowina von 1910: Zur österreichischen Nationalitätenpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. In: Brix, Emil – Fröschl, Thomas – Leidenfrost, Josef (szerk.): *Geschichte zwischen Freiheit und Ordnung*. Gerald Stourzh zum 60. Geburtstag. Styria Verlag. Graz, 1991. 113 p.

²⁸ RÖSKAU – RYDEL 1999, 235. p.

²⁹ LESLIE 1991, 114. p.

³⁰ RÖSKAU – RYDEL 1999, 229. p.

³¹ LESLIE 1991, 114. p.

³² RÖSKAU-RYDEL 1999, 242. p.

³³ RÖSKAU – RYDEL 1999, 253. p.

nak” titulálta, azt sokszor érte a provincializmus vádja, mindvégig viszonylag kevés diákot oktatott és csak három karral működött. Ezek az ortodox teológia, az állam- és jogtudomány és a bölcsészettudomány (a matematikát és a természettudományokat is a bölcsészeti karokon oktatták a korszak egyetemlein) voltak, és kétségkívül fontos szerepük volt a tartomány életében, a Csernovicban a századfordulón kialakuló élénk irodalmi és szellemi élet sem valósulhatott volna meg az egyetem nélkül. Fontos szerepe volt az ortodox teológiai karnak, amely a tartományon kívülről érkező diákokat is nagy számban oktatott, és amelyik az egyik első ilyen intézmény volt – korábban nem képeztek ortodox teológusokat modern egyetemi keretek között, főleg a román ortodox egyházban volt nagy hatása az itt képzett papoknak.³⁴

A tartomány politikai vezetése a kezdetben még többségben lévő szűk román elit (egyházi vezetők és földbirtokosok) kezében volt, a kuriális választójog biztosította a többségüket a Landtagban, a Reichsrat bukovinai képviselői is többségükben közülük kerültek ki. Hasonlóan a galíciai lengyelekhez, a bukovinai románok is a bécsi kormánypolitika lelkes támogatói voltak, ezért mintegy cserébe kaptak támogatást törekvéseikhez a tartományban. A Landeshauptmann, vagyis a Landtag és a Landesausschuss elnöke mindig román politikus volt.

Változás ebben csak 1907-től következett be érdemben, amikor a Reichsrat választójogi reformja nyomán a képviselet reprezentatívabbá vált – hasonlóan Galiciához, itt is több mandátumhoz jutottak a rutének.³⁵ A soknyelvű tartományban 1910-ben történt kísérlet a nemzetiségi kérdés rendezésére – illetve legalábbis az arányos parlamenti képviselet biztosítására, az ún. bukovinai kiegyezés keretében, amelynek során módosították az ekkor 63 fős Landtagba a választás rendszerét. Nemzetiségi alapú kuriális választójogot vezettek be, részben a morva kiegyezés mintájára, de amíg ott csak két nemzetiség számára kellett (volna) arányos képviseletet biztosítani, Bukovina etnikailag sokkal tarkább volt. Az egy bizottság által kidolgozott új választási törvény (Wahlordnung) igazságos és arányos képviseletre törekedett, de ennek következtében szinte követhetetlenül bonyolulttá vált.³⁶ Négy választói osztályban választották a képviselőket, a két alsó választóosztályon (községi és általános) belül külön választókerülete volt a románoknak, a ruténeknek, a németeknek és a lengyeleknek. A kisebb nemzetiségek, így a magyarok és az orosz nyelvet beszélő lipovánok figyelembe vételére így sem volt mód, a magyarok a román, a lipovánok a rutén választók közé nyertek felvételt.³⁷ Az eredeti tervzet szerint külön választókerületet kaptak volna a zsidók is, de ezt a bécsi kormányzat és az asszimilációt támogató, illetve a nehezen kivívott zsidó emancipáció eredményeit féltő zsidók is elleneztek, végül a törvény szerint a zsidó választókat a német választói névjegyzékbe vették fel, de a Landtagnak így is több zsidó vallású tagja lett (a Kereskedelmi- és Iparkamara által választott képviselők is azok voltak).³⁸ A négy külön választói névjegyzéket hivatalból állították össze, de a nemzetiségi besorolás ellen ellentmondással lehetett élni.³⁹

³⁴ RÓSKAU – RYDEL 1999, 259. p.

³⁵ LESLIE 1991, 122. p.

³⁶ LESLIE 1991, 113–144. pp.

³⁷ LESLIE 1991, 125. p.

³⁸ LESLIE 1991, 128. p.

³⁹ LESLIE 1991, 131. p.

A tartományban komoly nemzetiségi konfliktusok nem voltak – ez részben annak tudható be, hogy a két meghatározó népcsoport a ruszin/ukrán és a román egymástól térben viszonylag elkülönülten élt, másrészt a kevert nemzetiségű városok lakosságának jelentős része többnyelvű volt, anyanyelvén kívül legalább még egy nyelven beszélt (ez a nem német anyanyelvűek esetében általában a német volt), és a többit is értette. A csernovici városi tanácsban minden felszólaló a saját anyanyelvét használta, így a tanácskozások 5 különböző nyelven (német, ukrán, román, lengyel, jiddis) folytak, ennek ellenére tolmácsolás nem volt, és a beszámolók szerint szükség sem volt rá. Természetesen ebben szerepe volt annak, hogy a német és a jiddis, illetve a lengyel és az ekkor Bukovinában beszélt ukrán egymáshoz a kölcsönös megértést nem veszélyeztető mértékben közel álltak.

Bukovina, amely az Osztrák-Magyar Monarchiában sokszor mostohagyerekként kezelt határterület volt,⁴⁰ Bécsből, de még Budapestről nézve is a világ végén lévőnek tűnt, jó példáját adta a békés együttélésnek. Ebben persze szerepe volt a viszonylagos elmaradottságnak és a lakosság kis mértékű mobilitásának is, de Csernovic a soknemzetiségű városok egyik mintája lett a monarchiában.

3. Morvaország: a morva kiegyezés, mint a mintamegoldás?

Morvaország lakosságának 71%-a cseh, 27%-a német anyanyelvű volt a századfordulón,⁴¹ de a tartományban német dominancia érvényesült. Nagyrészt német nyelvű volt az oktatás, német volt a közigazgatás nyelve, és német nemzetiségűek töltötték be a vezető közigazgatás és más állami tisztségeket, illetve a közszolgálatban általában is jelentős többségben voltak. 1897-ben mind Cseh-, mind Morvaországban egyenrangúvá vált a cseh nyelv a némettel – ez azonban a német lakosság tiltakozását váltotta ki, illetve a közigazgatásban is problémát okozott, mivel a köztisztviselők többsége német volt és nem, vagy nem jól beszélt csehül. Az általános tiltakozás hatására a nyelvrendeletet 1899-ben visszavonták.⁴²

1905-ben történt kísérlet a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezésére az ún. morva kiegyezés keretében, amelyet mintának szántak a többi tartomány számára is, elsősorban a csehekkel való kiegyezést volt hivatott előkészíteni. A morva kiegyezés összesen négy törvénnyel valósult meg, amelynek keretében egyrészt módosították a Landesordnungot és a választási törvényt. Nemzetiségi alapú kuriális választójogot vezettek be, külön cseh és német választókerületeket szervezve, így biztosítva a csehek képviseletét a morva Landtagban.⁴³ A közigazgatási törvény módosítása nyomán az egyes községek maguk választhatták meg hivatalos (ügykezelési) nyelvüket, ugyanakkor előírták, hogy ettől függetlenül mind németül, mind csehül fogadniuk kell a beadványokat és nyilatkozatokat, és azokra az adott nyelven is kell válaszolniuk. Szétválasztották továbbá az oktatásügyet is: egyrészt külön, egymással párhuzamosan működő

⁴⁰ RÖSKAU – RYDEL 1999, 281. p.

⁴¹ GLASSL, HORST: *Der Mährische Ausgleich*. Fides-Verlagsgesellschaft. München, 1967. 19. p.

⁴² PRINZ, FRIEDRICH (szerk.): *Deutsche Geschichte im Osten Europas – Böhmen und Mähren*. Siedler Verlag. Berlin, 1993, 356. p.

⁴³ PRINZ 1993, 362. p.

cseh és német iskolakörzetek alakultak, a gyermekek hovatartozását szülei választójogi hovatartozása határozta meg. A hovatartozásról szóló döntés ellen egyébként nyitva állt a jogi út, azt bírósági úton felül lehetett vizsgálni.⁴⁴ Az iskolákkal párhuzamosan az oktatási igazgatást is kettéválasztották, külön cseh és német tanügyigazgatási és tanfelügyeleti rendszer élt egymás mellett.⁴⁵

A morva kiegyezést ugyan mintának szánták a monarchia többi vegyes nemzetiségi területe számára, de mégsem tudott azzá válni, ebben nem csak az első világháború kitöréséig eltelt rövid idő játszott szerepet, ami nem engedte a rendszert kiérni, hanem az a tény is, hogy a kiegyezés eredményével senki sem volt elégedett. A cseh nemzetiségűek az új kuriális választójog szerint is hátrányban voltak a Landtag-választáson, az a tény pedig, hogy a hivatalok többségét német nemzetiségűek töltötték be, nem változott – egy bő évtized alatt nem is változhatott. A szigorúan szétválasztott iskolaügy sem aratott osztatlan tetszést, sok cseh anyanyelvű szülő szerette volna gyermekét a későbbi boldogulás érdekében részben német nyelvű iskolába küldeni, erre azonban csak korlátozottan volt lehetőség.⁴⁶ Ráadásul a reform folytatásában sem volt egyetértés: a németek és a bécsi kormányzat szemében a morva kiegyezés volt az elért cél: követendő mintának szánta a rendszert, amely ebben a formában is alkalmas a konfliktusok feloldására. Ezzel szemben a csehek csak egy hosszabb folyamat első lépéseket tekintettek a kiegyezés rendelkezéseire a teljes autonómiához vezető úton, illetve hivatkoztak a cseh történeti alkotmányra is.⁴⁷ A morva mintára tervezett cseh kiegyezésre már nem is került sor, 1909-ben kudarcot vallottak az erről folytatott tárgyalások.⁴⁸ A konfliktusok oda vezettek, hogy a morva Landtag működésképtelenné vált, azt a császár 1913-ban fel is oszlatta.⁴⁹ Hiába szánták tehát annak, a morva kiegyezés nem tudott mintává válni és példát szolgáltatni a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezésére a monarchia soknemzetiségű területein. Az akkori korszakban, a 19. század végi, 20. század eleji nacionalizmus nem kedvezett az ilyen típusú megoldásoknak, a nemzetiségi kérdés megoldásának a kisebbségek általában a saját állam alapítását tekintették.⁵⁰

4. Összegzés

Az osztrák birodalomfél ahogy a fentiekben láttuk, nem folytatott egységes nemzetiségi politikát, nem rendelkezett egységes nemzetiségi vagy kisebbségi jogi szabályozással sem. Ennek oka egyrészt a nemzeti kisebbségek eltérő jelenléte volt az egyes tartományokban, másrészt az alkotmányos hagyományok és az egyes népcsoportok eltérő érdekérvényesítő képessége is ebbe az irányba hatott. Egyes nemzetiségek kifejezetten jó helyzetben voltak, például a lengyelek, akik Galíciában a többi ott élő nemzetiség gyakorlati figyelmen kívül hagyásával széles körű autonómiát építettek ki. A viszonylag kis

⁴⁴ PRINZ 1993, 364. p.

⁴⁵ GLASSL 1967 219. p.

⁴⁶ PRINZ 1993, 364.

⁴⁷ HOFFMANN, ROLAND J.: *T.G. Masaryk und die tschechische Frage*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1988. 399. p.

⁴⁸ HOFFMANN 1988, 389. p.

⁴⁹ PRINZ 1993, 397. p.

⁵⁰ HOFFMANN 1988, 397. p.

létszámú olasz kisebbség is hatékonyan érvényesítette érkeket a Tengermelléken és Tirolban. Az ellenpéldát a rutének (ruszinok/ukránok) jelentik, akik 4 milliós lélekszámmal ugyan létszámban a nagyobb nemzetiségek közé tartoztak, egy tömbben éltek, de az osztrák és magyar birodalomfél között megosztott, és az Osztrák Tartományok területén is két tartományban élő rutén lakosság nem rendelkezett egységes, saját intézményrendszerrel, szervezett politikai képvisellel is csak a századforduló után.

Az Lajtán túli területek nemzetiségi kérdése valójában a különböző szláv nemzetiségek helyzetéről szólt, de a szláv lakosság nem volt egységes sem nyelvileg, sem identitásában, de jogi helyzetében, igényeiben és lehetőségeiben sem. A lengyelek domináns szerepet tölthettek be az általuk irányított Galiciában, a csehek nagyobb autonómiára törekedtek, ahogy a szlovének is, a ruszinok viszont saját alkotmányos hagyományok híján nagyon nehezen szervezték meg saját politikai képviselőiket, így az érdekeik érvényesítése is nehéz volt.

Feltehetjük a kérdést, hogy a területi autonómia mennyiben jelenthetett volna megoldást. Eltekintve attól, hogy a 19. század alkotmányjogi és politikai gondolkodásától idegen volt ez az elképzelés, az eszmei ideál a nemzetállam volt,⁵¹ még két tényező hatott lényegesen ez ellen: az egyik a számos kevert népességű terület volt, ahol nem tehetett volna nemzetiségi, illetve anyanyelvi alapon éles határvonalat húzni. A másik probléma az volt, hogy a történelmileg kialakult tartományi és országhatárok nem egyeztek az etnikai határokkal, a történelmileg kialakult tagozódás megváltoztatása pedig nem volt meg a szándék sem a bécsi kormányzatban, sem az egyes tartományokban. A fentiek miatt nehéz lett volna a történelmi föderatív tradíciókra épülő Lajtán túli területeket etnikai alapú föderalizmussá alakítani.⁵² A trialista elképzelések – vagyis a szlávok beemelésé a közös ügyek intézésébe és széles körű autonómiájuk biztosítása nem volt megvalósítható, részben azért, mert a szláv nemzetiségek maguk sem voltak egységesek ennek támogatásában és főként részleteiben. *Karl Renner* személyi alapú autonómiaelképzeléseinek még ennyire sem volt realitása.⁵³

A nyilvánvaló problémák és az egyes nemzetiségek eltérő helyzete ellenére erősza- kos nemzetiségi konfliktusok az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása idején nem voltak jellemzőek a Lajtán túli területeken, ahogy a szeparatista törekvések sem, kivéve a dél-tiroli olasz lakosságot. A szláv szeparatizmus csak az első világháború éveiben erősödött meg.⁵⁴

A nemzetiségi kérdés rendezésére végül mégis megtett kísérletek (kivéve a történelmi gyökerekkel rendelkező lengyel autonómiát, illetve a Tengermelléken az erős olasz nyelvi jogokat) mind a 20. század elején történtek: a morva kiegyezés, a bukovinai választási reform, a galíciai ukránok helyzetének rendezése. Tartós eredményt már csak

⁵¹ HOFFMANN 1988, 397. p.

⁵² KANN, ROBERT A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*. Band 2: *Ideen und Pläne zur Reichsreform*. Böhlau Verlag. Graz – Köln, 1964, 256. p.

⁵³ KANN, ROBERT A.: *Die Habsburgermonarchie und das Problem des übernationalen Staates*. in: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Walter (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band 2: *Verwaltung und Rechtswesen*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Bécs, 1975, 52. p.

⁵⁴ KANN, ROBERT A.: *Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848–1918*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Walter (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band 3: *Die Völker des Reiches*. 2. Teilband, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Bécs, 1980. 1338 p.

ezért sem érhettek el, mert az általuk teremtett rendszer csak pár évig állt fenn, és az Osztrák Tartományok 1907-től kezdődő alkotmányos válsága, majd az első világháború kitörése miatt akkor sem működhetett zavartalanul.

IV. Nemzetiségi jogok Magyarországon a dualizmus idején

A nemzetiségi politika magyarországi helyzete, ha ténylegesen nem is volt egyszerű, strukturális okokból egyszerűbben vizsgálható: csak egy, illetve pontosabban másfél entitásban kell vizsgálnunk a kisebbségek helyzetét. A Magyar Szent Korona Országai ugyanis a Magyar Királyság mellett a Horvát- és Szlavónországot is magukba foglalták, és az 1868-ban létrejött ún. horvát kiegyezés nyomán az országrész széles körű autonómiát kapott. A nemzetiségi kérdés azonban így is a dualizmus Magyarországnak egyik legfontosabb, számos vitára és konfliktusra okot adó kérdése volt és maradt, az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény ellenére is. A Magyar Királyság területén a magyarság csak relatív többségben volt, és számos nemzetiség élt a területén, részben tömbben, részben szórványban, valamint számos etnikailag igen kevert terület is kialakult a 19. század végére.

1. Az 1968-as nemzetiségi törvény – elvek és valóság

Közvetlenül a kiegyezés után, az alkotmányos önállóságát és autonómiáját nagyrészt visszanyerő Magyarország egyik első jelentős törvényeként született meg az 1868:44. törvénycikk, amely a nemzetiségi egyenjogúságról címet viselte. A hosszas viták után elfogadott törvény tárgyalása során több javaslat is született,⁵⁵ a nemzetiségi képviselők saját ellenjavaslatot is benyújtottak,⁵⁶ a végleges törvényszöveg *Deák Ferenc* nevéhez köthető.⁵⁷ A törvény, bár elismerte a nemzetiségek nyelvhasználat jogait, kitarított az egy politikai nemzet koncepciója mellett, a nem magyar nyelvű kisebbségeket ennek részeként kezeli. Nem annyira nemzetiségi, mint inkább nyelvtörvény volt, amely egyéni nyelvhasználati jogokat ismert el, illetve az ilyen alapú diszkriminációt tiltotta. Ugyan a nemzetiségek egyesülési jogát elismerte, de a kollektív nemzetiségi jogokat nem. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 19. század közepén, az akkori magyar politikai helyzetben ennek nem is lett volna realitása: egyrészt a kor jogalkotása a liberalizmus eszméitől vezetve az egyén szabadságának biztosításában látta minden probléma megoldását, másrészt a kiegyezést követő magyar politika mindenképpen meg akarta őrizni a nehezen meg-, illetve visszaszerzett magyar hegemoniát az országban, a nemzetiségek kollektív jogaiban, kulturális, esetleg területi autonómiájában pedig a történelmi Magyarország szétesésének kezdetét látták.

⁵⁵ SCHLETT ISTVÁN: *Eötvös József*. Gondolat. Budapest, 1987. 266. p.

⁵⁶ GALÁNTAI JÓZSEF: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*. Korona Kiadó. Budapest, é. n. 97. p.

⁵⁷ SIPOS LEVENTE (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek: a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848-1993*. Napvilág. Budapest, 2002. 64-68. pp.

A törvény értelmében a magyar maradt az egyetlen hivatalos nyelv, a törvényhozás, a kormányzat, és a központi közigazgatás nyelve.⁵⁸ A törvényhatóságok saját igazgatása a magyar mellett történhetett nemzetiségi nyelven is, ha azt a vezető testület tagjainak egyötöde kérte. A községek maguk dönthettek tárgyalási és ügykezelési nyelvükről, ahogy szabályrendeleteik nyelvéről is, de a törvényhatóságokhoz és más állam szervekhez magyarul vagy a törvényhatóság ügykezelési nyelvén kellett felterjesztéseiket megtenni.⁵⁹ A bíraskodás nyelve a magyar lett, annak rögzítésével, hogy a magyarul nem beszélő peres felet nem érheti hátrány a nyelv nem tudása miatt. Az egyéni nyelvhasználatot hivatalos eljárásban is széles körben biztosította a törvény, ahogy az egyházak nyelvi autonómiáját is az anyakönyvezés, az ügyvitel, a hitoktatás és általában a hitélet terén.⁶⁰ Az iskolák tannyelvéről a fenntartó döntött, iskolát tarthatott fenn az állam, a községek, a felekezetek, egyesületek, illetve magánszemélyek is, az ország ekkor még egyetlen egyetemének tannyelve magyar volt.

A nemzetiségi törvénnyel tulajdonképpen mindenki elégedetlen volt, a nemzetiségek minimális követelése sem teljesültek vele, a magyar politikusok jelentős része szerint viszont túlságosan sok engedményt tettek vele a nemzetiségeknek, és ezzel veszélybe sodorták az ország integritását.⁶¹ Ugyanakkor hivatkozási alap is volt, mind a nemzetiségek, mind a magyar kormányzat számára. A nemzetiségek hivatkoztak a törvényre, mennyiben annak betartását, rendelkezési végrehajtását követelték, a magyar kormányzat pedig a törvény meglétével védekezett a nemzetiségek követelése ellen.⁶²

Ugyanakkor a törvény gyakorlatilag holt betű maradt, a végrehajtására nem volt meg a szándék a magyar kormányzatban, a nemzetiségekkel való konfliktusok sem csökkentek érdemben, a jogaikért szélesebb körben fellépő nemzetiségek, a szlovákok és a románok esetében különösen nem, elég, ha a memorandum perre, vagy a Matica Slovenska betiltására gondolunk. A Dualizmus első éveiben a nemzetiségi pártok bojkottálták a magyar országgyűlési választásokat, ezzel csak a századfordulón hagytak fel.⁶³

A közigazgatásban a nemzetiségek nyelvhasználata szinte teljesen megszűnt a dualizmus évtizedeiben – a törvényhatóságoknak elvileg lehetősége lett volna nemzetiségi nyelven is vezetni jegyzőkönyveiket, de ezzel még a nagy többségben szlovák lakosságú felvidéki vagy a nagy többségben román lakosságú erdélyi vármegyék sem éltek, mivel a magyar nyelvű adminisztráció kötelező volt, és a többi állami szervvel is így kommunikáltak, ezért nem vállalták fel az ezzel járó plusz munkaterhet. A községi közigazgatásban előfordult a nemzetiségi nyelvű jegyzőkönyvezés, még gyakoribb volt, hogy a községi szabályrendeleteket nemzetiség nyelven adták ki vagy nemzetiségi nyelven is közzétették, az állampolgárokkal való kommunikáció pedig a magyar nyelv ismeretének terjedése ellenére is sok helyen csak nemzetiségi nyelven volt lehetséges.⁶⁴

⁵⁸ GALÁNTAI é.n., 121. p.

⁵⁹ SEEWANN 2012, 17. p.

⁶⁰ SEEWANN 2012, 18. p.

⁶¹ GALÁNTAI é.n., 122. p.

⁶² SEEWANN 2012, 19. p.

⁶³ SEEWANN 2012, 22. p.

⁶⁴ TEGZES FERENC: *Adatok az alsófokú közigazgatás nyelvhasználatához Baranya megyében a dualizmus idején (1870–1899)*. Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. 1981, 445–446. pp.

A fő konfliktuspontot nem is a közigazgatás, hanem az iskolaügy jelentette. Az iskolafenntartók az alapfokú oktatásban döntő többségben az egyházak voltak, a román és szerb ortodox egyház természetesen nemzetiségi nyelvű iskolahálózatot tartott fenn, de a katolikus egyház, amelynek sok nem magyar anyanyelvű (német, szlovák, horvát) híve volt, inkább a magyarosítás előmozdítója, mint a kisebbségi anyanyelv oktatás támogatója volt.⁶⁵ Az erdélyi szász evangélikus egyház ugyan jelentős számú német iskolát tartott fenn, nem volt ilyen kedvező a helyzete a Dunántúlon élő evangélikus németeknek,⁶⁶ illetve az evangélikus vallású szlovákoknak sem, ők csak kis mértékben részesültek anyanyelvű oktatásban a felekezeti iskolákban.

A községek és az állam, mint iskolafenntartó egyáltalán nem törekedett nemzetiségi nyelven oktató intézmények fenntartására, sőt 1897-ben Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter meghirdette az ún. párhuzamos akciót, amelynek célja magyar nyelvű állami iskolák alapítása volt ott, ahol nem működött magyar iskola.⁶⁷ 1907-ben a Lex Apponyi, amely a magyar nyelv a miniszter által előírt óraszámú és tanterv szerinti tanításához kötötte az iskolák állami támogatását – pontosabban a tanítók fizetéséhez való hozzájárulást, szintén nem kedvezett a nemzetiségi nyelvű oktatás kiterjedésének.⁶⁸ Probléma volt az is, hogy nemzetiségi nyelven oktató népiskolák (később elemi iskolák) léteztek (egyházi vagy községi fenntartásban), de magasabb szintű iskoláztatásra nem volt mód – az erdélyi szász területeken volt több német gimnázium, és román felsőbb iskolák is léteztek, de az ország többi területén nem volt ilyen lehetőség, a szlovák gimnáziumokat meg is szüntették a korszakban. Ugyanígy hiányzott a szakoktatás nemzetiségi nyelven. Ennek következtében mintegy magától csökkent az igény a nemzetiségi oktatásra, a szülők gyermekeik későbbi boldogulása érdekében inkább magyar tannyelvű iskolába iratták gyermekeiket. A tanfelügyeleti jelentésekből kitűnik, hogy számszerűleg sikeres volt a magyar tanítási nyelv kiterjesztése, például a német tannyelvű iskolák száma 1869 és 1905 között országosan 1232-ről 272-re, a kétnyelvű, a lakosság által leginkább kívánt és szorgalmazott iskolatípusba tartozó intézmények száma 856-ról 331-re csökkent, 1913-ra a kétnyelvű iskolák (elvben) megszűntek, így a német tannyelvű iskolák száma 449-re nőtt.⁶⁹ A gyakorlatban azonban a korábban magyarul nem, vagy alig beszélő tanulók magyar nyelvű oktatása nem volt, nem is lehetett eredményes, sok helyen hiányoztak a megfelelően képzett és magyarul jól tudó tanítók is.⁷⁰ A nyelvi kérdésekben autonómiát élvező egyházak közül az autokefál ortodox egyházak váltak identitásörző és identitásképző erővé, fenntartva a szerb és a román nyelvű iskolahálózatot, a katolikus,⁷¹ illetve Erdély kivételével az evangélikus egyház inkább a magyarosítás előmozdítója volt.

⁶⁵ KATUS LÁSZLÓ: *A modern Magyarország születése, Magyarország története 1711–1914*. Kronosz Kiadó. Pécs, 2012. 553. p.

⁶⁶ SZITA LÁSZLÓ: *A nemzetiségi népoktatás néhány vonása a dualizmus kori Délkelet-Dunántúlon*. In: Szita László – Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgység két évszázada*. Völgységi Múzeum. Bonyhád, 1991. 28. p.

⁶⁷ SZITA LÁSZLÓ: *A dualizmus kori iskolaállamosítási törekvések nemzetiségpolitikai vonatkozásai Baranyában*. Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1980, 484. p.

⁶⁸ KATUS 2012, 553. p.

⁶⁹ SEEWANN 2012, 39. p.

⁷⁰ SZITA 1991, 31. p.

⁷¹ SEEWANN 2012, 91. p.

A nemzeti egyesületek alapítását lehetővé tette az 1868:44. tc., de az egyesülési jog általános törvény rendezésének hiánya, az egyesületi alapszabályok engedélyezésének kötelezettsége jelentősen megnehezítette az egyesületalapítást. 1875-ben Szapáry Gyula belügyminiszter miniszteri rendeletben rögzítette, hogy nemzeti egyesület csak kulturális célra alapítható, ezt a kitélt igen megszorítóan értelmezte a Belügyminisztérium és a törvényhatóságok is.⁷² Mindezek következtében a magyarországi nemzetiségek politikailag passzivitásba vonultak, a magyarországi németek a szászok kivételével, a ruszinok, de a szerbek sem szerveződtek érdemben politikailag, a román és szlovák pártok hosszú időn keresztül bojkottálták a választásokat, nem állítottak jelölteket. Ez csak a 20. század elején kezdett változni, ekkor kapcsolódtak be a nemzeti pártok a közéletbe, feladva addigi passzivitásukat, az addig kevésbé szervezett nemzetiségek, így a ruszinok, vagy a dél-dunántúli németek körében is megindult a szerveződés, még ha ez csak részben öltött is politikai színezetet. Ekkor erősödött meg a román és szerb szeparatista mozgalom is, anyaországi támogatással.

2. A horvát autonómia: a nemzetiség kérdés lehetséges megoldása, vagy a közjog hagyományok folytatása?

1868-ban került sor a magyar-horvát kiegyezésre, amelyet az 1868:30. tc. hirdetett ki. A címe kissé félrevezető a törvénynek: „a Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény beczikkelyezéséről” – Dalmácia azonban nem tartozott a magyar Szent Korona Országaihoz, arról tehát nem születhetett magyar-horvát megegyezés, bár kétségtelen, hogy célként mind a magyar, mind a horvát politikában szerepelt Dalmácia visszacsatolása, előbbiben történelmi okokból, utóbbiban „országegyesítés” céljából. Dalmácia azonban a monarchia megszűnéséig a Birodalmi Tanácsban Képviselet Tartományokhoz tartozott, komolyan nem is került napirendre annak átcsatolása.

A törvény megállapította, hogy a két ország államközösséget alkot, Horvátország és Szlavónia elválaszthatatlan része a Magyar Királyságnak, de elismerte a horvát alkotmányos hagyományokat, a horvát politikai nemzetet és ahhoz tartozó államterületet.⁷³ Az országrész igen széles autonómiát kapott belügyekben, bár ez inkább végrehajtási, mint törvényhozási hatáskör volt. Önálló volt az igazságszolgáltatás és teljes autonómiát élvezett oktatási és vallási kérdésekben is. Saját törvényhozása volt, a Sabor, és saját kormánya a király által kinevezett, a Sabor-nak felelős horvát bán vezetésével.⁷⁴ A bán azonban nem csak a Sabornak, hanem a magyar kormánynak is felelős volt, kinevezése a magyar miniszterelnök javaslatára és ellenjegyzésével történt. A gyakorlatban a bánok jobban függtak a magyar miniszterelnök és a király bizalmától, mint a Sabor többségétől.⁷⁵

Kezdetben 29, majd a határőrvidék polgárosítása után 40 képviselőt küldött a magyar országgyűlés képviselőházába, és 2 főt a főrendházba, őket a Sabor delegálta, a

⁷² SEEWANN 2012, 114. p.

⁷³ RESS IMRE: *Horvát magyar összecsapás és kiegyezés*. História, 2011/5-6. 55. p.

⁷⁴ BEHSCHNITT, WOLF DIETRICH: *Nationalismus bei Serben und Kroaten, 1830–1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag. München, 1980. 33. p.

⁷⁵ RESS 2011, 57. p.

személyesen vagy tisztségükönél fogva főrendiházi tagokat ez a rendelkezés nem érintette. A magyar kormánynak mindenkor tagja volt egy horvát-szlavón tárca nélküli miniszter. A horvát bánok rendszerint horvát, de legalábbis horvát származású politikusok voltak, ahogy általában a magyar kormány horvát miniszterei is.

A bel- és igazságügyön, valamint a vallás közoktatásügyön kívül a többi ügy közös volt Magyarországgal – illetve a reálunióban közös, illetve a gazdasági kiegyezés nyomán közös érdekűnek tekintett ügyek Ausztriával is, a magyar törvények hatályban voltak Horvátországban is, a bel- és igazságügy tekintetében csak a végrehajtásban volt autonóm az ország rész. Jóval több közös ügye volt Horvátországnak Magyarországgal, mint a monarchia két társországának.⁷⁶ A hivatalos nyelv a horvát lett, a magyar központi kormánnyal is lehetősége volt a horvát szervezeteknek saját nyelvükön felterjesztéseket tenni és arra horvátul választ kapni. A magyar országgyűlésben és a delegációkban is használható volt a horvát nyelv, a törvényeket horvát fordításban is közzé kellett tenni.

Bár a horvát közvélemény nem volt maradéktalanul elégedett vele,⁷⁷ és annak létrehozásában a horvát nacionalisták részt sem vettek,⁷⁸ a horvát-magyar kiegyezés megnyugtatóan rendezte az ország rész helyzetét. Két okból sem lehetett viszont mint a nemzeti kérdés rendezésére sem Magyarországon, sem általában a monarchiában. Egyrészt Horvátország és Szlavónia szinte teljesen homogén horvát lakossággal rendelkezett, ez a körülmény a többi nemzetiség esetén nemigen állt fenn, másrészt a horvát államiságnak, illetve az ország rész Magyarországon belüli viszonylagos különállásának a középkorig visszanyúló hagyományai voltak. Inkább tekinthető a horvát-magyar kiegyezés tehát egy közjogi hagyomány folytatásának, mint nemzetiségpolitikai intézkedésnek vagy nemzetiségnek adott területi autonómiának – a korábban is meglévő és elismert horvát politikai nemzet jutott ismét autonómiához, nem egy modern értelemben vett nemzetiség.

V. Bosznia-Hercegovina: a „közös” nemzetiségi politika?

Az osztrák-magyar statisztika terminológiájában délszlávnak nevezett lakosságú Bosznia-Hercegovina 1878-tól állt osztrák-magyar igazgatás alatt, a monarchia 1908-ban anektálta is a korábban az Oszmán Birodalomhoz tartozó tartományt. Mivel nem született arról megegyezés, hogy Lajtán innen vagy a Lajtán túli birodalomfélhez tartozzon, közös igazgatás alá került, a közös pénzügyminiszter felügyeletével, a közös Pénzügyminisztériumban állítottak fel egy ún. Bosnyák Hivatalt. A monarchia statisztikáiban megjelenő leegyszerűsítő délszláv elnevezéssel szemben a tartomány lakosai között voltak szerbek, horvátok és bosnyákok, akik saját magukat gyakran muzulmánok nevezték, a szót nem vallási, hanem nemzeti értelemben használva. A három népcsoport nyelvében ugyan nagyon hasonlított egymásra, de vallásukban és ebből fakadóan identitásukban is különböztek: a katolikus horvátok és az ortodox szerbek mellett a bosnyák nyelvű lakosság az iszlám vallás követője volt. Mivel anyanyelvi statisztika nem áll

⁷⁶ RESS 2011, 56. p.

⁷⁷ GERGELY ANDRÁS (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris. Budapest, 2005. 363. p.

⁷⁸ RESS 2011, 55. p.

rendelkezésre, a vallásból következtethetünk a lakosság megoszlására: a többségét a szerbek alkották (43%), őket követték a bosnyákok (32%) és a horvátok (23%).⁷⁹

1910-ben saját Landesordnungot kapott Bosznia-Hercegovina, amelynek értelmében saját Landtagja és kormánya lett, de nem vált továbbra sem a Birodalmi Tanácsban Képviselet Tartományok, sem a Magyar Szent Korona Országainak részévé, közös igazgatás alatt állt, és autonómiája is igen korlátozott volt. A boszniai Landtag által meghozott törvényekhez a császári szentesítésen kívül szükség volt az osztrák és a magyar kormány hozzájárulására is.

Közös nemzetiségi politikának nem tekinthetjük az Osztrák-Magyar Monarchia boszniai politikáját, annak nem volt célja a tartományban már ekkor is meglévő etnikai feszültségek feloldása, vagy az itteni lakosság számára bármilyen nemzetiségi jog megadása – egyszerűen arról volt szó, hogy a monarchia igyekezett pacifikálni a frissen fennhatósága alá került, de elmaradott, és az ország többi területétől teljesen eltérő hagyományokkal rendelkező tartományt.⁸⁰ Ennek során a korábbi elitre, vagyis a bosnyákokra/muzulmánokra támaszkodtak, annak ellenére, hogy a lakosság többsége szerb nemzetiségű volt.

VI. Összegzés

Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi politikájáról, mint egészről beszélni lehetetlen, nem csak a két birodalomfél, de az egyes osztrák tartományok nemzetiségi politikája önmagában is nagyon különböző volt. Ennek oka volt a nemzetiségi kérdés különböző intenzitása, az egyes nemzetiségi csoportok eltérő mérete és érdekérvényesítő ereje. Azt elmondhatjuk, hogy a Lajtán túli területen német, a Lajtán innen magyar dominancia érvényesült, ez alól csak Galícia, illetve Horvátország voltak kivételek. Ugyanakkor nem tekinthető helyesnek a monarchiára a „népek börtöne” meghatározás sem – nem voltak egyetlen kisebbséggel szemben sem súlyos repressziók, nem voltak erőszakos nemzetiségi konfliktusok, amelyek a 20. század során nem kerültek el az egykori monarchia utódállamait.

Arra a kérdésre, hogy megfelelőbb nemzetiségi politikával egyben tartható lett volna-e az Osztrák-Magyar Monarchia, a válasz nem. Természetesen lehetett volna türelmesebb nemzetiségi politikát folytatni, de azok a nemzetiségi jogok, amelyeket a monarchia egyes entitásai biztosítottak, megfeleltek a korszaknak. A nemzetállamok virágkorában még egy soknemzetiségű birodalomtól is idegen volt a területi vagy kulturális autonómia gondolata – bár utóbbira a morva kiegyezés kísérletet tett.

Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi politikájának és benne a nemzetiségi jogoknak megítélése ellentmondásos és ellentmondásos is marad az elkövetkezőkben is. A téma mind Ausztriában, mind Magyarországon, mind a monarchia többi utódállamában, érzelmileg, nemzet- és emlékezetpolitikailag erősen terhelt, ennek megfelelően a

⁷⁹ BOECKH, KATRIN: *Traditionell Vielvölker-reich: Bosnien und Herzegowina und seine Bewohner*. Ost-West – Europäische Perspektive 2011/4. 250. p.

⁸⁰ ROTH, DAVID: *Geschichte von Bosnien und Herzegowina: betont gegensätzlich oder betonte Gegensätze?* Ost-West – Europäische Perspektive 2011/4. 242. p.

kérdés számos különböző narratívaként jelenik meg a történetírásban is. Én egy alkotmánytörténeti, azon belül is szabályozástörténeti perspektívát próbáltam rövid tanulmányomban bemutatni, abban a reményben, hogy ez segíti a kérdés jobb megismerését és ezáltal megértését.

HOMOKI-NAGY MÁRIA*

A magyar gyámsági jog a neoabszolutizmus korában**

A magyar magánjog fejlődésének történetében vitathatatlanul meghatározó jelentőséggel bírtak az 1848. évi áprilisi törvények között elfogadásra került és a kötött tulajdoni rendszer megszüntetését eredményező IX. és a XV. törvénycikkek. Önmagukban ugyanakkor e törvények csak elindították a rendi korra jellemző magánjogi viszonyok átalakítását. Szükségessé vált a reformkori országgyűléseken már napirendre került egységes magánjogi törvénykönyv elkészítése is. Köztudott, hogy ez sem a forradalom és szabadságharc hónapjaiban, sem a kiegyezést követő évtizedekben nem valósult meg, függetlenül attól, hogy törvényalkotóink jelentős erőfeszítéseket tettek a kódex elkészítésének sikeréért. A magyar magánjogi törvénykönyv hiánya és az 1853-ban Magyarországon közel egy évtizedre hatályba léptetett OPTK hatásának a vizsgálata teszi szükségessé, hogy a magyar magánjog fejlődésének megismerése érdekében a tényleges bírói gyakorlatot és a mögötte meghúzódó jogéletet vizsgáljam. A kutató rendelkezésére állnak a levéltárakban őrzött törvényszéki iratok, melyekből tényleges kép rajzolható meg a 19. század második felének jogéletére.

A neoabszolutizmus éveinek törvényszéki anyagai között a magánjog egyes intézményeinek alakulását is bizonyító forrásokat lehet felfedezni. Tekintettel arra, hogy a hatálybaléptetett OPTK-nak nem volt visszaható hatálya, párhuzamosan élt egymás mellett a régi, szokásjogon alapuló magyar és az új, kodifikált osztrák magánjog. Egy rövid tanulmány keretei között nem lehet a magánjog egészét érintő, átfogó képet festeni e kor magánjogi joggyakorlatáról, de érdemes egy-egy jogintézmény történeti hátterének felvázolásával bemutatni ezt a korszakot.

A Békés-Csanád megye császári és királyi törvényszékének iratai között fennmaradt Csanád megye főjegyzőjének végrendelete és az abban foglaltak végrehajtása során keletkezett iratok és tárgyalási jegyzőkönyvek. Csanád megye Magyarország területileg egyik legkisebb vármegyéje volt. A török hódoltság alatt szinte teljesen elnéptelenedett. Területének jelentős része egyrészt kamarai birtok volt, másrészt a Csanádi püspökséghez tartozott. A nemesi családok közül egyedül a Kállay nemzetség tudta bizonyítani

* egyetemi tanár, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

hosszú pereskedés után, hogy az ekkor Csanád megyéhez tartozó kaszaperi birtok a nemzetség tulajdonát képezte.¹ A Kállay nemzetség tagjai ugyanakkor – mivel a Kállay uradalmi központok nem itt voltak – nem játszottak jelentősebb szerepet Csanád megyében. Nemesi birtok megvásárlásával, valamint hitelezőként birtokzálogba kapott birtokok révén a Návay és az Edelspacher család bírt jelentősebb befolyással. E két család mellett kisebb birtokokkal a köznemesség soraiba tartozó néhány család élt még a megyében, közöttük voltak a Nyékiek is.² A fennmaradt végrendelet *Nyéki Antal* (1803–1848) hagyatéki rendelkezése volt, aki 1828–1829-ben Csanád megye tiszteletbeli alügyésze, 1832–36 között a megye főügyésze volt. Ezt követően választották meg a vármegye főjegyzőjévé, mely tisztséget 1847-ben bekövetkezett haláláig betöltötte. Bár 1847-ben meghalt az örökgyógyó, végrendeletét csak 1853-ban, az OPTK hatálybalépését követően hirdették ki. Ekkor készült el a hagyatéki leltár és ekkor kellett az illetékes szolgabírói hivatalnak, mint ún. árva bizottmánynak intézkednie arról, hogy a kiskorú örökösök örökségét megfelelő módon biztosítsák.³ Az özvegyasszony, aki kiskorú gyermekeinek gyámja is lett, 1852 októberében azzal a kéréssel fordult az árva bizottmányhoz, hogy férje után maradt adósságok rendezése, valamint leánya kiházásához szükséges hozomány kifizetése miatt férje után maradt örökség egy részét elidegeníthesse. Ezen kérvény következtében maradt fenn az a tárgyalási jegyzőkönyv, amely Nyéki Antal végrendeletét, az elkészített hagyatéki leltárt, illetve azt a jegyzőkönyvet tartalmazza, amely az özvegy kérése következtében lefolytatott árva bizottmányi és törvényszéki eljárást megőrizte.

Az 1845-ben elkészített végrendeletét Nyéki Antal saját maga írta. Ezért érdemes egy kis figyelmet fordítani arra, milyen anyagi és alaki szabályok vonatkoztak a nemesség által készített végrendeletekre. Alaki szempontból az 1715:27. törvény szabályait kellett szem előtt tartani. E törvény lehetővé tette, hogy az örökgyógyó saját maga írja meg végakarátát. E tény a végrendeleti tanúk azzal bizonyították, hogy a végrendelet záradékában rögzítették, hogy „Tekintetes Nyéki Antal úr saját kezével írt jelen irat előnkbe mutatván nyilatkozott, hogy az az ő [...] végrendelete legyen.”⁴ Ez egyben azt is bizonyítja, hogy formai szempontból *írásbeli magánvégrendelet* készült, melynek érvényességéhez hozzátartozott, hogy őt, tanúzási képességgel rendelkező tanú együttes jelenlétében nyilatkozzon az örökgyógyó arról, hogy a felmutatott irat az ő végakarata, másrészt, hogy azt ő maga írta. Ezt követően a jelenlévő tanúk előtt kellett magát a végrendeletet az örökgyóynak aláírnia. A rendi kor sajátosságaihoz tartozott, hogy

¹ A császári és királyi törvényszék iratai között jelentős számban található a Kállay nemzetség osztatlan tulajdonában álló kaszaperi birtokkal összefüggésben keletkezett zálog- és haszonbérleti szerződésből keletkezett periratok, osztályos egyezségek. A Kállay nemzetségek nótágjai számára járó hozomány, hitbér kiadásáról szóló egyezséglevelek. MNL Csongrád Megye levéltára Szeged Békés-Csanád megye törvényszékének Csanád megyére vonatkozó iratai IV.B. 157. a)

² BARNA JÁNOS – SÜMEGHY DEZSŐ: *Nemes családok Csanád vármegyében*. Gaál László K. Makó, 1913.

³ Arra nem találtam magyarázatot, hogy miért csak 1853-ban került kihirdetésre a végrendelet. Magyarázható természetesen egyrészt azzal a ténnyel, hogy a szabadságharc hónapjai alatt a régi megyei hivatalok nem működtek. Másrészt a szabadságharc leverését követően az 1848:XV. tc. következtében, a nemesi birtokokkal összefüggő eljárásokat szüneteltették. Az 1852. november 29-én hatálybaléptetett ősiségi pátensnek és az 1853-ban hatálybalépett OPTK rendelkezési alapján lehetett a hagyatéki eljárást lefolytatni.

⁴ MNL CSML Szeged IV.B. 157/a Békés-Csanád Megye császári és királyi Törvényszékének Csanád megyére vonatkozó iratai.

nemes ember végrendeleténél csak nemes emberek bírtak tanúzási képességgel. Így nem kell csodálkozni azon, hogy a Csanád megye székhelyén, Makón élő vármegyei főjegyző végrendeletének tanúi is a vármegye tisztikarából kerültek ki.

A bírói gyakorlatban ellentétes vélemények alakultak ki arról, hogy az örökgyó-
nak, aki végakarátát saját kezűleg írta meg, tájékoztatnia kellett-e előre a tanúkat, hogy végrendeleti tanúnak kéri fel őket, vagy sem. E kérdés fel sem vetődött abban az esetben, ha az örökgyó nem maga írta végrendeletét, hiszen ilyen esetben az együttlévő tanúk előtt mondta el végakarátát. A vizsgált esetben azonban már készen volt a végrendelet, ezért vetődhetett fel a kérdés, hogy elegendő volt-e csak a tanúk megjelenésekor közölni, hogy egy elkészített végrendelet hitelesítésére kérték fel őket, vagy már a felkéréskor tájékoztatni kellett a tanúkat erről a tényről.⁵

Jelen esetben egyértelmű volt a helyzet, mert a végrendelet hitelesítési záradékában maguk a felkért tanúk írták le: „Alól írottak bizonyítjuk, hogy Tettes. Nyéky Antal úr [...] , ma alól írt napon és esztendőben bennünket végrendeletük ünnepélyesítésére illően megkeresvén...”⁶ A felkért tanúk a következők voltak: *Bánhidya Albert* Csanád megye első alispánja, *Tóth Imre* táblabíró, *Cseresnyés István* a vármegye főügyésze, *Posonyi Ferenc* Csanád megyei főszolgabíró, *Baroty József* a megye főjegyzője és *Lonovits Károly* a megye számvevője.⁷

A fennmaradt végrendeletnek van egy további sajátossága, amely részben ugyan alaki szabályokat is érint, de – véleményem szerint – ebben az esetben az anyagi, tartalmi kérdések megítélése a fontosabb. A végrendelet tagadhatatlanul Nyéky Antal végakarata, azonban a végrendelező aláírását követően az örökgyó felesége *Návay Erzsébet* is nyilatkozott és rögzítette: „Ezen végrendeletben szabadon megegyezem.” Csak ezt követően olvashatjuk a hitelesítő záradékot, melyet a jelenlévő tanúk írtak. Az örökgyó feleségének ez a megjegyzése többféleképpen is értelmezhető. Jelezheti, hogy megnyugszik férje végakarátában, azaz a későbbiekben sem fog ellentmondani. De értelmezhető úgy is, mintegy *közös végrendelet*, melyben a házaspár meglévő vagyonaik sorsáról közösen intézkedtek.

Az 1715. évi törvény alaki szempontból nem említi a házastársak közös végrendeletét. Az öröklési kérdéseket elemző szakirodalom sem tesz említést a végakarati eme formájáról.⁸ Ugyanakkor a levéltárakban fellelhető végrendeletek között, az 1840-es évekből már találunk közös végrendeleteket. A közös végrendeletekben azonban ténylegesen a házastársak rendelkeztek életükben szerzett vagyonuk sorsáról. Ezzel szemben, ha Nyéky Antal végrendeletét elolvassuk, azt a következtetést kell levonnunk, hogy itt a férj rendelkezett meglévő vagyonáról, és a feleség ezt csak tudomásul vette. Mintegy megelőlegezte azt a jóváhagyást, amit akkor vezettek rá a végrendeletekre,

⁵ NÁNÁSY BENIÁMIN: *Testamentum a magyarországi törvények szerint*. Pest, 1798. 293. p.; ZLINSZKY IMRE – REINER JÁNOS: *A magyar magánjog mai érvényében*. 3. Franklin-Társulat. Budapest, 1902. 1041. p.

⁶ MNL CSML Szeged IV.B. 157/a 30/III/1856.

⁷ A végrendeleti tanúk mindegyike Csanád megye tisztikarához tartozott. Betöltött hivatalaik és az ott eltöltött idő is olvasható Barna-János és Sümeghy Dezső könyvében.

⁸ Frank Ignác a végrendeletek megváltoztatásának lehetősége kapcsán tette fel a kérdést, hogy az ún. közös végrendeletek esetében helye lehet-e az egyoldalú változtatásnak. Ez a kérdés feltevés bizonyítja, hogy Frank előtt is ismeretes volt, hogy bizonyos esetekben a házastársak készítettek közös végrendeletet. v.ö. FRANK IGNÁCZ: *A közigazgatás törvénye Magyarhonban I.* Buda, 1845. 457. p.; HOMOKI-NAGY MÁRIA: „Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésemet teszem...”. Szekszárd, 2018. 248–255. pp.

amikor az örökhagyó halálát követően azt kihirdették és az örökösök, a törvényes rokonok beleegyezésüket kijelentették.

Az örökhagyó miután leírta, hogy minden vagyonát egyenlő arányban kiskorú gyermekeire hagyta, azt is rögzítette, hogy felesége, gyermekeinek anyja „ünnepélyesen is nyilvánítja, hogy attyuk által e végintézetben nekik hagyott vagyonokat feltartja; – sem hozománya sem bármi más cím alatt hozzájuk nem nyúl, sőt azokat maga részéről is élet és halál esetére örökségképpen [...] édes gyermekeimre hagyja.”⁹ A végrendeletnek ez a pontja azt sugallja, hogy a feleség férje és az ott lévő tanúk előtt kötelezte magát arra, hogy a gyermekei számára megőrzi az apai vagyont, sőt a saját tulajdonát képező jószágait is gyermekeire fogja hagyni. Ez pedig tagadhatatlanul a házaspárnak a haláluk esetére való közös intézkedést bizonyítja, hiszen a hozomány a feleség tulajdonát képezte még a házasság fennállása alatt is. Erről pedig a tulajdonos szabadon rendelkezhetett. Azzal, hogy Návay Erzsébet elfogadta férje rendelkezését, egyben saját magát is kötelezte arra, hogy a tulajdonát képező vagyontárgyakat, megőrzi gyermekei számára.¹⁰ Ezt erősíti továbbá az a tény is, hogy Návay Erzsébet is aláírta a végrendeletet, formailag férje aláírását követően. Sőt a végrendeleti tanúk kérdésére is azt válaszolta, hogy az a saját keze aláírása.

Az örökhagyó végrendeletében első helyen rögzítette, hogy hagyatéka kizárólag szerzett jószágból áll, ezért arról szabadon intézkedhetett. Három kiskorú gyermeke volt – két leány, Alojsia és Mathilda, és egy fiú, Ödön – akiket egyenlő arányban tett meg örökösöknek. Arról is rendelkezett, hogyha valamelyik gyermeke utód nélkül halt volna meg, akkor az elhunyt gyermek örökrésze a két másik testvér között egyenlő arányban kerüljön megosztásra. Ha mindhárom gyermeke még kiskorúsága idején meghalt volna, akkor a hagyaték fele részét örökölte volna az anya, másik fele részét pedig az örökhagyó testvére Nyéky Josepha és Nyéki Julianna között kellett volna felosztani. A nemesi magánjogban a férjet tekintették főszerzőnek, ezért az örökhagyó, miután hagyatékát saját szerzeménynek minősítette – felesége ezt jóváhagyta – jogszerűen rendelkezhetett arról, hogy szerzett vagyonának felét testvérei örököljék, ha gyermekei idő előtt meghaltak volna. Ez egyben a helyettes-örökösnevezésnek¹¹ is szép példája a késő rendi magánjog keretei között.

A feleséget megillető özvegyi jogról az örökhagyó csak röviden tett említést, rögzítve, hogy „addig míg tisztelt nőm él, nevemet viseli és értéketskéimet nem pazarolja minden vagyonom jövedelmit ő húzhassa élelmire fordíthassa és az ingókról szabadon rendelkezessen.”¹² Ezt követően viszont kötelezte feleségét, hogy a hagyaték hasznáiból taníttassa gyermekeiket. Sőt megtiltotta, hogy a végrendeletben felsorolt ingatlan jószágokat elidegenítse, és utasította feleségét, hogy a megfelelő gazdálkodást szem előtt tartva, adja haszonbérbe a fekvő javakat. Ez az intézkedés megfelelt a kor szokásainak. Az özvegyi jog szabályai szerint a feleség birtokolta a kiskorú gyermekek örökségét, amely ingó és ingatlan jószágból állt. A feleséget, amíg férje nevét viselte, ettől a

⁹ MNL CSML Szeged IV.B 157.a) Nyéki Antal végrendelete 7. pontja.

¹⁰ A közös végrendelet készítésének lehetőségét majd az OPTK teszi lehetővé Magyarországon. Az ITSZ már nem szabályozza, a 19. század kodifikációs tervezetei – a bírói gyakorlat ismeretében – ismét lehetővé tették volna a házastársak közös végrendeletét, ahogy azt az 1928. évi MTJ 1963-1967. §§-ban szabályozta.

¹¹ FRANK IGNÁCZ: *A közigazság törvényei Magyarhonban I.* Buda 1845.

¹² MNL CSML Szeged IV.B 157.a) Nyéki Antal végrendelete 3. pont.

jogától nem lehetett megfosztani. Ugyanakkor, mint gyermekeinek természetes és törvényes gyámja kötelessége volt azokat nevelni, taníttatni, az apai örökséget számukra megőrizni. Az édesanyának nem volt kötelessége árván maradt gyermekei vagyonának kezelése, ebben az esetben Návay Erzsébet nem nyilatkozott erről, sőt azzal, hogy jóváhagyta férje végakarátát valójában elfogadta ezt a kötelezettséget. Az örökhagyó nem rendelkezett kifejezetten arról, hogy kiskorú gyermekei esetében ki legyen azok gyámja. Az édesanya, mint természetes és törvényes gyám,¹³ a férj rendelkezése nélkül is betölthette a gyámi tisztelet. Ebben az esetben, bár kifejezett gyámrendeléstől nem történt említés, azzal, hogy Nyéky Antal felesége kötelességévé tette a hagyaték megőrzését a gyermekeik számára, Návay Erzsébetet rendelte gyámnak. Ugyanakkor a végrendelet végrehajtójaként Nyéky Lászlót, akadályoztatása esetén testvéreit Nyéky Albertet, illetve Nyéky Alajost nevezte meg. Ezzel az intézkedésével az örökhagyó a törvényes gyámság szabályainak is megfelelő módon legközelebbi férfi rokonait, azaz a testvéreit bízta meg végső akaratának végrehajtásával, illetve az abban foglaltak betartásával. Ez egyben azt is jelentette, hogy a végrendeleti végrehajtóként megnevezett rokonok felelősségévé tette annak felügyeletét, hogy a hagyaték egy részét képező ingatlan vagyont az özvegy ne idegeníthesse el.¹⁴

Meg kell azonban említenünk, hogy miközben az elemzett végrendelet tanúsága szerint is a kiskorú gyermekek törvényes képviselőjét, neveltetését, gondozását az édesanya és egyben az apa férfi rokonainak felelősségévé tette, addig a magyar jogrendszerben a gyámok ellenőrzése, a kiskorú gyermekek örökségének kezelése nemesek esetében a vármegye, ezenkívül az árvaszék feladata lett. Ezzel a gyámsággal összefüggő kérdések rendezése a közigazgatási jog keretei közé került.¹⁵ A közigazgatás e speciális feladatát erősítették meg későbbi törvényeink is.¹⁶

Az örökhagyó Nyéky Antal 1847-ben meghalt, hagyatékának kezelése özvegyen maradt feleségére hárult, egyrészt mert ő lett kiskorú gyermekei gyámja, másrészt az özvegyi jog alapján is ő maradt férje javaiban. A hagyaték kezelésével kapcsolatos számadásokat Csanád vármegye árvaszékéhez kellett volna benyújtania, azonban feltehetően a forradalom és a szabadságharc eseményei miatt sem a végrendelet kihirdetése, sem pedig a hagyatékkal kapcsolatos intézkedések nem történtek meg. A szabadságharc leverését követően pedig a neoabszolútizmus közigazgatási rendszerének kialakítása sem történt meg egyik napról a másikra. A gyámsággal összefüggő szervezeti és felügyeleti kérdések tisztázása további problémákat vetett fel, hiszen az Osztrák Császárságban – ahogy Európa más országaiban is – a gyámság a családi jog, tehát a magánjog keretei közé tartozott kizárólagosan, a gyámsággal, a gyámok számadási kötelezettségével összefüggésben felmerülő viták rendezése pedig az árva lakhelye szerint illetékes bíróság hatáskörébe tartozott. Magyarországon ez azt eredményezte, hogy az újonnan megszervezett császári és királyi járásbíróságok, mint elsőfokú törvénykezési szervek hatáskörébe tartozott ezekben a kérdésekben dönteni. A járásbíróságok élére azonban a

¹³ 1715:68.tc.; v.ö. FRANK: 180–181. pp; KALLÓS LAJOS: *A magyar polgári jog alapelvei*. Telegdi K. L. Debrecen, 1865. 138. p.

¹⁴ WERBŐCZY ISTVÁN: *Hármaskönyv I*. Franklin T. Budapest, 1897.

¹⁵ Erről rendelkezett már Werbőczy is a Hármaskönyvben, amikor a gyámok kötelességévé tette, hogy a gyámok számadással tartoznak a vármegyének. Werbőczy István: *Hármaskönyv I*. 15.cím 4.§ Téka K. Budapest, 1990.

¹⁶ V.ö. 1715:LXVII. tc. és az 1765:XXVI. tc.

szolgabírákat nevezték ki, ezáltal a mindennapok eseményeinek sodrásában nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy a gyámsággal összefüggő kérdések rendezése a magyar hagyományoknak megfelelően közigazgatási hatáskörben maradnak-e és az újonnan megszervezett járási hivatalok lesznek az illetékesek vagy a járásbírók fogják eljárni? A járásbírók élére azonban szintén a szolgabírákat állították. Így jelentős hatásköri összeütközések keletkeztek, hiszen nem tudták eldönteni, hogy a hagyatéki eljárásokkal összefüggő, haláleseti jegyzőkönyvek felvétele, a hagyatéki leltár elkészítése a járási hivatalhoz vagy a járásbíróshoz tartozik-e.¹⁷

Az 1848. évi áprilisi törvények csak közvetve érintették az árvákra vonatkozó szabályokat. A kötött tulajdoni rendszer megszüntetése az árva gyermekek öröklését befolyásolta, míg a jobbágyrendszer felszámolása a jobbágy árvák ügyeinek intézését a vármegyék hatáskörébe utalta.¹⁸

1853-ban az OPTK hatálybaléptetése az osztrák gyámsági jog bevezetését eredményezte, ami egyben maga után vonta az árvaügyek intézésének a megváltozását is. Az osztrák gyakorlat szerint a járásbírók hatáskörébe kerültek a gyámsággal kapcsolatos ügyek intézése. Az idegen jognak a bevezetése és egy idegen hatósági szervezet kialakítása ellenérzést váltott ki a magyarokból és az árvák ügyeinek intézése sem gyorsult fel a fentebb említett okok következtében.¹⁹ E tények magyarázhatják, de pontos indokát nem adják annak a ténynek, hogy miért csak 1853-ban került kihirdetésre az 1847-ben elhunyt Nyéky Antal végrendelete. A végrendelet borítékán még az is olvasható, hogy „Csanád vármegye részéről Makón tartott közgyűlésen felvetetett ... és levéltárba tétetni rendeltetett.”²⁰ Ez további kérdéseket vet fel, hiszen ha a vármegye közgyűlése is tudta, hogy a megye főjegyzője végrendelkezett, akkor még kevésbé érthető, miért nem hirdették ki azt az örökhatyó halálát követően. A fennmaradt kevés iratból ugyanakkor egyértelműen megállapítható, hogy az anya, Návay Erzsébet felelősségteljesen igyekezett kezelni gyermekei örökségét. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy 1852-ben az ún. Árvabizottsághoz benyújtott kérelmében, kiskorú gyermekeinek örökségét képező ingatlanok egy részének eladásához akart engedélyt kérni. (Ez a kérvény eredményezte azt, hogy a fennmaradt tárgyalási jegyzőkönyv alapján az árvák vagyonának kezelésére vonatkozó szabályokat elemezni lehessen a neoabszolutizmus kori Békés-Csanád vármegyében.)

Návay Erzsébet az 1852. október 23-án benyújtott kérelmében a meglévő adósságok kifizetésére, valamint leánya férjhezmenetele alkalmából biztosított kiházasítási összeg kiadása miatt kérte, hogy gyermekei örökségét képező ingatlanok egy részét eladhassa.²¹ A kérelem indokolásaként előadta, hogy férje – Csanád megye főjegyzője – sokáig

¹⁷ PÉTERVÁRI MÁTÉ: *A járásek kialakítása Magyarországon az 1870:XLIII. tc. alapján*. Doktori értekezés. 2018. Kézirat. 40–46. pp.; MÁTÉ PÉTERVÁRI: *Die rechtsstaatliche Umgestaltung der Verwaltung im Jahr 1870, unter besonderer Berücksichtigung der Bezirke*. In: Mária Homoki-Nagy – Norbert Varga (szerk.): *Codification Achievements and Failures in the 19th–20th Century*. University of Szeged. 2018. pp. 118–119.

¹⁸ DEGRÉ ALAJOS: *Vormundschaftsrecht in Ungarn von 1848–1878*. In: Csizmadia Andor – Kovács Kálmán (szerk.): *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848–1944)*, Akadémiai K. Budapest, 1976. 450–451. pp.

¹⁹ CSIPES ANTAL: *Az árvaszék szervezete, működése és iratai Magyarországon a kapitalizmus korában*. Levéltári Szemle XXIII. évf. 1973/2. sz. 176–188. pp.; DEGRÉ 451–452. pp.

²⁰ MNL CSML Szeged IV.B. 157. a) végrendelet.

²¹ Jogosan feltételezhető, hogy az asszony kérelmét követően a Makói cs. és k. járásbíró bírja 1853. december 21-én Nyéky Antal végrendeletét felolvasták és kihirdették. MNL CSML Szeged IV.B. 157. a) végrendelet.

beteg volt, előbb Pesten, később Nagyváradon próbálták az orvosok segíteni rajta. Az orvosi költségek igen magasak voltak. Ezen kívül már férje életében is keletkeztek adósságok, amelyeket férje nem említett meg tételesen végrendeletében, csak általánosan utalt azokra. Ezt tartalmazta a végrendelet 8. pontja. „Némely terheimnek lerovására rendelem, hogy az Ochring féle ház és makai major telkem szükség esetében pedig a nélkülözhető ingók is mind addig eladassanak, míg azok árából a terhek ki nem telnek és a gyermekek öröksége egészen tisztába nem jön.”²² Mint gyerekeinek természetes és törvényes gyámja, az 1715:68.tc. 13.§-a szerint – az özvegy véleménye szerint – számadással nem tartozott,²³ de igyekezett a hagyatékot felelősséggel kezelni. Megjegyezte, hogy férje a végrendelet elkészítését követően, de még halála előtt, a végrendeletben egyébként megjelölt és a vásárhelyi határban található tíz fertály földjét és a belső telket eladta Kovács József ügyvédnek. Ezenkívül férje több hitelezőnek tartozott, akik, a férj betegsége idején nem léptek fel követelésükkel. Nyéky Antal halálát követően viszont érvényesíteni kívánták ezeket. Az asszony kérelmében azt is leírta, hogy „pénz nem maradt, a pénz szüke miatt nevedett kamatláb nagyobb terheitől félvén, új kölcsönnel leróni veszélyesnek hittem.”²⁴ Így az özvegynek nem maradt más választása, minthogy „a kevésbé jövedelmező makai belső telket” eladta, nem sokkal férje halálát követően. A vételárból a hitelezők követeléseinek csak egy részét tudta fedezni, ahogy fogalmazott: „a hitelezők száma kevesbedett, de nem fogyott el.”²⁵ Az özvegy tisztában volt azzal, hogy nemcsak a korabeli jogszabályok, de a Curia egyes döntvényei is tiltották a gyámok számára, hogy a kiskorúak örökségében lévő ingatlanokat indokolatlanul elidegenítsék,²⁶ azonban a felelősségteljes vagyonekezelés miatt döntött úgy, hogy az adósságok növekedését csak úgy tudja megakadályozni, ha a fekvő jószágok egy részét eladja és a vételárból lehetőség szerint csökkenti a fennálló tartozásokat. Ezzel egyidejűleg az özvegy azt is leírta, hogy bár férjével közös végrendelet készült, abban a férj nem nevezte meg, hogy Návay Erzsébet nagyanyjától örökölt vagyomból „négy fertály nagylaki földet vásárolt.”²⁷ A végrendelet első pontjában ugyanis csak annyi szerepel, hogy „van Makón Isten kegyelméből szerzett négy, Nagylakon 15... negyed úrbéres földem.”²⁸ Az özvegy a benyújtott kérelemben arra hivatkozott, hogy a férje által nevesített 15 negyed nagylaki földből négy negyed, az asszony örökségét képező ősi föld volt. Ebből az özvegyasszony örökségét képező négy fertályból adott el Návay Erzsébet három negyed földet: kettő fertály – 28 hold – földet Kocka Tamás nagylaki lakosnak 2000 forintért, egy fertály, 14 hold földet pedig Veszeloovszky Máténak 300 forintért. Mindezt pedig azért tette, hogy leányának Nyéky Alojsiának a kiházasítását képező pénzt át tudja adni.

Ha az özvegy indokolását megvizsgáljuk, akkor egyrészt felmerül az olvasóban, hogy az 1845-ben készült végrendelet ünnepélyes hitelesítésekor, a jelenlévő tanúk előtt

²² MNL CSML Szeged IV.B.157.a) Nyéky Antal végrendelete.

²³ 1715:LXVIII.tc. 13.§ „...az anyákat pedig csupán özvegyiségük idejére, a javak jövedelmeiről s azok kezeléséről számadásra ne kötelezzék, de ha újból férjhezmennek s az atyai árvajavakat bármilyen okból kezelik, eziránt elszámolni kötelesek legyenek.”

²⁴ MNL CSML Szeged IV.B.157.a) 129/1853.

²⁵ MNL CSML Szeged IV.B.157.a) 129/1853.

²⁶ Erről rendelkezett az 1655:24.tc.2.§-a, melyet mind az 1659:32.tc. és az 1715: 68.tc. is megerősített. V.ö. ZLINSZKY – REINER: 987. p.

²⁷ MNL CSML Szeged IV.B.157.a) 129/1853.

²⁸ MNL CSML Szeged IV.B. 157.a) végrendelet 1. pont.

miért nem említette meg, hogy a férje olyan ingatlanról is említést tett, ami nem képezte férje tulajdonát, hanem az asszony örökségét. Ez az örökség Návay Erzsébet nagyanyjától származott, ezért ősinek minősült. Az ősi birtokot elidegeníteni 1848-ig nem lehetett, azt a törvényes örökösöknek kellett biztosítani. Az 1848:XV. törvényt követően, az ősiség eltörlésének kimondásával ez megváltozott, azonban az özvegy még az ősiség szabályinak is megfelelő módon járt el, hiszen éppen azért adta el a birtokot, hogy leányát megillető kiházasítási összeget ki tudja fizetni. Ezért bár az örökhagyó férj is megtiltotta végrendeletében a fekvő jószágok indokolatlan elidegenítését, és a korabeli törvények is tiltották az ilyen eljárást, meg kell állapítani, hogy Návay Erzsébetet nem lehetett ebben a kérdésben felelőtlen, az árvákat megkárosító magatartással vádolni. Sőt, éppen az adósságoktól akart egyrészt megszabadulni, másrészt eleget akart tenni a leánynak törvény szerint járó kiházasítási kötelezettségének.²⁹ Az asszony kérelmét tárgyaló eljárási jegyzőkönyvben leírtakból tudható, hogy Alojsia, akit a hagyatéki eljárás során férje képviselt – a férj tanúsága szerint is – 3000 forintot kapott kiházasításként.³⁰

Návay Erzsébet kérelmét követően 1853-ban indult az a peren kívüli eljárás, amelynek során a Nyéky árvák örökségét a makói árvabizottmány az 1856. február 4-én meghozott végzése alapján leltárba vette, a Békés-Csanád megyei cs. és kir. törvényszék 1856. december 31-i végzése alapján pedig árvabizottmányi felügyelet alá helyezte. Az eljárás során egyrészt meg kellett állapítani a hagyatéknagyságát, meg kellett vizsgálni Nyéky Antal végrendeletét, hogy az alakilag és tartalmilag érvényes-e. Meg kellett határozni az örökösöket és végül arról is döntenie kellett a törvényszéknek, hogy az özvegyasszony, mint kiskorú gyermekei gyámja, az örökhagyó halála óta eltelt idő alatt megfelelően kezelte-e a kiskorúak örökségét, vagy esetleg felelősség terheli.³¹ A gyámok régi idők szabályai szerint is, ahogy azt már Werbőczy rögzítette Hármaskönyvében, felelősséggel tartoztak az általuk kezelt, a kiskorúak tulajdonát képező vagyonért. A mindennapok gyakorlatában ez nem feltétlenül érvényesült. Mária Terézia ezért a Helytartótanács hatáskörébe utalta a gyámok ellenőrzését. 1853-tól ezt a hatáskört ténylegesen a fenntartott szolgabírói hivatal, mint árvabizottmány végezte. Ekkor rendelték el Nyéky Antal után

²⁹ Zlinszky Imre véleménye szerint is, az anya, mint természetes és törvényes gyám már az erre irányuló gyámhatósági rendelkezés előtt is jogosult az „árva érdekében a szükséges és halaszthatatlan teendőket megtenni.” ZLINSZKY – REINER: 1000.p; RAFFAY FERENC: *A magyar magánjog kézikönyve. I.* Budapest, 1909. 531–532. pp.

³⁰ A rendi kor szokásjogi normái meghatározták azt a minimum összeget, amelyet egy leány férjhezmenetelkor kapott. Ez eltérő volt a társadalom egyes rétegei között. Ezért érdemes megnézni, hogy Nyéky Alojsiának adott 3000 forint miként viszonyult a Csanád megyében birtokkal rendelkező nemes leányok kiházasításához. A Békés-Csanád megyei törvényszék iratai között a Kállay nemzetség Csanád-megyei birtokait érintő peres iratok is fellelhetők. Ezek között megtalálható Kállay Ferencnek és Kállay Pálnak testvérhúgukkal Kállay Máriával kötött egyezséglevele. E szerint a fiúk kijelentették, hogy „az eddig többnyire megyeileg meghatározatni szokott kiházasítási díjra nézve kölcsönösen megegyezvén, kedves Mária testvérünknek [...] e cím alatt olly formán adunk s illetőleg kötelezünk *kétezernégyszáz pengő forintot* [...] hogy mindaddig míg ezen összeget lefizethetnénk, ennek biztosítására általadjuk Csanád megyebeli s a Kállay család által közösen haszonbérbe adott Kaszaperegi pusztai birtokunkat...” Az egyezség 1848-ban született, Nyéky Alojsia is ezekben az években kapta meg a kiházasítási összeget, mely az iratok alapján *3000 forintot* tett ki. A két adatot összehasonlítva megállapítható, hogy kb. azonos összeget kaptak a leányok. Azaz Návay Erzsébet sem túl sok, de nem is kevés hozományt adott leányának. MNL CSML Szeged IV.B. 157.a) Csanád megyei törvényszék iratai 1854.

³¹ FODOR ÁRMIN: *Magyar magánjog IV.* Singer és Wolfner K. 1900. 969–970. pp.

maradt hagyaték leltárba vételét, amely az eljárás lassúsága miatt ténylegesen csak 1856. június 21-én történt meg. A hagyatéki leltárt magába foglaló jegyzőkönyvből tudható meg, hogy az örökhagyó által végrendeleti végrehajtóként első két helyen megjelölt Nyéky László és Nyéki Albert „gátoltatásuk miatt a végrehajtásról lemondtak.”³² Ezért a leltár felvételénél Nyéky Alajos, mint a végrendeletben harmadikként megjelölt végrehajtó, Návay Erzsébet és leányának férje Knothy K. vett részt a család részéről. Az árvabizottmányt Bánfy József és Vastagh Imre, mint leltári biztosok, Fehérváry Imre, Fehérváry Ferenc és Dominus Ábrahám aranyműves, mint tanúk és becsüsök képviselték.

Végrendeletében Nyéky Antal három kiskorú gyermekéről – Alojsia, Ödön és Mathilda – tett említést. Matilda azonban már 1848-ban meghalt, így az örökséget a hagyatéki leltár felvételekor Alojsia és Ödön számára kellett biztosítani. A hagyatéki leltárban a hagyatékban található készpénzről, belföldi államkötlevelekről, egyéb követelésekről, „arany és ezüst szerekben, s különösen drágaságokban” lévő ingóságokról, ruha és fehérneműekről, bútorokról – bár ide vették fel az állatokat is –, könyvekről és az ingatlanokról kellett nyilatkozni. A hagyatéki leltárban sem készpénzt sem egyéb kötlevelet nem rögzítettek. Feltűnő, hogy összesen három lóról, két tehénről és kettő bivalyborjúról tettek említést, miközben a fekvő jószágok között a végrendeletben megjelölt ingatlanok közül a Makón és Nagylakon található tanyaföldek még mindig szerepeltek. A végrendeletben az örökhagyó 14 fertály Nagylakon szerzett földről tett említést. A hagyatéki leltárban a vétel idejét és a vételárat is rögzítették. Eszerint 1844-ben 500 forintért 2/4 földet, egy másik 2/4 földet 580 forintért, majd még egyszer ugyanebben az évben 2/4 földet 600 forintért, 1846-ban egy egész telket 1520 forintért vásárolt. Az 1843-ban vásárolt 3/4 föld vételára 1418 forint volt. Ez utóbbiból 2/4 fertályt az özvegy 1851-ben elcserélt. Ezekon kívül Makón volt még egy egész telek, melyből egy negyed részt 200 forintért, 3/4 fertályt 1370 forintért vásárolt az örökhagyó még 1834-ben. A végrendeletben említett vásárhelyi úrbéres telkekről a hagyatéki leltárban már nem tettek említést. (Az özvegy által előterjesztett szerződésekkel bizonyítani tudta, hogy a férje a vásárhelyi földeket halála előtt eladta.) A tanyaföldek megműveléséhez, ennyi állat egészen biztosan nem volt elegendő. Ezeket az özvegy csak úgy tudta hasznosítani, ha ténylegesen haszonbérbe adta. Erre viszont a hagyatéki leltárban nem utaltak.

De megvolt az a lakóház, amelyről az örökhagyó csak annyit említett, hogy Makón található Nyéky László szomszédságában. A leltárból az is megtudható, hogy 1833. február 24-én vásárolta Nyéky Antal 2800 forintért. A végrendeletben említett „egy másik házam, egy major telkem Nagylakon” szintén említésre került a hagyatéki leltárban, azonban ott a következő megjegyzés olvasható: „1 belső telek Nagylakon pusztán, kerítetlen a marosi töltés mellett, melyből a föld a marosi töltésre elhordatván értékét egészen elvesztette.”³³

Az arany és ezüstművek felsorolásánál utaltak arra, hogy az özvegy azoknak fele részét már kiadta Alojsiának, amelyet az ő kiházasításába beleszámítottak. Így csak az Ödönnek járó felerészt vették fel a leltárba.

³² MNL CSML Szeged IV.B. 157. a) 30/1856. Leltár.

³³ MNL CSML Szeged IV.B. 157. a) 30/1856. Leltár.

Külön érdemes megemlíteni, hogy a hagyatéki leltár önálló részét képezte az örökhatyó hagyatékában szereplő 84 kötet könyv, amelyek értékét 1856-ban 23 pengő 48 krajcárra becsülték.³⁴

A felbecsült hagyaték értéke és az adósságok összevetése után egyértelmű volt, hogy a hagyaték túlterhelt volt. Ez is igazolta az özvegy azon állítását, hogy a hitelezők száma csökkent ugyan, de a teljes adósságot nem tudta kifizetni.

A törvényszék, az özvegyasszony által beterjesztett bizonyítékok alapján igazolta, hogy Nyéky Antalt előbb Pesten, majd 1845-től Nagyváradon „Grosz Fridrik orvos ösmeretes gyógyintézetébe” kellett szállítani, ahol a végrendelet is készült.³⁵ Az örökhatyó gyógyíttatásának költségeit 2000 pengő forintban állapították meg. Bizonyításra került az is, hogy az örökhatyó még életében, 1846-ban eladta a vásárhelyi ingatlanokat, ezért a végrendeletnek ez a rendelkezése már az örökhatyó halála pillanatában sem volt helytálló. Éppen ezért a vételárról, az özvegyen maradt feleségnek nem kellett számadást készítenie. Ugyanakkor, mint feleség köteles volt mindent megtenni férje gyógyulása érdekében. Amikor a hagyatéki leltár készült, az eljáró bizottság azt is igazolta, hogy Návay Erzsébet kifejezett kérésére *telekkönybe* rögzítették a hagyatékban megjelölt fekvő javakat, így a Makón található házat és a Nagylakon lévő külső telket. Az 1855-ben kiadott telekkönyvi rendtartás alapján, az özvegyen maradt feleség haszonélvezeti jogát is rögzítették, mint a kiskorú örökösök tulajdonát terhelő *személyi szolgalmat*. Mindezt az OPTK szabályai szerint. Ezért jogosan állapította meg a törvényszék, hogy a szóbanforgó ingatlanok az özvegy birtokában vannak. Azt is igazoltnak látta a bíróság, hogy Návay Erzsébet hozománya egy egész telket tett ki, amivel szabadon rendelkezhetett. Sőt édesanyai kötelessége volt leánya kiházásításához szükséges készpénzt előteremteni. A törvényszék az előtárt bizonyítékok alapján igazoltnak látta, hogy Návay Erzsébet, mint feleség és mint édesanya mindvégig kötelezettségeinek megfelelően és egyben a reá nézve kötelező rendelkezéseket tartalmazó végrendeleti intézkedéseknek megfelelően járt el. Sőt még azt is megjegyezték, „nem tudni nem lehetne, hogy az 1848 és 1849^{diki} a most élők még eleven emlékezetében lévő nyomasztó események, különösen a földtulajdonosok osztályára nézve, legszomorubb hatással terhültek.”³⁶ A törvényszék az özvegyasszony terhére csak azt róhatta fel – miután maga a törvényszék is megállapította, hogy minden kiadást, amit az özvegy tett csak az ingatlanok eladásával valósíthatott meg –, hogy a fekvő javak eladásánál nem várta meg, amíg erre az engedélyt megkapja. Ugyanakkor a törvényszék saját határozatában írta le, miért húzódott az ügy ilyen sokáig. Az özvegy „az 1852 október 23-án benyújtott folyamodványára kért engedélyt be nem várta egyedül azáltal, miként a Makai T. Cs. Kir.

³⁴ MNL CSML Szeged IV.B. 157.a) 30/1856. Könyvek jegyzéke. Nyéky Antal Csanád megye főjegyzője volt ezért érdemes felsorolni, hogy miből állt a könyvtára. Magyar-német és német-magyar szótár, Schiller összes munkáiból 6 kötet, Esmeretek tárának 12 kötete, francia-német és német francia szótár, Deák-magyar és német szótár, az 1791. évi országgyűlés iratai, az 1825. évi országgyűlési iratok két kötete, ugyanezen országgyűlés jegyzőkönyveinek 8 kötete, a Decisiones curiales egy kötete, a Corpus Juris Hungarici két kötete, az 1825/27. évi országgyűlés regnicolaris bizottságainak 11 kötete, a Tudománytár 12 kötete, az Erdélyi Múzeum 5 kötete, Klio Historiai Zsebkönyv 3 kötete, a Társalkodó 4 kötete, a Jelenkor 7 kötete és egy Ótestamentum. A könyvek jegyzéke azt bizonyítja, hogy megyei főjegyzőként a Planum Tabulare és az országgyűlési iratokat otthon is forgatta. De a kor akkori irodalmi és szakmai folyóiratai is könyvtárának részét képezték.

³⁵ MNL CSML Szeged IV.B. 157. a) 30/1856 Vélemény.

³⁶ MNL CSML Szeged IV.B. 157. a) 30/1856 Vélemény.

Szolgabírói hivatalnak, a Nagy tekintetű Cs. Kir. megyei Törvényszékhez 1855 Május 12-én tett fölterjesztésből a Törvényszék 1853. évi 683. sz. a. kelt határozata keltétől fogva s mind addig, még a Nagylaki megszűnt Járásbírószéktől a múlt évben megalakult Cs. Kir. Szolgabírói hivatalhoz sok elintézetlen tárggyakkal át nem adatott, elnyomulva hevert.”³⁷ Ezekre az okokra tekintettel maga a törvényszék mondta ki, hogy elnézőnek és méltányosnak kell lenni azért, hogy az özvegy mintegy négy évig tehetetlenül nem várt arra, hogy végre engedélyt kapjon a hagyaték egy részének elidegenítésére.

A törvényszék rendelkezése szerint az özvegy birtokában lévő javak az OPTK szabályai szerint gyámsági felügyelet alá kerül, bár az özvegynek továbbra sem kellett évente számadást tennie, tekintettel arra, hogy haszonélvezeti jog illette mindaddig, amíg elhunyt férje nevét viselte.

Rögzítésre került az is, hogy Nyéky Alojsia örökségébe a kiházasításként kapott 3000pengő forintot az OPTK 671.§-a alapján be kell számítani.³⁸ Az OPTK a gyermekek törvényes öröklése esetén nem tett különbséget fiúk és lányok között, s bár Nyéky Antal végrendeletében is előírta, hogy gyermekei egyenlően örököljenek, a törvényszék az OPTK-ra hivatkozva is megerősítette ezt.

Az árvaszéki iratok tanúsága szerint nemcsak a rendi kor évszázadaiban volt lassú az árván maradt gyermekek ügyeinek intézése, sajnós a későbbiekben sem változott. Az ismertetett eset nem egyedülálló. A neoabszolutizmus árvaszéki iratai között, hasonló ügyekkel találkozhat a kutató és sajnós az októberi diploma kiadását követően sem javult a helyzet. A kiegészítést követően a törvényhatóságokról intézkedő 1870:XLII. tc. minden törvényhatóság kötelezettségévé tett az árvaszékek felállítását és ezek működésére vonatkozó szabályzatok elkészítését, az ügyek elintézésének ideje így sem csökkent. Továbbra is az újonnan felállított királyi törvényszékek és a törvényhatóságok által életre keltett árvaszékek között meglévő hatásköri összeütközések akadályozták az ügyek gyors elintézését.

³⁷ MNL CSML Szeged IV.B. 157. a) 30/1856 Vélemény.

³⁸ ABGB Wien, 1853. “Vermachten Eltern den Töchtern ein Heiratsgut; so wird dasselbe, wofern es nicht ausdrücklich als ein Vorausvermächtniß erkläret worden, in den gesetzlichen oder letztwilligen Erbtheil eingerechnet.”

KÉPES GYÖRGY*

A magyar dohánypiaci szabályozás története az osztrák-magyar kiegyezés fényében

A közelmúltban két, igen nagy horderejű változás történt a magyarországi dohánytermékek kereskedelmének jogi szabályozásában. Mint közismert, 2013. július 1-jétől dohánygyártmányt kiskereskedelmi forgalomban már csak az állammal koncessziós szerződést kötött dohányboltban lehet vásárolni; 2015. november 1-jével pedig létrejött az országos dohánybolt-ellátó monopólium, amelyet a kormány két korábbi versenytárs közös vállalkozásának adott koncesszióba, az iparág többi szereplőjének élénk tiltakozása ellenére. Ezek az aktualitások (és persze személyes érdeklődésem) indítottak arra, hogy megvizsgáljam, hogyan alakult a dohánypiaci szabályozása a 17. századtól napjainkig.¹ E vizsgálódás első eredményeként a jelen tanulmány a kezdetektől a második világháborúig követi végig a dohánymonopólium magyarországi történetét.

I. A dohánypiaci szabályozásának első két évszázada

I A dohány megjelenése magyar földön

Mint ismeretes, sok más növényvel együtt a dohányt is a nagy földrajzi felfedezések hozták el Európába. *Kolumbusz Kristóf* hajósai 1492-ben, a helybeliek által Guanahaninak nevezett sziget partjainál látták meg „a füstöt okádó indiánokat” – írja *Dobos Gábor* 1948-ban, a magyar dohányjövedék történetéről írt rövid tanulmányában.² Európába minden bizonnyal Kolumbusz egyik útítársa, *Romano Pane* hittérítő szerzetes hozott először magával dohányt az Újvilágból. Az új növény termesztése csak évtize-

* Ph.D, adjunktus, ELTE ÁJK

¹ A személyes érdeklődést indokolja, hogy a szerző – amellet, hogy jogtörténész és az ELTE ÁJK oktatója – ügyvédként több mint egy évtizede jogi képviselője az egyik nemzetközi dohánycég hazai leányvállalatának, így a joggyakorlatban is végig tudta követni a szabályozórendszer változásait (*a szerző megjegyzése*).

² DOBOS GÁBOR: *A dohányjövedék története*. Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle 1948/4. 60. p.

dekkal később, az 1560-as években indult meg, kezdetben Portugáliában és Spanyolországban, majd Franciaországban is.³

Pontosan nem tudjuk, a magyarok mikor találkozhattak először a növényvel és mikor „okádtak először füstöt”. Az erdélyiekkel minden bizonnyal *III. Murád* szultán (1574–1595) követei ismertették meg a dohányt, mégpedig 1576 júliusában (maga a szó is török eredetű, a *duhan* török szóból ered).⁴ Az osztrák örökös tartományokban is az 1570-es évektől kezdett ismertté válni a növény,⁵ melyet – eddigi ismereteink szerint – a királyi Magyarországra a (szintén Habsburg-fennhatóság miatt) gyakran ott táborozó spanyol katonák hozták be.⁶

A „jogalkotó” az élvezeti cikk jelleg mellett hamarosan felismerte a dohánytermékeknek – a korabeli viszonyok mellett – a közbiztonságra veszélyes tulajdonságát. 1633-ban nagy tűzvész pusztított Isztambulban, ami azt eredményezte, hogy *IV. Murád* szultán (1623–1640) halállal rendelte büntetni azt, „aki birodalmában dohányozni mer”. A rendelkezés természetesen az oszmán hódoltsági területekre is érvényes volt, így magyarok lakta vidékeket is érintett. Az újbóli liberalizálásra csak *IV. Mehmed* (1648–1687) uralkodása idején került sor, aki megszüntette a tilalmat és engedélyezte kávéházak megnyitását, amelyekben dohányozni is lehetett.⁷

Az Erdélyi Fejedelemségben is ekkoriban kezdett terjedni a dohány.⁸ *Apafi Mihály* fejedelem (1661–1690) aztán 1663-ban „az érsekújvári táborban fölötte erős török dohányt szíván, súlyos betegségbe esett”, s ezután tiltotta a dohány behozatalát és a dohányzást is – közel nem olyan szigorúan persze, mint *IV. Murád* szultán.⁹ Az 1670. decemberi gyulafehérvári országgyűlésen hozott törvény kimondta, hogy „a tobáknak alkalmatosságával minémű romlás követte némely atyánkfiait, nyilván nagyon, másképpen is sok pénzét emésztvén meg ez hazának az ilyennel kereskedők; hogy azért ennek utána senkinek is afélét ez hazában béhozni szabados ne legyen”.¹⁰ A tilalom ellenére behozott dohányt el kell kobozni, a dohányzókat pedig – jogállásuktól függő – pénzbüntetéssel kell sújtani.

³ BOGDÁN ISTVÁN: *Régi magyar mesterségek*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1973. 296–297. pp.; BOROVSZKY KÁROLY: *A dohányjövődék Magyarországon*. I. közlemény. Nemzetgazdasági Szemle 12. 1988. 210–235. 210. p. [1888a]

⁴ BOROVSZKY 1888 (I. közl.), 210. p.; TAKÁTS SÁNDOR: *A dohány elterjedése s az első dohány-monopólium hazánkban*. I. közlemény. Magyar gazdaságtörténelmi szemle 5. 1898/2. 51–78. 52. p.

⁵ KOHÚT SÁRA: *A magyarországi dohánymonopólium bevezetésének gazdaságpolitikai háttere*. In: CSISZÁR IMRE – KÖMÍVES PÉTER MIKLÓS (szerk.): *Tavaszi Szél 2014. Konferenciakötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége*, Debrecen, 2014. 185–192. 187. p.; SCHENDL, KARL: *Der Tabak im Leben unserer Vorfahren (unter besonderer Berücksichtigung von Freistadt)*. In: *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs. Festschrift Ignaz Zibermayr. Hermann Böhlhaus Nachf. Graz–Köln, 1954.* 196–212. 196. p.

⁶ DOBOS 1948, 60. p.; NATORP TIVADAR – BÁLVÁNYI GYULA: *A dohány és dohányjövődék Magyarországon. Történeti és szakstatisztikai ismertetés*. Magyar Királyi Tudományegyetemi Könyvnyomda. Budapest, 1896. 9. p.

⁷ TAKÁTS 1898 (I. közl.), 60. p.

⁸ TOK BÉLA: *Komárom kereskedelme a 16–18. században*. In: BALLA KÁLMÁN (szerk.): *Új mindenes gyűjtemény 4. Régészet és történetírás*. Madách Könyvkiadó. Bratislava, 1985. 169–194. 184. p.

⁹ TAKÁTS 1898 (I. közl.), 53. p.

¹⁰ 1670. december 1–19-ei gyulafehérvári országgyűlés törvényei. Articulus XIII. „A tobák megtilalmaztatásáról és a ki béhozna, annak büntetéséről”. A forrást l.: SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 15. kötet (1669–1674). MTA Könyvkiadó Hivatala. Budapest, 1892. 172–173. pp.

A törvényt nem tartották be – ahogy az 1683. februári segesvári országgyűlésen elfogadott XI. törvénycikk fogalmaz: „effectumát nem tapasztaltuk”.¹¹ Takáts Sándor szerint „rendre fitymálgatták a törvényt, s vígan pipázott s tubákolt úr és paraszt”, pedig „a lelkészek is erősen tüzeltek a dohány ellen, jóllehet titokban maguk is élvezték”.¹² Az említett segesvári országgyűlés így a szabályok szigorítása mellett döntött: „ez hazában senki bé ne hozza se levelenként, se összetekerve, sőt e hazában is senki sohult indifferenter ne colálja és se porul, se pipa által véle ne éljen”.¹³ Az artikus külön rendelkezett az asszonyok dohányzási tilalmáról is. Az 1686., 1688. és 1689. évi erdélyi diéták is hoztak hasonló szabályokat – nem sok eredménnyel.¹⁴

Az 1690-es évek elején aztán az erdélyi *Gubernium* – az osztrák tartományokból már ismert módon – egy görög kereskedőnek „adta bérbe” a dohánykereskedést. Mivel az említett tiltó törvények még hatályban voltak, mindez igen visszas helyzetet eredményezett, hiszen úgy tűnt, az állam egyszerre tilt egy tevékenységet és próbál belőle hasznot húzni. Éppen ezért Bethlen Miklós erdélyi kancellár (1691–1704) levélben fordult a kormányzóhoz, hogy törölje el az elsősorban a szegényebbeket sújtó büntető rendelkezéseket. „*Abrogata lex non obligat*” – írta. A büntető törvények alkalmazását hamarosan meg is szüntették.¹⁵

2 A dohánykoncesszió az osztrák tartományokban

A *Gubernium* által megkötött első erdélyi „dohánykoncesszió” előzménye, hogy 1670. év végén Franz Christoph Khevenhüller gróf évente fizetendő bérleti (koncessziós) díj ellenében tizenkét esztendőre kizárólagos jogot kapott I. Lipót császártól (1658–1705, magyar király 1657-től) arra, hogy Felső-Ausztriában a természetektől felvásárolja és továbbértékesítse a dohányt (*Tabakappalt*).¹⁶ A gróf a császár fővadászmestere volt, és azzal győzte meg az uralkodót a koncesszióba adásról, hogy az így nyert bevételekből tudná finanszírozni egy elkerített vadászterület létrehozásának és fenntartásának költségeit (más források szerint az uralkodó költséges vadászati szenvedélyét általában).¹⁷

1676-ban egy Johann Geiger nevű, polgári származású kereskedő szintén Felső-Ausztriában a „dohánykészítés” jogosultja lett, tíz esztendőre.¹⁸ 1677-ben két olasz kereskedő, Domenico Donadoni és Johann Christoph Liscutin három másik tartomány, Stájerország, Karintia és Krajna dohánymonopóliumának „kibérlésére” tett ajánlatot,

¹¹ 1683. február 10–25-ei segesvári országgyűlés törvényei. Articulus XI. „Az tobák proscibáltatik”. A forrást l.: SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 18. kötet (1683–1686). MTA Könyvkiadó Hivatala. Budapest, 1895. 91. p.

¹² TAKÁTS 1898 (I. közl.), 54. p.

¹³ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 18. kötet (1683–1686), 91. p.

¹⁴ TAKÁTS 1898 (I. közl.), 54–55. pp.

¹⁵ TAKÁTS 1898 (I. közl.), 56. p.

¹⁶ KOHÚT SÁRA: *A dohánymonopólium magyarországi bevezetésére tett uralkodói kísérletek*. In: FEHÉR ZSUZSA – URBÁN LÁSZLÓ (szerk.): „Tudományos Próbapályán”. Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület VI. PhD-Konferenciakötete. Társadalomtudományi Szekció. Budapest, 2013. 409–417. 409. p.; SCHENDL 1954, 198. p.; TAKÁTS 1898 (I. közl.), 64–65. pp.; TOK 1985, 184. p.

¹⁷ KOHÚT 2013, 409. p.; TAKÁTS 1898 (I. közl.), 65. p.

¹⁸ SCHENDL 1954, 198. p.; STIEDA, WILHELM: *Das Tabakmonopol in Mecklenburg-Schwerin*. In: *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde* 75. 1910. 131–232. 147. p.

amit a császár nyolc évre engedélyezett nekik, holott ők eredeti kérelmükben csak öt évre ajánlkoztak, évi 10 000 forint „bérleti díj” ellenében.¹⁹ Az alsó-ausztriai *Tabakappalt* jogosultja 1678-tól tizenöt esztendőre *Leopold Wilhelm von Königsegg-Rothenfels* gróf, császári titkos tanácsos, a *Reichshofrat* alelnöke lett.²⁰ (Megjegyzendő, hogy Bécsben azt is hamar felismerték, hogy a dohány megadóztatásával a kincstár rendkívüli bevételre tehet szert, hiszen már 1658-ban adót szedtek a dohányforgalom után.)²¹

Mindezek után aligha csodálkozhatunk azon, hogy a császár 1686 után az oszmán uralom alól felszabadított „hálás” Magyar Királyságra is megkísérelte kiterjeszteni a jól bevált dohánymonopóliumot. Ennek azonban erős akadályát képezte a magyar rendek által még 1681-ben, a magyar alkotmányosság helyreállításakor elfogadott egyik törvény, a diétán elfogadott nyolcvankét cikkely egyike, mely szerint „elhatározzák a karok és rendek azt is, hogy bármely eladó tárgyakra nézve az ország s Ő Felsége tartományai közt szabad kereskedést gyakoroljanak”.²² Bármely eladó tárgyakra nézve szabad kereskedés – ebben kétségkívül benne foglaltatik a dohány is.

3. Kísérletek az osztrák dohánymonopólium magyarországi bevezetésére

1699-ben Lipót kiadta *General Appalto- und Pachtordnung* című rendeletét,²³ 1701. május 20-án pedig a birodalom összes tartományára érvényes egységes szabályozást léptetett érvénybe.²⁴ Utóbbi rendeletre hivatkozással 1702 tavaszán az udvari kamara értesítette a budai kamarai adminisztrációt az *Appalto* Magyarországra való kiterjesztéséről. Meg is kötötték a szerződést három bécsi és egy komáromi kereskedővel az alsó-magyarországi dohánykereskedelem koncesszióba adásáról, 1702. október 1-jei hatállyal.²⁵

I. Lipót ugyanezen a napon megjelent pátense szerint a dohány „elővételének és megadóztatásának joga” Őfelségét illeti, aki elhatározta, hogy a dohánykereskedést az udvari kamarára bízta, amely jogosult azt maga végezni vagy másoknak bérebe adni. „Senki az országba dohányt be nem szállíthat és bent mástól nem vásárolhat, mint csak a kamara részéről erre felhatalmazottaktól. Aki pedig vásárolna, azt az elkobozáson kívül még meg is büntetik” – szövegezte a rendelet.²⁶

A pátens nagy felháborodást okozott Magyarországon, részben azért, mert rendeleti úton vezetett be pénzügyi terhet, ami ellentétben állt a nemrég helyreállított magyar

¹⁹ TAKÁTS 1898 (I. közl.), 65–66. pp. – Érdekesség, hogy Lisutin alapította az első ausztriai dohánygyárat, 1691-ben, a magyar határhoz közel fekvő stájerországi Fürstenfeldben. L.: http://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Bildlexikon_%C3%96sterreich/Orte_in_der_Steiermark/F%C3%96rstenfeld (letöltés: 2016.03.12.)

²⁰ SCHENDL 1954, 198. p.; STIEDA 1910, 147. p.

²¹ HITZ, HARALD – HUBER, HUGO: *Geschichte der Österreichischen Tabakregie, 1784–1835*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975. 13. p.; KOHÚT 2014, 187. p.; SCHENDL 1954, 198. p.

²² 1681. évi LXXIX. törvénycikk („hogy az ország s a tartományok közt szabad kereskedést gyakoroljanak s idegen tartozásokért való letartóztatást meg ne engedjenek”), a forrást l.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4353> (letöltés: 2016.03.12.)

²³ A forrást l.: a Bayerische Staatsbibliothek digitális gyűjteményében, http://reader.digitale-sammlungen.de/fs1/object/display/bsb10488015_00001.html (letöltés: 2016.03.13.)

²⁴ SCHENDL 1954, 199. p.

²⁵ TAKÁTS 1898 (I. közl.), 68–69. pp.; TOK 1985, 184. p.

²⁶ TAKÁTS 1898 (I. közl.), 70–71. pp.

rendi alkotmánnyal, részben pedig azért, mert az ekkor még az udvari kamara felügyelete alatt álló „alsó-magyarországi” (töröktől visszafoglalt) területeket igen tágan értelmezték – még Pozsony vármegyét is az *Appalto* területi hatálya alá sorolták. A vármegyék és szabad városok mindezek miatt elszabotálták a rendelet kihirdetését és újabb dohányellenes rendelkezéseket hoztak;²⁷ Komárom városa például a dohánytermesztés és a dohányzás – pénzbüntetés, annak megfizetése hiányában testi fenyítés terhe mellett – betiltásával válaszolt.²⁸

4. A dohánygyedáruság, mint a magyar nemzetet ért sérelem

Az *Appalto* aztán II. Rákóczi Ferenc *Centum gravamina Hungariae* kezdetű röpiratába is bekerült – mégpedig a kiáltvány 21. pontjába, a salétrom- és ásványvíz-monopólium bérbeadásával együtt –, mint a magyar nemzetet ért „száz sérelem” egyike.²⁹ Részben emiatt, részben a hozzá fűzött pénzügyi várakozások beteljesedésének elmaradása miatt I. Lipót úgy döntött, hogy a hároméves koncesszió lejártával visszavonja intézkedését. 1704. október 5-én kiadott pátensével megszüntette a monopóliumot, s helyette a dohányra és a dohány-elárusító helyekre adót vetett ki (*Aufschlag*).³⁰

A szabadságharc után az 1715. évi magyar országgyűlés megerősítette az 1681-es törvényeket, így a Magyarország és a Habsburg örökös tartományok közötti szabad kereskedésről szóló rendelkezéseket is.³¹ Az újabb törökellenes harcok viszont ismét szükségessé tették az állami bevételek növelését, ami miatt az udvari kamara 1720 decemberében javaslatot tett a magyar kamarának az *Appalto* újbóli bevezetésére, majd fél évre rá felkérte a kancelláriát, hogy gondoskodjék az 1702. évi pátens újbóli kihirdetéséről.

A monopóliumot mégsem vezették be, ugyanis VI. Károly császár (III. Károly néven magyar király, 1711–1740) 1721. augusztus 27-ei pátensével hatályon kívül helyezte a korábbi rendeletet, és I. Lipóthoz hasonlóan inkább megadóztatta a magyar dohányt („taksa-rendszer”).³² Az 1721. évi rendeletet azonban nem alkalmazták: „a dohánykereskedés nem csak hogy szabad nem volt, hanem már a határon elkobozták a dohányt, akár fizetett [a kereskedő] harmincadot, akár nem” – állapítja meg levéltári kutatások alapján Takáts Sándor.³³

1723. március 11-én kiadott újabb pátensével aztán a császár az örökös tartományokban ismét életbe léptette a korlátozásokat, sőt a korábbi megoldástól eltérve ez esetben nem a bérbeadás, hanem a tevékenység állam általi végzése mellett döntött. Bécsben megalakult a *Tabakdirectio* és Hainburg an der Donau-ban megalapították a

²⁷ KOHÚT 2013, 410. p.; TAKÁTS 1898 (I. közl.), 62., 73–74. pp.; TAKÁTS SÁNDOR: *Az első magyar dohány-monopólium bajai*. Magyar gazdaságtörténelmi szemle 9. 1902/9. 385–405. 386–387. pp.

²⁸ TOK 1985, 184. p.

²⁹ KOHÚT 2013, 410. p. [37. lábjegyzet]; TAKÁTS 1898 (I. közl.), 63., 76. pp.

³⁰ SCHENDL 1954, 199. p.; TAKÁTS 1898 (I. közl.), 76. p.; TOK 1985, 184. p.

³¹ 1715. évi CXIX. törvénycikk („az országok s a szomszéd tartományok közt szabad kereskedés gyakorlásáról, s a bor behozatalának megengedéséről”), a forrást l.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4508> (letöltés: 2016.03.14.)

³² KOHÚT 2013, 410. p.; KOHÚT 2014, 189. p.; TAKÁTS 1898 (I. közl.), 77. pp.; TAKÁTS 1902, 390–391. pp.; TOK 1985, 184. p.

³³ TAKÁTS 1902, 392. p.

Császári Dohánymanufaktúra (*Kaiserliche Tabakmanufaktur*) első dohánygyárát.³⁴ Csak hogy a közvetlen állami felvásárlás és termelés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, így három év elteltével ismét az *Appalto* bevezetéséről határoztak.³⁵

1729-ben újabb döntés született: a bérleti rendszert újra kiterjesztették valamennyi tartományra, a Magyar Királyság kivételével.³⁶ A magyar diéta által 1723-ben elfogadott CXVI. törvénycikk ugyanakkor lehetőséget biztosított arra, hogy Magyarországon is kísérletet tegyenek a koncesszióba adásra, ugyanis így fogalmazott: „S a helytartótanács gondoskodni fog, hogy a közönségre nézve káros vagy haszontalan árukat az országba be ne hozzanak” (2. §); „S a behozandó áruk helyett a kereskedők termékeket is elfogadjanak” (3. §); „És a közönségre nézve hasznos kereskedőket minden módon pártolják” (4. §).³⁷

Bár a fent idézett rendelkezések nem nevezik meg a dohányt, Takáts Sándor kutatásai szerint az ugyanebben az évben felállított *Magyar Királyi Helytartótanács* intézkedéseket tett az *Appalto* hazai bevezetése iránt.³⁸ Az 1730-as években több kereskedővel – köztük szélhámosokkal is – folytak tárgyalások a dohánykereskedelem koncesszióba adásáról, de ezek nem jártak eredménnyel.³⁹ Igen érdekes Takáts véleménye erről: „Nagyon tévednek [...], kik e magyar appaldó létrejöttének megakadályozását hazafias és az országra nézve előnyös dolognak tartották! Mert hisz ép a császári kamara fáradozott legjobban a tervezett magyar appaldók megbuktatásán [...]. A magyar appaldók megbuktatásával elérte azt, hogy az osztrák tartományok gyarmatává süllyedt Magyarország termelte a dohányt, Ausztria meg besöpörte a hasznot”.⁴⁰

5. Felvilágosult abszolútizmus és az állami monopólium bevezetése Ausztriában

A felvilágosult abszolútizmus uralkodói nem nézték jó szemmel az osztrák magánkereskedők által a kincstárnak fizetett évi egyösszegű díjjal megváltott jelentős profitot. Már *Mária Terézia* főhercegnő (1740–1780) szigorított a szabályokon 1764. február 14-én kiadott pátensével,⁴¹ a meghatározó döntést azonban fia, *II. József* császár (1765–1790) hozta meg. 1784. május 8-án kelt rendeletével (*Tabak-Gefällsordnung*) megszüntette az *Appalto* rendszerét és teljes állami monopóliummá nyilvánította a dohánypia-

³⁴ SCHENDL 1954, 199. p.; STADLER, GERHARD A.: *Das industrielle Erbe Niederösterreichs: Geschichte, Technik, Architektur*. Böhlau Verlag, Wien, 2006. 297. p.; TAKÁTS SÁNDOR: *A dohány elterjedése s az első dohány-monopólium hazánkban*. II. közlemény. Magyar gazdaságtörténelmi szemle 5. 1898/3. 121–145. 122. p.; TOK 1985, 184–185. pp.

³⁵ SCHENDL 1954, 199. p.; TAKÁTS 1898 (II. közl.), 122. p.

³⁶ KOHÚT SÁRA: *A dohánymonopólium körüli viták 1846–47-ben*. In: PETE LÁSZLÓ (szerk.): *Juvenilia IV*. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája. Debrecen University Press, Debrecen, 2011. 109–122. 110. p.

³⁷ 1723. évi CXVI. törvénycikk („hogy a királyi felség ezt az annyi háború nyomorúságaival megrongált országot a közjó előmozdítására való intézkedésben kegyelmes segélyével és kegyével megvigasztalni méltóztassék és hogy az országban kereskedéseket kell állítani”), a forrást l.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4643> (letöltés: 2016.03.14.)

³⁸ TAKÁTS 1898 (II. közl.), 121. p.

³⁹ TAKÁTS 1898 (II. közl.), 131–142. pp.; TAKÁTS 1902, 400. p.

⁴⁰ TAKÁTS 1898 (II. közl.), 144. p.

⁴¹ SCHENDL 1954, 200. p.

cot.⁴² Létrejött a *Tabakgefällen-Direction* nevű szervezet, amely a dohánytermeltetéstől és –felvásárlástól kezdve a gyártáson át az értékesítésig gyakorolt hatósági felügyeletet az ellátási lánc felett.⁴³

Az 1835-ig lényegében változatlan szabályozás pénzügyi szempontból igen sikeres elgondolásnak bizonyult. Szemben a korábbi néhány százezer guldenes jövedelemmel, amelyet a bérbeadás útján a kincstár realizálni tudott, a dohányegyedárúság tiszta nyeresége már 1784-ben elérte a 3 milliós összeget, a 19. század első harmadában pedig jellemzően már ennek kétszeresét is meghaladta.⁴⁴ Az 1835 júliusában kiadott újabb rendelet tovább szigorított a szabályokon: engedélyhez kötötte és szoros felügyelet alá vonta magát a termesztést és a kiskereskedői értékesítést is („trafikok”).⁴⁵ A még szigorúbb szabályok tovább növelték az állami bevételeket, melyek az 1836. évi 6,5 millió guldenről 1845-re megduplázódtak.⁴⁶

I. Ferenc osztrák császár (1804–1835, magyar király: 1792–1835, II. Ferenc néven német-római császár: 1792–1806) a jó tapasztalatok alapján 1812-ben tervbe vette a monopólium Magyarországra való kiterjesztését. Először *Erdődy József* magyar királyi kancellár véleményét kérte, aki azonban úgy foglalt állást, hogy az visszavetné a magyarországi dohánytermesztést, ami a birodalom érdekével ellentétes lenne, emellett a szabad kereskedelem korlátozása nem lenne összeegyeztethető a fennálló magyar törvényekkel. A császár további szakvéleményeket is bekért, de ezek mind egybecsengtek Erdődy kancellár álláspontjával. Az osztrák egyedárúság magyarországi bevezetése így ekkor még elmaradt.⁴⁷

6. A dohányegyedárúság kérdése a reformkorban és 1848-ban

A fent ismertetett ausztriai változások hazánkat annyiban érintették, hogy míg 1817 után nem működtek közvetlen beváltó hivatalok, hanem nagykereskedők vásárolták fel a magyar dohányt, az 1825–27. évi országgyűlésen elhangzott tiltakozások hatására 1836-tól ismét bevezették a közvetlen „beváltást”.⁴⁸ 1841-ben aztán, már I. Ferdinánd császár (V. Ferdinánd néven magyar király, 1835–1848) idején döntés született Bécsben az osztrák–magyar vámunióról, azaz a belső vámhatár megszüntetéséről, amit az udvari kamara és a magyar kancellária 1845. februári együttes ülésén is megerősítettek. Ez kivitelezhetetlen lett volna a dohányegyedárúság magyarországi bevezetése nélkül.⁴⁹

⁴² KOHÚT 2011, 110. p.; KOHÚT 2014, 187. p.; SCHENDL 1954, 200. p.; STIEDA 1910, 148. p.; TAKÁTS 1898 (II. közl.), 144–145. pp.; TOK 1985, 185. p.

⁴³ TAKÁTS 1898 (II. közl.), 145. p.

⁴⁴ Adatok I.: BOROVSKY KÁROLY: *A dohányjövedék Magyarországon*. II. közlemény. Nemzetgazdasági Szemle 12. 1888. 334–374. 334. p.; KOHÚT 2013, 409. p.; KOHÚT 2014, 187–188. pp.; STIEDA 1910, 148. p.; TAKÁTS 1898 (II. közl.), 145. p.

⁴⁵ STIEDA 1910, 148. p.

⁴⁶ BOROVSKY 1888 (II. közl.), 334. p.; KOHÚT 2014, 188. p.

⁴⁷ KOHÚT 2013, 410–412. pp.; KOHÚT 2014, 189. p.

⁴⁸ BOROVSKY 1888 (I. közl.), 212. p.; NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 36. p.

⁴⁹ KOHÚT 2011, 110–111. pp.; KOHÚT 2013, 412–413. pp.; KOHÚT 2014, 189. p.; MARCZALI HENRIK: *Gróf Széchenyi István emlékirata a dohányregaléről*. Budapesti Szemle 19. 1891/67. 225–233. 226. p.; NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 73. p.

A terv mind a sajtóban, mind a politikai közéletben élénk vitát váltott ki. A javaslatot nemcsak az 1846. február 5-én főkancellárrá kinevezett *Apponyi György* támogatta, hanem a vámunió mellett elkötelezett *Széchenyi István* is, aki azonban ragaszkodott annak a közteherviseléssel való együtt tárgyalásához.⁵⁰ *Kossuth Lajos* ugyanakkor a magyar gazdaságra károsnak gondolta az egyedárúságot és harcot hirdetett ellene, és a centralisták is ellenezték a bevezetését (amellett, hogy ők magát a vámuniót viszont pártolták). A vármegyék és városok is sorra foglaltak állást ellene, és természetesen a dohánygyárosok és –kereskedők is élénken tiltakoztak. A végén a kérdés nem került az 1847–48. évi országgyűlésre összeállított királyi proposíciók közé, és a diéta sem vette azt napirendre.⁵¹

Az első felelős *ministerium* földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztere, *Klauzál Gábor* a bécsi kormányzat által Magyarországon létesített trafikok ügyével is foglalkozni kívánt, sőt az osztrák dohányigazgatóság temesvári dohánygyárát is be akarta zártni. Meg is kezdődtek a tárgyalások az udvari kamarával, ám a szabadságharc kitörése miatt a kérdés – érthetően – háttérbe szorult.⁵² Az első népképviselői országgyűlés által már Debrecenben, 1849. május 31-én elfogadott első átfogó magyar adótörvény, az 1849. évi VII. törvénycikk mindenestre – amint azt *Klauzál* szintén tervezte – „a többi kereskedési nemekre” meghatározott 7,5%-nak a kétszeresében állapította (volna) meg a dohánykereskedők jövedelemadóját (12. §). A szabadságharc leverése miatt azonban a törvény alapján „nem folyt be egy krajcár egyenes adó sem a magyar kincstárba”.⁵³

7. Neoabszolutizmus és az osztrák egyedárúság bevezetése Magyarországon

A neoabszolutizmus kormányzatát nem kötötte többé a magyar alkotmány – 1849 után semmi nem állt többé a *Gesamtstaat* útjában. Már az 1849. március 4-ei („olmützi”) birodalmi alkotmány 7. §-a kimondta, hogy „az egész birodalom egy vám- és kereskedelmi terület”, s előírnyozta a közel száz éve fennálló – a magyar gazdaság szerkezetére egyébként igen káros – belső vámhatár eltörlését.⁵⁴ Ugyanezt erősítette meg *Ferenc József* császár (1848–1916) földadó-kataszter bevezetéséről szóló, 1849. október 20-án kiadott pátense is („amennyire csak lehetséges, már most minden eszközzel az adók eddiginél igazságosabb és egyenlőbb elosztására kell törekedni, hogy ezáltal teljesülhessenek a legfontosabb feltételek ahhoz, hogy Magyarország és egyéb tartományaink között [...] megszűnjenek a belső vámhatár okozta akadályok és kellemetlenségek”).⁵⁵

A vámunió 1850. október 1-jével ténylegesen létre is jött, és az osztrák dohányegyedárúság Magyarországra való kiterjesztése sem váratott sokáig magára: ezt az

⁵⁰ Széchenyi 1847. május 12-én Apponyi Györgynek írt feljegyzését közli: MARCZALI 1891, 227–233. pp.

⁵¹ KOHÚT 2011, 413–415. pp.; KOHÚT 2014, 190. p.; részletesen l.: KOHÚT 2011, különösen 111–119.; MARCZALI 1891, 227. p.

⁵² KOHÚT 2011, 415. p.

⁵³ HEGYESI MÁRTON: *Bihar vármegye 1848–1849-ben*. In: RUSZOLY JÓZSEF (szerk.): *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár közleményei 24. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 2000.* 176. p.

⁵⁴ A forrást l.: <http://majt.elte.hu/Tanszkek/Majt/Magyar%20JogtorteNET/magyarazatok/olmutzialkotmany.htm> (letöltés: 2016.03.16.)

⁵⁵ A forrást l.: TUZA CSILLA: *Az 1849. évi császári pátens a földadókataszter bevezetéséről*. *Catastrum* 1. 2014/4. 2–4. pp.

1850. november 29-ei császár pátens rendelte el.⁵⁶ A jogszabály értelmében a továbbiakban a dohány termesztése, feldolgozása, értékesítése és saját célú felhasználása egyaránt engedélyhez kötött tevékenység, és a dohány átvételi árát is a kincstár határozza meg.⁵⁷ A pátens értelmében 1851. március 1-jével megszűnt a szabad dohánypiac Magyarországon, és úgynevezett „teljes egyedáruság” (azaz a dohánytermelésre, dohánygyártásra és dohányeladásra egyaránt kiterjedő monopólium) jött létre.⁵⁸

A végrehajtási szabályokat a cs. és kir. pénzügyminisztérium 1851. február 11-én kelt 1935. számú „magas rendelete” határozta meg, melyről a magyar lakosság a magyarországi cs. és kir. kamarai igazgatóság által február 13-án közzétett hirdetményből kaphatott tájékoztatást: „1. Az állami jövedék gyáraiból származó dohánygyártmányoknak kicsiben eladása a következő helyeken, ú. m. Buda-Pesten, Pozsonyban, Sopronban, Győrött, Pécsen, Szegeden, Debrecenben, Kassán és Nagyváradon f. évi március 1-től fogva csak a jövedéki hatóság által kijelölt eladók által üzethetik. 2. Az említett határidőtől fogva tehát a nevezett helyeken senkinek sem lesz szabad dohányt eladni, ki erre világos engedelmet nem nyert, valamint nem szabad olyantól is dohányt venni, ki ezen engedéllyel nem bír”. A kisebb településeken egyelőre – további intézkedésig – meghagyták a meglévő dohányárusító helyek kiskereskedelmi jogosultságát.⁵⁹

A dohány teljes körű felvásárlására hat dohánybeváltó felügyelőség jött létre (Pesten, Debrecenben, Szegeden, Tolnán, Marosvásárhelyen és Temesváron).⁶⁰ Hatvan dohányfeldolgozót, köztük öt gyárat államosítottak.⁶¹ A volt gyárosoknak „kárpótlást” (kártalanítást) fizettek.⁶² Az osztrák császári dohányjövedék által még 1846-ban alapított és 1848 óta működő temesvári gyár mellett újabb állami gyárak épültek (Pesten, Kolozsvárott, Zágrábban és Fiumében), melyek – a dohánybeváltó felügyelőségekkel és az állami dohányáru-raktárakkal együtt – szintén a bécsi központi igazgatóságnak voltak alárendelve.⁶³ A fogyasztási adókkal és a dohányval (valamint egyéb monopóliumokkal, pl. só és lottó) kapcsolatos igazgatási ügyek 1855-től az újonnan felállított öt kerületi pénzügyigazgatóság felügyelete alá tartoztak.⁶⁴

Az osztrák dohánymonopólium bevezetése hasonló felháborodást okozott Magyarországon, mint I. Lipót 1702. évi, az *Appalto*-rendszer hatályának a *neoacquistica* területére való kiterjesztésével kapcsolatos kísérlete. *Országgh László* a „trafik” szó (egyébként ausztriai) eredetével kapcsolatos igen érdekes cikkében három okát hozza fel mindennek: egyrészt a (férfi)lakosság magánéletébe való beavatkozást; másrészt a dohánytermékek fogyasztói árának drágulását; harmadrészt „a gyűlölt idegen elnyomó hatalomnak hozott igen jelentős hasznot”. „Hogy *dohányunkat elrabolták tőlünk, és a császári trafikok megnyitattak, ennél kissé nagyobb bajunk is volt e korban*” – írta egy

⁵⁶ FARKAS ISTVÁN: *Dohányeladási szabályok*. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1939. 13. p.

⁵⁷ KOHÚT 2011, 415. p.

⁵⁸ DOBOS 1948, 60. p.; FARKAS 1939, 13. p.; KOHÚT 2011, 415. p.; NATORP-BÁLVÁNYI 1896, 75. p.

⁵⁹ A hirdetményt l.: <http://dohanymuzeum.hu/1851-hirdetes-az-egyedarusagrol> (letöltés: 2016.03.16.)

⁶⁰ NATORP-BÁLVÁNYI 1896, 88. p.

⁶¹ BOGDÁN 1973, 302. p. Az államosított magángyárak közül a pesti Fuchs és Philipps-féle Síp utcai üzem volt a legnagyobb, l.: BOROVSKY 1888 (II. közl.), 353. p. [lábjegyzet]; NATORP-BÁLVÁNYI 1896, 43. p.

⁶² NATORP-BÁLVÁNYI 1896, 101. p.

⁶³ DOBOS 1948, 60. p.

⁶⁴ STIPTA ISTVÁN: *A pénzügyi közigazgatás szervezete Magyarországon 1849 és 1883 között*. Miskolci Jogi Szemle 8. 2013/1. 18–34. 20. p.; NATORP-BÁLVÁNYI 1896, 89–90. p.

veszprémi borbélymester 1851. április 14-ei naplóbejegyzésében, utalva a talán túlzó reakciókra.⁶⁵ *Stefan Malfër* szerint is „mint a neoabszolút hatalom következményét” gyűlölték a magyarok a dohánymonopóliumot.⁶⁶

Deák Ágnes kutatásai szerint is élénk ellenkezést váltott ki az intézkedés. Egy jelentés szerint például 1851. augusztus végén „Tóth Pál ácsmester Kolozsvárott nyilvános helyen egy magyar verset olvasott fel *Búcsú a pipától* címmel, amely ’feletébb ellenséges és izgató hangon’ támadta a dohánymonopóliumot és az adózást”. A polgári engedtlenség és passzív ellenállás sajátos formája volt a zugarusítás.⁶⁷ Országh László pedig – az említett borbélymester naplója alapján – azt is megállapítja, hogy „voltak olyanok e korban, akik hazafiságból, az ellenállás egy szelíd formájaként bojkottálták a trafikokban kapható s Ausztriának jövedelmező dohány elfüstölését”.⁶⁸

A dualizmus-kori földművelésügyi szakigazgatásban dolgozó *Borovszky Károly* szerint ugyanakkor a „gyűlölt” egyedárúságnak előnyös oldala, pozitív következményei is voltak. Véleménye szerint az ebből adódó közterhek a lehető legkedvezőbbek és legigazságosabbak, mivel csak a dohánytermékek fogyasztóit sújtják, ráadásul őket is oly módon, hogy az olcsóbb gyártmányt vásárló szegényebb rétegeket kevésbé, a luxuscikkeket fogyasztó gazdagabbakat nagyobb mértékben terhelik. Borovszky szerint a dohányjövédék „a legjobb és legcélszerűbb adózás, melyet semmi más adónem nem válthat fel az állam és a fogyasztó javára”, azaz „a dohányegyedárúságot előbb-utóbb behozta volna minden kormány”.⁶⁹ Ez a kettősség – azaz, hogy a dohánymonopólium a neoabszolútizmus „öröksége”, ugyanakkor rendkívül jövedelmező az állam számára – az 1867 utáni kormányzatot is komoly feladat elé állította.

II. *Necessarium malum: a dohányegyedárúság ügye a kiegyezés után*

I. *A dohánymonopólium, mint közös érdekű ügy*

A kiegyezéskor tíz év határozott időre szóló kereskedelmi megállapodás jött létre Ausztria és Magyarország között, melyet Magyarországon az 1867. évi XVI. törvénycikk hirdetett ki. Eszerint „a só- és dohányjövédék és azon közvetett adók, melyek az ipartermelésre közvetlen befolyással vannak, [...] mindkét államterületen e szerződés ideje alatt egyenlő törvények és igazgatási rendszabályok szerint fognak kezeltetni. Az e végből a két pénzügyminiszter által már is egyetértőleg megállapított törvényjavaslatok még a jelenlegi ülészak alatt, alkotmányos tárgyalás végett, mindkét törvényhozás elé

⁶⁵ ORSZÁGH LÁSZLÓ: *Trafik*. Magyar Nyelvőr 97. 1973/4. 488–489. pp. [Kiemelések a jelen tanulmány szerzőjétől.]

⁶⁶ MALFÉR, STEFAN: *Az adómegetagadás és adóvégrehajtás Magyarországon 1860 és 1862 között*. Történelmi Szemle 27. 1984/4. 662–672. 670. p.

⁶⁷ DEÁK ÁGNES: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolútista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Aetas 10. 1995/4. 27–59. 35., 42. pp.

⁶⁸ ORSZÁGH 1973, 489. p.

⁶⁹ BOROVSKY 1888 (I. közl.), 212. p.

fognak terjesztetni, s magától értetődik, hogy az akképp alkotott törvények ismét csak közös egyetértéssel törvényes úton változtathatók meg” (XI. cikk).⁷⁰

Az egyezség igencsak megkötötte a kiegyezés utáni első magyar pénzügyminiszter, *Lónyay Menyhért* kezét. Amint az várható volt, a Képviselőházban komoly támadás érte az ez alapján előterjesztett törvényjavaslatot. Ahogy *Matlekovics Sándor* fogalmaz: „az országban ekkor a dohányjövedék ellen határozott ellenszenv mutatkozott”.⁷¹ *Tisza Kálmán* a Ház 1868. június 20-ai ülésén azt mondta, „a dohányegyedárúságnak megszüntetése és pedig minél előbb való megszüntetése [...] mind nemzetgazdasági, mind a nemzet közérkölcisége tekintetéből okvetlenül szükséges”. Hozzátette ugyanakkor: „Nem lehet megszüntetni rögtön, mert az egyedárúság jövedelmei az állam jövedelmeinek tetemes részét teszik, amelyet az államnak nélkülözni nem lehet”. A törvényjavaslat előadója, *Kerkapoly Károly* (későbbi pénzügyminiszter) is óvatosan védte a tervezetet: „Ellensége vagyok minden monopóliumnak azért, mert azt rossznak tartom; csak az a kérdés, vajon ezen *malum nem necessarium-e?*”⁷²

A javaslat lényege az volt, hogy az 1867 augusztusától⁷³ Ausztriától függetlenedett egyedárúságot 1869. december 31-éig fenntartják, néhány fontos kiegészítéssel. Lehetővé tették a dohány saját használatra termelését („a belsőséghez tartozó házi kertekben, egy darabban levő földretn”), de csak olyan dohánytermesztők számára, akik a kincstár számára vagy külkereskedésre dohányt nem termelnek, egyéb lehetőség (nem saját, nem kincstári és nem külkereskedelmi célú dohánytermesztés) pedig nem volt. A parlament a törvényjavaslatot elfogadta, és az 1868. évi XIV. törvénycikként került becikkelyezésre a magyar törvénytárba.⁷⁴

Az országgyűlés az 1868. évi XIV. törvénycikket, mint ideiglenes rendelkezést fogadta el, és 1868. június 22-én arra utasította a pénzügyminisztert, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket a monopólium megszüntetésével kapcsolatban.⁷⁵ *Bethlen Farkas* gróf ezzel kapcsolatos határozati javaslatát még maga Lónyay pénzügyminiszter is támogatta.⁷⁶ A határozat a következőképpen szól: „A ház elfogadja jelenleg a dohányegyedárúságról szóló, s az 1869. év végéig terjedő törvényjavaslatot; de hogy a minél előbbi megszüntetés lehetősége törvényszerűen előkészíttessék, a minisztérium ezennel megbíztatik, hogy állítson össze minden, e tárgyra vonatkozó adatot, hívjon össze a pénzügyi bizottság közreműködésével szakértőket, s ezek kihallgatása után, pontosan megtartva az 1867. évi XVI. tc.-nek rendeletét, készítsen javaslatot az iránt,

⁷⁰ 1867. évi XVI. törvénycikk („a magyar korona országai és Ő Felsége többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről”). A forrást l.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5317> (letöltés: 2016.03.16.); idézi: NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 151. p.

⁷¹ MATLEKOVICS SÁNDOR: *Magyarország államháztartásának története, 1867–1893*. I. kötet: 1875-ig. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 1894. 118. p.

⁷² *Képviselőházi napló, 1865*. VIII. kötet [1868. június 20-ai ülés] 77., 82. pp. [Kiemelés a jelen tanulmány szerzőjétől.]

⁷³ NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 151. p.

⁷⁴ 1868. évi XIV. törvénycikk („a dohányjövedék iránt”). A forrást l.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5336> (letöltés: 2016.03.16.)

⁷⁵ FARKAS 1939, 14. p.; *Képviselőházi napló, 1865*. VIII. kötet [1868. június 22-ei ülés] 115. p.

⁷⁶ *Képviselőházi napló, 1865*. VIII. kötet [1868. június 22-ei ülés] 98. p.

hogy miképpen s mikor lehetne a dohánygyedárúságot az állam szükségeinek igazságos, méltányos és biztos fedezése mellett megszüntetni”.⁷⁷

Ilyen körülmények között jött létre a kiegyezés utáni magyar dohányrezsim, mint *necessarium malum*, melynek lényege az osztráktól szervezetenként (de kereskedelmi értelemben nem teljesen) független magyar királyi dohányjödék megalakulása volt, amelyről Dobos Gábor nyolcvan évvel később (1948-ban) megjelent cikkében azt írta, hogy „még ma is fennáll”.⁷⁸ Bár ez csak a szabályozás kereteit és lényegét tekintve igaz (ugyanis 1876-ban kisebb, az 1880-as években pedig átfogó jelleggel módosították a részletszabályokat), kétségtelen tény, hogy a dohánygyedárúság megszüntetése az 1868. június 22-ei országgyűlési határozatban foglaltak ellenére nem történt meg.

2. Az „ideiglenes szabályozás” továbbélése 1887-ig

Az 1868. évi XIV. törvénycikk hatályát eleinte évről évre hosszabbították. Az első ilyen jogszabály az 1869. évi XIX. törvénycikk volt, melynek indokolása szerint a pénzügyminiszter „szakbizottmányt” hívott össze, amely „jelenleg az összegyűjtött anyag összeállításán fáradozik, véleményét azonban még be nem adhatta”, és mivel az 1867. évi kereskedelmi megállapodás szerint az osztrák féllel is egyeztetni kell még, „lehetetlen ezen javaslatot még ez évi ülészak alatt tárgyalás alá venni”, azaz emiatt szükséges továbbí egy évvel, az 1870. év végéig meghosszabbítani a törvény hatályát.⁷⁹

Az említett szakértői testület igen lassan és megfontoltan dolgozhatott, ugyanis egy évvel később a pénzügyminiszter újabb hosszabbításra tett javaslatot (1870. évi LIII. törvénycikk), azzal az indokolással, hogy „a dohánygyedárúság iránti kérdés megvitatására egybehívott szakbizottság csak ez év folyamában fejezte be tárgyalásait”, és mivel a monopólium költségvetésbe már bekalkulált „bevételei nem nélkülözhetetnek, szükségesnek mutatkozik, hogy a dohánygyedárúság iránt fennálló törvényes határozmányok hatálya egy további évre meghosszabbíttassék”.⁸⁰ És ez így ment még öt esztendőn keresztül,⁸¹ míg a kormány – immár Tisza Kálmán kormánya – 1875-ben már határozatlan idejű hosszabbításra tett javaslatot.

Az 1868. évi XIV. törvénycikk végrehajtásának részletes szabályait a pénzügyminiszter „Az 1868. évi Pénzügyi Törvények és Szabályok Hivatalos Összeállítása. Dohányjödék” című – röviden Dohányjödéki Szabályoknak nevezett – kiadványban foglalta össze.⁸² Magával a törvénnyel együtt ezen ágazati szabályozás hatályát is folyamatosan hosszabbítták, sőt – *Farkas István* szavaival – 1873-ban „a dohánygyedárúság sorsa is eldőlt”, ugyanis világossá vált, hogy a kormány nem tudja

⁷⁷ *Képviselőházi napló, 1865.* VIII. kötet [1868. június 22-ei ülés] 92. p.

⁷⁸ DOBOS 1948, 60. p.

⁷⁹ Az 1869. évi XIX. törvénycikk indokolását l.: *Képviselőházi irományok, 1869.* II. kötet. 9–10. pp. [107. sz. iromány]; l. még: MATLEKOVICS 1894 (I. kötet), 118–119. pp.

⁸⁰ Az 1870. évi LIII. törvénycikk indokolása, l.: *Képviselőházi irományok, 1869.* II. kötet. 142–143. pp. [686. sz. iromány]

⁸¹ L.: 1871. évi LX. törvénycikk, 1873. évi XVI. törvénycikk és 1874. évi XXXVII. törvénycikk – a szerző megj.; l. még: MATLEKOVICS SÁNDOR: *Magyarország államháztartásának története, 1867–1893.* II. kötet: 1893-ig. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 1894. 30–31. pp.

⁸² FARKAS 1939, 14. p.; a dokumentum dohányyeladásra vonatkozó rendelkezéseit (87–93. §) lásd *uo.*, 31–34.

más forrásokból előteremteni azokat a bevételeket, amelyek a monopólium 1868-ban előírányzott megszüntetésével kiesnének.⁸³

Mikszáth Kálmán 1874. január 2-án a Magyar Néplapba írt vezércikkében a következőképp reagált minderre: „Dohánytermelésünk boszorkánynomása pedig az önkényuralomtól örökségképp ránk szállt monopólium, melyről képviselőházunk elvben kimondta ugyan, hogy káros, de törvényt azért annak megszüntetésére mégse hozott, mert akkor felbomlana az egyensúly köztünk és Ausztria között; pedig nem nagy megerőltetésbe kerülne honatyáinknak, hogy meggyőződést szerezzenek, miképp az egyensúly vagy a kormányzás egyöntetősége miatt nagyon veszélyes oly intézményeket fönntartaniuk, melyek Ausztriában lehetnek ugyan jók és üdvösek, de nálunk károsak”, ugyanis az egyedáruság „megnehezíti, sőt majdnem lehetetlenné teszi a [magyar] dohánytermelést”.⁸⁴

Az új pénzügyminiszter, *Széll Kálmán* a Képviselőház 1875. szeptember 19-ei ülésén ismertette az 1876. évi költségvetés tervezetét, s ennek körében világossá tette: „a bélyeg-, a só- és a dohányjövédékről szóló törvényeknél az ezekből támadó jövedelmi többletre is [...] szükségünk van minden körülmények közt”.⁸⁵ November 5-én kelt javaslatával pedig – más pénzügyi tárgyú törvények mellett – a dohányjövédékről szóló 1868. évi XIV. törvénycikk „s az ezen jövedék kezelésére nézve gyakorlatban levő szabályok” hatályban tartását is indítványozta a miniszter, „a törvényhozás további intézkedéséig”, azaz (1868 óta először) határozatlan időtartamra.⁸⁶ Az indokolás lényegre törő: „az állam, fokozott szükségleteinek fedezésére, eddigi jövedelemforrásainak egyikét sem nélkülözheti”.⁸⁷

A parlament a következő évben a miniszteri javaslat szerint módosította az 1868. évi XIV. törvénycikk (immár határozatlan időre hatályban tartott) rendelkezéseit. Az 1876. évi IV. törvénycikk a kincstár számára való dohánytermelési engedélyek megadását az 1877. évtől a dohánybeváltó felügyelőségek hatáskörébe utalta azzal, hogy a „kivitelre, valamint saját használatra való dohánytermelési engedélyek megadása [...] jövőre is a pénzügyigazgatóságok hatáskörébe tartozik” (1. §). Részletesen szabályozta a törvény a jövedéki kihágások esetén kiszabható büntetéseket,⁸⁸ melyek közül a legszigorúbb szankció a „dohánnyal való házalás vagy dohánynak nyilvános helyeken tilos árulása” esetében járt az elkövetőnek: ez a „bírságokon felül még egy havi fogsággal is büntettetik” (17. § 2. bekezdése).⁸⁹

A törvény egyik fő célja „a jövedéki ellenőrzés szigorítása, a jövedéki kihágások felletti bünvádi eljárásnak jobb alapokra helyezése és ezen eljárás sikeresebb keresztülvitelé volt”. Ezt szolgálta a fogságra vonatkozó új szabályozás, ugyanis e kihágási büntetés

⁸³ FARKAS 1939, 14. p.

⁸⁴ MIKSZÁTH KÁLMÁN: *Helyzetünk – A mi bajunk*. Magyar Néplap, 1874. január 2. Közli: BISZTRAY GYULA–KIRÁLY ISTVÁN (szerk.): *Cikkek és karcolatok I.* Mikszáth Kálmán összes művei – Kritikai kiadás, 51. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 88–91. 90. p.

⁸⁵ *Képviselőházi napló, 1875.* I. kötet [1875. szeptember 19-ei ülés] 151. p. [A szerző kiemelése.]

⁸⁶ FARKAS 1939, 14. p.

⁸⁷ Az 1875. évi XLVIII. törvénycikk indokolása, I.: *Képviselőházi irományok, 1875.* I. kötet. 361–362. pp. [47. sz. iromány]

⁸⁸ MATLEKOVICS 1894 (II. kötet), 31. p.

⁸⁹ 1876. évi IV. törvénycikk („a dohányjövédékről szóló 1868. évi XIV. törvénycikk és az érvényben levő dohányjövédéki szabályok némely intézkedéseinek módosításáról”. A forrást l.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5717> (letöltés: 2016.03.16.)

korábban csak külön eljárásban, az előzőleg kiszabott, de az elítélt által meg nem fizetett pénzbírság átváltásaként volt foganatosítható. A másik fontos jogalkotói cél „a dohányjövédéki kezelés egyszerűsítése” volt, melynek érdekében újraszabályozták a dohánytermeltetés és –beváltás kérdéskörét.

A részletszabályokat a pénzügyminiszter rendeletekben, valamint végrehajtási utasításban állapította meg.⁹⁰ A „Dohánygyártmányok eladására vonatkozó szabályok” című dokumentumot már 1875-ben, azaz a törvény parlamenti elfogadását megelőzően kiadta. Ennek törzsszövege a dohánynagyárusok jogait és kötelezettségeit foglalta össze, a kiskereskedelemmel (azaz a dohánytermékek fogyasztók részére történő értékesítésének kérdéseivel) a szabályok függeléke foglalkozott. E rendelkezések 1882-ig voltak hatályban, amikor új kiadása jelent meg a dohányeladási szabályoknak.⁹¹

3. A Központi Igazgatóság létrejötte

Az 1876-ban állandósult „dohányrezsimet” érintő igen fontos lépés volt Szapáry Gyula pénzügyminiszter 1882. március 30-án kelt, a Pénzügyi Közlöny 1882. április 1-jei számában megjelent 650. számú körrendelete. A dohányjövédék egészen idáig közvetlenül a magyar királyi (azaz természetesen nem a közös) pénzügyminiszter alá tartozott.⁹² Az egyedi ügyeket a neoabszolutizmus idején felállított, a kiegyezés után a magyar pénzügyminisztériumhoz sorolt pénzügyigazgatóságok intézték.⁹³

Az 1882. április 1-jei körrendelet viszont a dohányjövédék kezelésére új pénzügyi szakigazgatási szervet állított fel *Magyar Királyi Dohányjövédéki Központi Igazgatóság* néven, és annak hivatali és hatásköri utasítását is megállapította. Ennek értelmében a Központi Igazgatóság közvetlenül a pénzügyminisztérium alatt álló országos hatáskörű közigazgatási szerv, melynek alárendelték az országban működő összes dohánybeváltó felügyelőséget, dohánybeváltó hivatalt és a dohánygyárakat, a szakmai kérdéseket tekintve pedig a pénzügyigazgatóságokat és a dohányáruda-raktárakat is (1. §).⁹⁴

A körrendelethez csatolt utasítás szerint a Központi Igazgatóság ügyköréhez az alábbiak tartoznak: „a) a kincstár számára való dohánytermelés, beváltás és a beváltott dohányok kellő kiképzése, kezelése, valamint raktározása iránti intézkedések; b) a dohánybeváltó-felügyelőségek és hivatalok, valamint a dohánygyárak műszaki és közigazgatási vezetése; c) a szükségeseknek mutatkozó dohánygyártmányoknak a közönség ízlésének és a gyártmány árának megfelelő előállításáról, illetőleg beszerzéséről, s a gyártmányok előállításához szükséges anyagok bevásárlásáról gondoskodni [...]” (2. §).

Emellett a Központi Igazgatóság köteles „a) a dohányáruda-raktárakat a szükséges gyártmányokkal ellátni, illetőleg azon dohánygyárakat megjelölni, melyeknél a dohányáruda-raktárak által a gyártmányok megrendelendők; b) felügyelni, hogy a dohánygyárt-

⁹⁰ FARKAS 1939, 14–15. pp.; NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 159., 162–163. pp.

⁹¹ FARKAS 1939, 15. p.

⁹² NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 152. p.

⁹³ STIPTA 2013, 24. p.

⁹⁴ A m. kir. pénzügyminiszternek 650. számú körrendelete, a dohányjövédéki központi igazgatóság felállítása és működésének megkezdése iránt. L.: *Magyarországi Rendeletek Tára*. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1882. 325–339. pp. [75. sz. rendelet]

mányok a dohányáruda-raktáraknál célszerűen raktározassanak, és hogy ott túlságos készletek össze ne gyűljenek; c) arról gondoskodni, hogy a megromlott dohánygyártmányok, és netalán túlságos készletek az illető gyárakhoz visszaküldessenek [...]”⁹⁵

A rendelet megjelenése napjától, azaz 1882. április 1-jétől működő új országos szakigazgatási szerv alá kezdetben negyvenegy dohánybeváltó hivatal és hamarosan tizenöt, majd a 20. század elején már huszonnégy dohánygyár tartozott. Dobos Gábort idézve: „a Dohányjövédék rohamos fejlődésnek indult és az állam legtekintélyesebb bevételi forrása lett”.⁹⁶ A Központi Igazgatóságot a „nagytekintetű” megszólítás illette meg, élén az igazgató állt, kezdetben miniszteri tanácsosi, majd államtitkári rangban.⁹⁷ A központ alatt – a dekoncentráció elve szerint – öt felügyelőség működött, Budapest, Tolna, Debrecen, Szeged és Arad székhellyel.⁹⁸

A *Natorp Tivadar* pénzügyi titkár és *Bálványi Gyula* dohánygyári aligazgató által 1896-ban kiadott, dohányjövédékről szóló igen részletes könyv megállapítja, hogy „a dohányjövédéknek közvetlenül a minisztériumból történt kezelése a jövédék érdekeinek hátrányára volt”. Annak érdekében volt szükség önálló központi pénzügyi szakigazgatási szerv felállítására, hogy „a gyártásnak többnyire gyors s közvetlen intézkedést igénylő vezetése, állandó felügyelete és beható ellenőrzése” hatékonyabban biztosított legyen, elválasztva ezen operatív kérdéseket „a tulajdonképpeni adminisztratív ügyektől”.⁹⁹

Stipta István jogtörténész professzor a dualizmus-kori pénzügyigazgatás fejlődését több mint száz év távlatából elemző tanulmányában megjegyzi, hogy a Dohányjövédék Központi Igazgatóságának létrejötte jól illeszkedett a Tisza-kormány közigazgatás-szervezési intézkedései sorába. Ennek fő rendezője „a központi igazgatás ágazati jellegének erősítése, a központi kormányzati tevékenység ügýtípusok szerinti tagolása” volt. Ugyanakkor kritikusan állapítja meg, hogy a felügyelőségek létrejötte kevésbé szolgáltatta a szakmaiságot: „a termelés körüli szabálytalanságok és a tiltott forgalomba hozatali ügyek felülvizsgálatát a *csekély szakmai felkészültséggel bíró* dohánybeváltó hivatali felügyelőségekre bízták”.¹⁰⁰

Mindezek után – mielőtt rátérnénk a korszak következő, meghatározó jelentőségű jogforrásának, az 1887. évi XLIV. törvénycikknek az ismertetésére – érdemes megnézni, beváltak-e Tisza Kálmán és Széll Kálmán számításai a dohányjövédék jövedelmezőségével összefüggésben. A Nemzetgazdasági Szemle 1885. évi 10. számában közölt adatok szerint a jövédék 1884. évi bevétele 40 millió, kiadása 19,9 millió forintot tett ki, azaz több mint 20 millió forint „tisztá jövedelme” (azaz nyeresége) származott az államnak a dohánymonopóliumból.¹⁰¹ Ha ezt egybevetjük az első teljes hazai évvel, 1868-cal, amikor szintén tekintélyes, 12,1 millió forintos haszon származott a dohányjövédé-

⁹⁵ L. uo.

⁹⁶ DOBOS 1948, 60. p.

⁹⁷ T. MÉREY KLÁRA: *A pécsi dohánygyár dolgozói 1912–1948*. Történelmi Szemle 39. 1997/2. 237–256. 237. p.

⁹⁸ BOROVSZKY 1888 (I. közl.), 215. p.

⁹⁹ NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 153. p.

¹⁰⁰ STIPTA 2013, 30. p.

¹⁰¹ *A dohányjövédék eredményei 1884-ben*. Nemzetgazdasági Szemle 9. 1885/10. 827–828. pp.

dékből (emlékezzünk: Kerkapoly Károly már ezt is „*necessarium*”-nak nevezte az állami költségvetés szempontjából), több mint 66%-os növekedést állapíthatunk meg.¹⁰²

4. A dohánygyedárúság 1887. évi átfogó törvényi szabályozása

1887-ben aztán az országgyűlés (újra)szabályozta a dohánygyedárúsággal kapcsolatos rendelkezéseket. Az erre vonatkozó javaslatot Tisza Kálmán miniszterelnök terjesztette a parlament elé, aki ekkor a pénzügyminiszteri tisztséget is betöltötte.¹⁰³ 1887. október 22-én, a költségvetésre vonatkozó előterjesztésének ismertetésekor tájékoztatta a Házat, hogy azzal egyidejűleg három külön törvényjavaslatot nyújt be, amelyek a költségvetési előirányzatok szempontjából alapvető jelentőségűek: „ha kellő időben érvényesülhetnek, [...] az 1888. évi mérlegre meglehetősen nagy befolyást fognak gyakorolni”.¹⁰⁴ Az egyik ezek közül a dohányjövédékről szóló javaslat, mellyel kapcsolatban – elmondása szerint – már előrehaladott tárgyalásban áll (az 1878-ban megújított kereskedelmi egyezmény szerint) az osztrák kormánnyal.¹⁰⁵

A törvényjavaslat indoklása szerint Magyarország mindeközéig nem használta ki teljesen a dohányjövédékben rejlő pénzügyi lehetőségeket. Ezt a (számadatok ismeretében meglepőnek tűnő) állítást illusztrálандó, összehasonlítást közöltek a monopólium ausztriai jövedelmezőségével: míg Magyarországon 15,6 millió lakosra 21,8 millió forint tiszta jövedelem származott a dohányjövédékből, ugyanez a szám Ausztriában 22,3 millió lakosra 48,3 millió forint. „A lakosság számarányának tekintetbe vételével a magyar dohányjövédéknek 33 930 140 forintot kellene jövedelmeznie”.¹⁰⁶

A javaslat fontos új rendelkezésekkel kívánta tehát kiegészíteni az 1868 óta hatályos, 1876-ban csak kis mértékben módosított szabályokat. Ilyen volt mindenekelőtt a saját célú dohánytermesztés megszüntetése (1. §),¹⁰⁷ valamint a termelési engedély kiadásával kapcsolatos feltételek jelentős szigorítása (2. §). Kimondta továbbá, hogy „A termelő dohányterméséből senkinek bármily címen, bármely csekély mennyiséget sem engedhet át, hanem köteles a nyert egész termést a megállapított határidőben beváltás végett hiány nélkül a jövedéki raktárba beszállítani, illetőleg a termelésre következő év január végéig engedélyezett dohánykiviteli kereskedőnek átadni, vagy saját teljesen biztos és a pénzügyi hatóság által ellenzárral ellátott raktárba beraktározni, vagy külföldre kiszállítani” (15. § 1. bekezdése).

A javaslat szerint tilos „a dohány iparszerű gyártásához szolgáló” gépek, szerszámok és eszközök birtoklása, előállítása, behozatala és értékesítése (25. §); valamint „a kincstár által dohánygyártmányainak csomagolására, felszerelésére és a szivarkák készítésére használt nyomtatványoknak és hüvelyeknek utánzása” (27. § 1. bekezdése). A

¹⁰² Borovszky Károly 58%-ban jelöli meg a növekedést, ő ugyanis az 1885. év 19 milliós tiszta jövedelmét veti egybe az 1868-as adattal. L.: BOROVSZKY 1888 (II. közl.), 334. p.

¹⁰³ MATLEKOVICS 1894 (II. kötet), 630. p.

¹⁰⁴ *Képviselőházi napló, 1887.* I. kötet [1887. október 22-ei ülés] 102. p.

¹⁰⁵ *Képviselőházi napló, 1887.* I. kötet [1887. október 22-ei ülés] 104. p.

¹⁰⁶ Az 1887. évi XLIV. törvénycikk indoklása, I.: *Képviselőházi irományok, 1887.* I. kötet. 265–275. pp. [melléklet a 29. sz. irományhoz]

¹⁰⁷ MATLEKOVICS 1894 (II. kötet), 631. p.

„dohánynak élvezetre való készítése” ugyanis „amennyiben jelen törvény és az azzal fenntartott szabályok kivételt nem engednek – kizárólag az állam gyárainak van fenntartva”; „tilos tehát az illetékes hatóság engedélye nélkül dohányt iparszerűleg, vagy egyáltalában mások részére díjazásért feldolgozni” (26. § a.) pontja); tilos továbbá „szivarkáknak bármily módoni díjazás mellett, vagy eladás végett mások részére való készítése avagy készíttetése” (27. § 2. bekezdése).¹⁰⁸

Tekintettel arra, hogy az állami dohánygyártási monopólium 1851 óta fennállt, a javaslat nem alapvetően új szabály behozataláról szólt, hanem a fennálló rendszert kívánta még zártabbá tenni, amit (fent nem idézett) büntető rendelkezései is nyomatékosítottak. A plánomot először a pénzügyi bizottság tárgyalta, amely 1887. november 4-én készült el jelentésével. A testület természetesen támogatásáról biztosította a kormányt, kiemelve, hogy a javaslat a minőségi dohánytermesztés előmozdításával és a csempészet elleni küzdelem erősítésével bizonyosan hozzá fog járulni a kívánt célhoz, a dohányjövedék jövedelmezőségének jelentős növeléséhez. A bizottság így csak apróbb pontosításokat javasolt.¹⁰⁹

A Képviselőház 1887. november 23-án kezdte meg a törvényjavaslat tárgyalását.¹¹⁰ Az 1848-as alapon álló, szabadságpárti ellenzék, amely magának a monopóliumnak a szükségességét is a kezdetektől vitatta, természetesen a szigorításokat még kevésbé fogadhatta el. Egyik vezéralakjuk, *Helpy Ignác* azon véleményének adott hangot, hogy „ha 1867 óta teljes szabad termelés és szabad kereskedés mellett műveltetett volna ezen fontos termelési ág, ma a természetes fejlődésnél fogva már odajutottunk volna, hogy magának az államkincstárnak sokkal nagyobb jövedelme lett volna ezen ágból, mint van ez idő szerint”.¹¹¹

Helpy ennek szellemében ellenindítványt nyújtott be maga és ellenzéki képviselőtársai (köztük *Eötvös Károly* és *Irányi Dániel*) nevében, melynek értelmében utasítaná az országgyűlés a kormányt, hogy új törvényjavaslatot terjesszen elő, amely liberalizálja „a dohánytermesztést és a nyers dohányvaló kereskedést” és az állam számára csak a dohánygyártás és „a dohánygyártmányok áruba bocsátásának” monopóliumát tartja fenn, a termesztokeket, fogyasztókat és kiskereskedőket pedig megadóztatja (ebből természeténél elő a szükséges állami bevételeket).¹¹² Az ellenzéki indítvány tehát nem az egyedáruság teljes felszámolását célozta, csupán a mezőgazdasági termelőköt érintő korlátokat szüntette volna meg. Ellenindítvánnyal élt egy másik ellenzéki képviselő, *Gulner József* is. Határozati javaslata a plánum átdolgozására irányult, elsősorban a saját célú dohánytermesztés fenntartását célozva.¹¹³

A '48-asok „veteránja”, *Madarász József* szintén a saját célra történő dohánytermesztés betiltása ellen foglalt állást a november 29-ei ülésen: „őszintén nyilvánítom,

¹⁰⁸ A javaslatot l.: *Képviselőházi irományok, 1887.* I. kötet. 256–264. pp. [29. sz. iromány]. Az 1887. évi XLIV. törvénycikk [„a dohányjövedéki törvények és törvényesített szabályok némely intézkedéseinek módosításáról”, l.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6274> (letöltés: 2016.03.16.)] végleges szövege a fent idézettel szó szerint azonos – a szerző megj.

¹⁰⁹ A pénzügyi bizottság jelentését l.: *Képviselőházi irományok, 1887.* I. kötet. 388–392. pp. [40. sz. iromány], szövegszerű javaslatát: uo. 393–401. pp.

¹¹⁰ MATLEKOVICS 1894 (II. kötet), 633. p.

¹¹¹ *Képviselőházi napló, 1887.* I. kötet [1887. november 28-ai ülés] 122. p.

¹¹² *Képviselőházi napló, 1887.* I. kötet [1887. november 28-ai ülés] 126. p.

¹¹³ L.: MATLEKOVICS 1894 (II. kötet), 634–635. pp.

hogy ha rájönnek arra [...], hogy valaki például saját természetmennyét szívná, ily helyzetben nemcsak én, de ezer meg ezer, legalább a tisztességet tudó ember inkább kénytelen véteni az ellen, amit a pénzügyminiszter úr mondott, hogy tudniillik, aki az ilyen föl nem jelenti, az a törvény ellen vét [...]. Mivel tehát én tisztán ezen szempontból kívántam szólni, hogy a törvényhozás soha olyan törvényt ne hozzon, mely teljesíthetetlen, tiszta meggyőződésem pedig az, hogy e törvény teljesíthetetlen lesz, a betervezett törvényjavaslatot nem fogadom el”.¹¹⁴

Wekerle Sándor ugyanezen az ülésnapon elhangzott felszólalásában a minőségi dohánytermesztés elősegítése és az illegális dohányhasználat elleni hatékonyabb fellépés érdekében a törvényjavaslat elfogadása mellett érvelt. Kifejtette, hogy Helfy Ignác indítványa, amely a természetést és a nyers dohány kereskedelmét liberalizálná, lényegében kioltaná a gyártási és dohánygyártmány-kereskedelmi monopólium hasznát, amit a javasolt fogyasztási adóval aligha lehetne ellensúlyozni. Ráadásul a természetés szabaddá tétele a minőségrontás irányba hatna. Megjegyezte azt is, hogy a képviselői ellenjavaslat ellentmondana az osztrák–magyar kereskedelmi megállapodásnak, azaz elfogadása közjogi akadályba ütközik.¹¹⁵

A Képviselőházban 1887. december 3-án tartották a zárószavazást („végszavazást”), melynek eredményeképpen a képviselők többsége a javaslatot – a pénzügyi bizottság által javasolt szövegváltozatnak megfelelően, a két ellenzéki határozati javaslat elvetésével – elfogadta.¹¹⁶ A Főrendiház tíz nappal később szintén jóváhagyólag foglalt állást, az uralkodói szentesítésre december 21-én, az Országos Törvénytárban való kihirdetésre pedig december 24-én került sor.¹¹⁷ Az 1887. évi XLIV. törvénycikk 1951. március 10-éig, a dohányjövedékről szóló 65/1951. (III. 10.) MT rendelet hatályba lépéséig határozta meg a magyar dohánytermesztésre, –gyártásra és –forgalmazásra vonatkozó alapvető szabályokat.¹¹⁸

III. A dohánymonopólium működése 1887–1951 között

1. A dohánygyedárúság definíciója és fő elemei a dohánytermék-ellátási láncban

Magyary Zoltán az állami dohánygyedárúság lényegét röviden a következőképpen foglalja össze: „az államnak azt a jogát jelenti, hogy dohánnyt csak az állam engedélyével szabad termelni és csak neki eladni. Dohánygyártmányok előállításával csak az állam foglalkozhatik és azokat kizárólag az állam hozhatja a verseny kizárásával megálapított áron (monopólium) forgalomba”.¹¹⁹

¹¹⁴ *Képviselőházi napló, 1887. I. kötet* [1887. november 29-ei ülés] 155. p.

¹¹⁵ *Képviselőházi napló, 1887. I. kötet* [1887. november 29-ei ülés] 141–143. pp.

¹¹⁶ *Képviselőházi napló, 1887. I. kötet* [1887. december 3-ai ülés] 241. p.; MATLEKOVICS 1894 (II. kötet), 635. p.

¹¹⁷ *Képviselőházi irományok, 1887. III. kötet.* 224–233. pp. [104. számú iromány], a szentesítés és kihirdetés dátumát l.: 224. p.

¹¹⁸ Dohányjövedék. In: *Révai Nagy Lexikona* 5. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1912. 649–651. 651. p.

¹¹⁹ MAGYARY ZOLTÁN: *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. sz. államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942. 261. p.

A dohányjövődék magyarországi intézményrendszerével és működésével kapcsolatban a legteljesebb és legközérthetőbb összefoglalót a Révai Nagy Lexikonának 1912-ben megjelent 5. kötetében találhatjuk meg;¹²⁰ míg Papp Antal – ekkor még miniszteri fogalmazó, később miniszteri titkár, majd 1913-tól kolozsvári pénzügyigazgató¹²¹ – 1903-ban kiadott Dohányjövődék című kézikönyvében a teljesség igényével közöl részletes és szintén igen közérthető jogszabályi útmutatót és magyarázatokat.¹²²

Későbbi állapotot, de alapjait tekintve változatlan rendszert tükröz Farkas István 1939-ben megjelent könyve, amely a termesztés és gyártás kérdéskörére nem tér ki, az értékesítés („dohányeladás”) szabályait viszont ő is a teljességre törekedve, minden részletkérdésre kiterjedően, adatok és iratminták egész sorának közlésével ismerteti.¹²³ Natorp Tivadar és Bálványi Gyula említett könyve mellett elsősorban e három művet hívjuk tehát segítségül, többször utalva Borovszky Károlynak a Nemzetgazdasági Szemle 1888. évi számaiban – azaz az 1887. évi törvény hatálybalépésekor – négy részletben közölt, szintén igen részletes tanulmányára is.¹²⁴

Amint Magyary Zoltán definíciójából is láthatjuk, a magyarországi dohánymonopólium – osztrák mintát követve – a mezőgazdasági termesztéstől a nagy- és kiskereskedelmi értékesítésig az egész dohányellátási láncra kiterjedt („teljes egyedáruság”).¹²⁵ A Révai Nagy Lexikonának szócikke szerint mindez hat „főfázisra” volt osztható: a dohánytermelésre, -beváltásra és -gyártásra, a dohánytermékek forgalomba hozatalára, valamint az importra és az exportra.

Natorp Tivadar és Bálványi Gyula könyvük egyes fejezeteit négy alfejezetre tagolják: termelésre (beleértve a beváltást, azaz a dohánytermény állami felvásárlását is); gyártásra; eladásra és kivitelre. Némiképp eltérő logikát követ Papp Antal: az ő könyvének I–III. része a dohánytermelés, dohánybeváltás és forgalomba hozatal szabályait ismerteti (ő a dohánygyártásra vonatkozó rendelkezéseket külön nem tárgyalja, a kivített és behozatalt pedig a forgalomba hozatal körében érinti). Mi a továbbiakban e két mű szerkezetét ötvözzük: elsőként a termesztést és beváltást; majd a dohánygyártást; végül pedig – Farkas István említett, 1939-ben megjelent könyvét is segítségül hívva – az értékesítést tekintjük át (utóbbiba beleértve a külkereskedelmet is).

2. Dohánytermesztés és -beváltás

Dohányt „termelni” (azaz termesztetni) kizárólag évente kiadott (azaz évente megújítandó) engedéllyel, kincstári beváltásra vagy export céljára lehetett. A dohánytermelési engedélyek iránti kérelmeket az előző év december 31-éig kellett benyújtani, az engedély kiadásáról a dohánybeváltó felügyelőségek rendelkeztek.¹²⁶ A „saját használatra”

¹²⁰ Révai Nagy Lexikona 5. kötet, 649–651. pp.

¹²¹ Papp Antal. In: Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/P/Papp.html> (letöltés: 2016.03.22.)

¹²² PAPP ANTAL: *Dohányjövődék. A magyar dohányegyedáruságra vonatkozó törvények és szabályok rendszeres gyűjteménye.* Országos Központi Közsegi Nyomda Rt., Budapest, 1903.

¹²³ FARKAS 1939.

¹²⁴ BOROVSZKY KÁROLY: *A dohányjövődék Magyarországon.* I–IV. közlemény. Nemzetgazdasági Szemle 12. 1888. 210–235., 334–374., 542–568., 660–682. pp.

¹²⁵ FARKAS 1939, 13. p.

¹²⁶ PAPP 1903, 5. p.

történő dohánytermesztés 1868. évi XIV. törvénycikk által még biztosított lehetősége a termelők számára az 1887. évi új törvény hatályba lépésével (a volt határörvidéken katonai rokkantaknak 1873. október 1-jét megelőzően kiadott, életre szóló engedélyek kivételével) megszűnt.¹²⁷

A kötelező „dohánybeváltás” azt jelentette, hogy a természetőnek a teljes dohánytermését (a hulladékot is beleértve) be kellett szolgáltatnia a területileg illetékes *dohánybeváltó hivatalnak* (amely valamelyik *dohánybeváltó felügyelőség* alá volt rendelve). Arra tekintettel, hogy a törvény hatálybalépését követően jelentősen növekedett a dohánybeváltó felügyelőségek ügyterhe, ezek beosztását 1890-től újraszabályozták.

A tolnai felügyelőséget megszüntették (a hozzá tartozó beváltó hivatalokat a fővárosi felügyelőség alá sorolva); a megmaradt budapesti, debreceni, szegedi és aradi felügyelőség mellé pedig további hármat állítottak fel (Miskolcon, Nyíregyházán és Szolnokon). A felügyelőségek alatt harminckett beváltó hivatal és öt (hivatallá még nem szervezett) beváltó bizottság működött.¹²⁸ 1911-ben a feladatokat hat felügyelőség és alattuk harmincöt dohánybeváltó hivatal látta el.¹²⁹

A dohánytermelés ellenőrzése tárgyában kiadott 1903. évi 8869. számú pénzügyminiszteri rendelet értelmében a csempészet, valamint egyéb törvénysértő magatartások megelőzése, megtörténtük esetén pedig a körülmények feltárása és az elkövetők kilétének felderítése a pénzügyőrség feladata volt.¹³⁰ A beváltás teljességét oly módon ellenőrizték, hogy a termést „zöld állapotában” előzetesen felbecsülték, és ha „száraz állapotban” ehhez képest jelentős volt az eltérés, és a termelő annak okát nem tudta igazolni, jövedéki kihágás miatt büntetőeljárást indítottak ellene. A dohány osztályozását és az egyes osztályokba sorolt dohányok beváltási árát a pénzügyminisztérium háromvenként állapította meg.¹³¹

3. Dohánygyártás

Az ellátási lánc következő „főfázisa” a dohánygyártás volt. Ezt a tevékenységet kizárólag az állami dohánygyárak végezheték, azaz – Borovszky Károlyt idézve – „másutt gyártani szigorúan tiltva van”.¹³² Mint láthattuk, az 1887. évi XLIV. törvénycikk még a gyártásra alkalmas gépek, eszközök birtoklását is szigorúan tiltotta, annak tényleges használatától függetlenül.

A kiegyezéskor már hét (az osztrák dohányjövedékhez tartozó) *dohánygyár* működött Magyarországon. Az egyedáruság magyar kézbe kerülését követően a kormány újabb három üzemet hozott létre (1870: Zágráb és Selmec, 1872: a szintén felvidéki Szomolnok). 1885-ben Szegeden kezdte meg működését a tizenegyedik dohánygyár,

¹²⁷ NATORP-BÁLVÁNYI 1896, 173. p.

¹²⁸ NATORP-BÁLVÁNYI 1896, 173. p.

¹²⁹ L.: Dohánybeváltó felügyelőségek és Dohánybeváltó hivatalok szócikkek. In: *Révai Nagy Lexikona* 5. kötet, 649. p.

¹³⁰ A rendeletet l.: MÁRFFY EDE, ifj. (szerk.): *Magyar közigazgatási törvények Grill-féle kiadása. Pénzügy. Fogyasztási adók. Állami jövedékek*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1910. 674–678. pp.

¹³¹ PAPP 1903, 37. p.

¹³² BOROVSZKY KÁROLY: *A dohányjövedék Magyarországon*. III. közlemény. Nemzetgazdasági Szemle 12. 1888. 542–568. 542. p.

1888-ban pedig Debrecenben a tizenkettedik. 1891-ben Sátoraljaújhelyen, 1892-ben Óbudán és Pápán alakult újabb dohánygyártó üzem. Ezeket követte 1894-ben az egri és a szentgotthárdi gyár megalapítása, de még ugyanebben az évben döntés született a fiumei gyár zenggi fióküzemének felállításáról is.¹³³

Az első világháború kitörését megelőzően már huszonkét dohánygyár volt a történelmi Magyarország területén (abc-sorrendben: Budapest-Erzsébetváros, Budapest-Lágymányos, Budapest-Óbuda, Debrecen, Eger, Fiume, Kassa, Kolozsvár, Munkács, Pápa, Pécs, Pozsony, Sátoraljaújhely, Selmecbánya, Sepsiszentgyörgy, Szeged, Szentgotthárd, Szepesbéla, Szomolnok, Temesvár, Zágráb és Zengg).¹³⁴ A Révai Nagy Lexikona adatai szerint ezekben összesen több mint 20 000 munkás dolgozott, akiknek a túlnyomó többsége nő volt.¹³⁵ A dohánygyárakban nemcsak hazai termesztésű, hanem import dohányt is feldolgoztak.

Igen érdekes ezeknek a gyáraknak a jogi helyzete, ugyanis nem kereskedelmi (vagy ahogy ma mondanánk: gazdasági) társasági formában működtek. Pénzügyi közüzemként (illetve: „pénzügyi közigazgatás körébe tartozó közüzemként”)¹³⁶ definiálták őket, melyek fő jellegzetessége, hogy mivel „bevételi többleteiket a monopóliumban rejlő állami kényszer hatása alatt érik el, feleslegeik nem nyereség természetével bíró magánjogi bevételek lesznek, mint a magánüzemknél, hanem különleges adók természetével bíró közjogi bevételek”.¹³⁷ A dohánygyárakat a dohánygyári igazgatóságok vezették, élükön az igazgatóval. A dohánygyári igazgatóságok műszaki kérdésekben 1882-től a Központi Igazgatóság, adminisztratív ügyekben viszont ezt követően is a pénzügyminisztérium alá voltak rendelve.¹³⁸

4. A dohánytermékek forgalmazása

1850-ig Magyarországon a dohányeladás területén sem érvényesült semmilyen korlátozás, a kereskedelem minden tekintetben szabad volt: bárki beszerezhetett és értékesíthetett dohányterméket. Ahogy Farkas István írja: „kicsinybeni dohányárusítással a divatárkereskedőtől a vaskereskedőig csaknem minden kereskedelmi ág foglalkozott. Ezen kívül a dohányt árusították még nyílt piacokon, országos kirakodóvásárokon, sátrak alatt vagy gyékényeken. A vásárokon a dohánytermelők nagy tömege vett részt terményeivel”.¹³⁹

Ez az állapot szűnt meg az osztrák, majd 1867 után az önálló magyar egyedárúság bevezetésével. A dohányjövődék szabályainak 1868. évi összeállítása részletesen tartalmazta a dohánylevelekkel (82. §-tól) és a dohánygyártmányokkal való kereskedés (87. §-tól) szabályait. Utóbbiak helyébe lépett a dohányárusok jogviszonyainak tárgyában kiadott, 1907. július 1-jétől hatályos 1906. évi 64.727. számú pénzügyminiszteri körrendelet, melynek címzettjei a magyar királyi (és a zágrábi) pénzügyigazgatóságok

¹³³ NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 187. p.

¹³⁴ <http://dohanymuzeum.hu/magyar-kiralyi-dohanyjovedek-tortenete> (letöltés: 2016.03.17.)

¹³⁵ Dohányjövődék. In: *Révai Nagy Lexikona* 5. kötet, 650. p.

¹³⁶ PAPP 1903, 5–6. pp.

¹³⁷ EREKY ISTVÁN: *A jogi személyek*. IV. közlemény. *Városi Szemle* 15. 1929/3. 207–269. 212–213. pp.

¹³⁸ MAGYARY 1942, 218. p.; NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 186. p.

¹³⁹ FARKAS 1939, 17. p.

voltak,¹⁴⁰ valamint a *Dohánygyártmányok eladására vonatkozó szabályok* című pénzügyminiszteri utasítás (rövidítve: „Desz.”). Mint említettük, az első ilyen kiadvány már 1875-ben (azaz még az ideiglenes dohányjövedéki szabályozás idején) megjelent, 1882-ben, 1890-ben és 1905-ben pedig újra kiadták.¹⁴¹

1868-tól az értékesítés úgy zajlott, hogy a gyárakból a *kincstári dohányáruraktárak*-ba történt a dohánygyártmányok kiszállítása.¹⁴² 1884-ig huszonnégy ilyen áruraktár volt, majd ez a szám 1892-re huszonegyre csökkent.¹⁴³ A raktárak a „nagybani árusokat” és a „különlegességi árusokat” látták el áruval (utóbbiak az úgynevezett „különlegességi dohánygyártmányokat” szerezték be az áruraktárakból és adták tovább közvetlenül a fogyasztóknak).¹⁴⁴

A *nagybani árusok* (akiket ma dohány-nagykereskedőknek neveznénk) vagy a dohánygyárakból, vagy a dohányáruraktárakból szerezték be a termékeket. Azokat a nagybani árusokat, akik közvetlenül a gyárakból szerezték be a dohányárut, „főárusnak” nevezték – ők kiskereskedelmi tevékenységet egyáltalán nem végeztek, csak alvállalkozókat („alárusokat”), valamint a „nagyárusokat” és „kisárusokat”, tehát viszonteladókat szolgáltak ki.¹⁴⁵

Farkas István megállapítása szerint *főárusokra* azért volt szükség, mert a korabeli közlekedési viszonyok mellett az áruraktárak megközelíthetősége nem mindenki számára volt könnyű, azaz a főárusok lényegében a kincstári dohányáruraktárak szerepét töltötték be a saját területükön. Az idők előrehaladtával ez már szükségtelenné vált – az első világháború után a főárusi intézmény gyakorlatilag megszűnt létezni (akiket később így neveztek, néhány speciális termék kivételével már nem a fent leírt klasszikus főárusi tevékenységet végezték, hanem nagyárusként működtek).¹⁴⁶

A *nagyárusok* nem vásároltak közvetlenül a gyárakból: ők vagy az áruraktárakból, vagy főárusoktól (esetleg azok alárusaitól) szerezték be a termékeket. Engedélyük a fogyasztók részére történő értékesítésre is kiterjedt. A nagyárudák száma jellemzően 400 körül mozgott (1868-ban 371, 1878-ban 410, 1885-ben 397, 1894-ben 426).¹⁴⁷ Nagy többségük nagyárus volt: a Farkas István könyvében közölt adatok szerint 1870-ben 338, 1885-ben 350, 1895-ben 358 ilyen kereskedő működött az országban.¹⁴⁸ A nagyárudák mintegy 90 százaléka tehát a kincstári dohányáru-raktárakból vagy az e funkciót kisegítő jelleggel betöltő főárusoktól szerezte be a továbbértékesítésre szánt dohánygyártmányokat.

A *kisárusok* száma természetesen sokszorosan meghaladta a nagyárudákét: 1868-ban 23 ezer, 1878-ban 36 ezer, 1885-ben 40 ezer, 1894-ben pedig már közel 49 000

¹⁴⁰ A rendeletet l.: Pénzügyi Közlöny XXXIV. évfolyam 16. szám, 1907. július 10., 436–439.; illetve MÁRFFY 1910, 678–680. pp.

¹⁴¹ FARKAS 1939, 15. p.; az 1905. évi kiadást teljes terjedelmében, kapcsolódó jogszabályokkal és jegyzetekkel I. uo., 37–195.; l. még: MÁRFFY 1910, 642–659. pp.

¹⁴² FARKAS 1939, 17. p.

¹⁴³ FARKAS 1939, 21. p.; PAPP 1903, 67. p.

¹⁴⁴ FARKAS 1939, 18. p.

¹⁴⁵ FARKAS 1939, 17–18. pp.; PAPP 1903, 66–67. pp.

¹⁴⁶ FARKAS 1939, 18. p.

¹⁴⁷ BOROVSZKY KÁROLY: *A dohányjövedék Magyarországon*. IV. közlemény. Nemzetgazdasági Szemle 12. 1888. 660–682. 661. p.; NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 214. p.

¹⁴⁸ FARKAS 1939, 19. p.

kisáruda üzemelt.¹⁴⁹ A nagyárudák száma ezzel a növekedéssel, mint láthattuk, nem tartott lépést, azaz míg 1870-ben 72, 1885-ben 100, a század végén pedig már több mint 120 kisárust szolgáltak ki.¹⁵⁰ A kisárudák számának gyarapodása a lakosság szám növekedésénél is dinamikusabb volt: míg 1868-ban még csak 657, 1878-ban 424, 1885-ben 388, 1894-ben pedig már 357 lakosra jutott egy kiskereskedelmi egység.¹⁵¹ Érdekesség, hogy 1851-ben, amikor bevezették a monopóliumot, 16 ezer elárusítóhely kapott engedélyt, azaz egy áruda ekkor kb. 800 lakost szolgált ki.¹⁵²

A szerződéses jogviszonyok kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a dohányárusok (függetlenül attól, hogy nagyárudának, kisárusnak vagy különlegességi árusnak minősültek) a kincstár bizományosaként jártak el,¹⁵³ azaz saját nevükben, megbízójuk (a kincstár) javára értékesítették végső soron a fogyasztók számára a termékeket, s ezért jutalék illette meg őket. Tulajdonát tehát nem szereztek a dohánygyártmányok felett, csak közvetítettek az állam és a fogyasztó között. 1885-ben kb. 3,69 millió forint jutalékot fizetett a kincstár az árusoknak, ami összességében az államot illető árbevétel mintegy 11,94%-át tette ki.¹⁵⁴

A dohány beváltási árához hasonlóan a kész dohánytermékek árát sem az árudák, hanem a pénzügyminiszter határozta meg. Egy-egy fogyasztói áremelés jelentősen növelni tudta az állam bevételeit, ráadásul közjogi szempontból is igen érdekes megoldás volt, ugyanis – lényegét tekintve – a dohánygyártmány árában foglalt adó növelését (is) jelentette. *Szende Pál* szavaival: „a budgetjog és adó-megszavazási jog értéktelenségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a legnagyobb bevételi források (dohányjövédék, vasút stb.) hozadékaának fokozása egyszerű miniszteri rendelettel történhetik”. A költségvetés fogyasztási adókból származó bevételei 1870–1911 között 900%-kal (azaz a tízszeresére!) emelkedtek.¹⁵⁵

Dohányárudát csak az üzemeltethetett, aki arra az illetékes pénzügyigazgatóságtól engedélyt kapott. Pályáztatás útján eladási engedélyt az kaphatott, „ki az üzlet ellátásáért a pénzügyi hatóságnak a legelőnyösebb ajánlatot teszi és egyébként is az üzlet vezetésére megkívántató szellemi és vagyoni képességét a pályázati hirdetményben foglalt feltételeknek megfelelőleg igazolja”.¹⁵⁶ Előnyben részesítették az állami tisztviselők özvegyeit (1881. évi 59.689. számú pénzügyminiszteri körrendelet); valamint e tisztviselők „áruda kezelésére alkalmas” árváit; a tényleges szolgálatban lévő tisztviselők családjainak tagjait; továbbá azon személyeket, „kik az állam részéről egyéb okoknál fogva segedelemre érdemesek” (1883. évi 63.766. számú körrendelet).

Utóbbi jogszabály szerint „dohányáruda csak el nem adósodott, kifogástalan magaviseletű tisztviselő családjának *adományozható*”.¹⁵⁷ A megfogalmazás nem véletlen:

¹⁴⁹ BOROVSZKY 1888 (IV. közl.), 662. p.; NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 214. p.

¹⁵⁰ FARKAS 1939, 19. p.

¹⁵¹ BOROVSZKY 1888 (IV. közl.), 662. p.; NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 214. p.

¹⁵² NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 129. p.

¹⁵³ PAPP 1903, 66. p.; NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 213. p.

¹⁵⁴ BOROVSZKY 1888 (IV. közl.), 663. p.

¹⁵⁵ SZENDE PÁL: *Adóreform és osztálytagozódás*. Huszadik Század 5. 1913/2. 572–592. 584–585., 592. pp.

¹⁵⁶ PAPP 1903, 68. p.

¹⁵⁷ A m. kir. pénzügyminiszter 63.766/883. számú körrendelete, mely szerint a dohányárudák és lottógyűjtődék betöltésénél állami tisztviselők Özvegyei elsőbbséggel bírnak. L.: *Magyarországi Rendeletek Tára, 1883*. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1884. 118–119. pp. [26. sz. rendelet]

dohányáruda nyitásának jogát nemcsak nyílt pályázat útján, hanem egyedi kérelemre is el lehetett nyerni, sőt – ahogy *Bagi Gábor* fogalmaz – „hazánkban több időszakban is az adományozás volt az általános”.¹⁵⁸ Trafikra már 1905 után nem írtak ki nyílt pályázatot,¹⁵⁹ 1917-től pedig a kizárólag dohányáruval foglalkozó nagyárudákra vonatkozó versenytárgyalásokra is csak az elsőbbségi igényjogosultakat hívták meg. Egyéb esetekben is előnyben kellett részesíteni a hadirokkantakat, és a kereskedelmi ismeretek és megfelelő vagyoni háttér meglétét sem kellett már igazolni.¹⁶⁰

A dohányárudák kialakításának és működtetésének részletszabályait a Desz. tartalmazta. E kiadvány 11. §-a értelmében az árudákat kívül „M. kir. dohány nagy-/ kis-/ különlegességi áruda” feliratú címtáblával kellett megjelölni, amelyen az állami címer is használható volt (de használata nem volt kötelező). Az üzlethelyiségben a pénzügyigazgatóságtól kapott „eladási engedélyt”, valamint a hatályos dohányárjegyzéket is jól látható helyen ki kellett függeszteni.¹⁶¹ Fontos megjegyezni, hogy a dohányárudák egyéb termékeket is forgalmazhattak, ugyanakkor voltak csak dohánygyártmányt árusító árudák, azaz dohányszakboltok is – őket nevezték „kizárólagos dohánykisárusoknak”.¹⁶²

1891-ben, az ipari munka vasárnapi szüneteléséről szóló 1891. évi XIII. tc. július 15-ei hatályba lépését követően a boltok vasárnap csak délig lehettek nyitva, azonban a pénzügyminiszter előírta a dohánytermékek kötelező árusítását vasárnap déli 12 és este 9 óra között is, ami súlyosan érintette a nem kizárólagos árusokat, ugyanis kötelesek voltak nyitva tartani üzletüket, a számukra mellékesnek számító dohánytermékeken és az ahhoz kapcsolódó kiegészítőknél kívül más terméket viszont nem árusíthattak. Mindez a nem kizárólagos kisárusok jelentős részét arra indította, hogy visszaadja dohányárúsítási engedélyét.¹⁶³

Dohányterméket ugyanakkor nem csak (kizárólagos vagy nem kizárólagos, azaz „korlátlan”)¹⁶⁴ dohányárudában lehetett beszerezni. A jogszabályok megengedték azoknak vendéglátóegységekben (a Desz. 14. §-a szerint: „vendéglők, bor-, sör- és kávéházak”) és szállodákban történő árusítását is („korlátolt dohányeladás”).¹⁶⁵ Ez az értékesítés kizárólag saját vendégeik részére történhetett,¹⁶⁶ és a dohánygyártmányokat „e célra kijelölt helyen”, azaz más terméktől elkülönítve kellett tartaniuk.¹⁶⁷ Hasonló szabályozás alá estek a laktanyák, sportlétesítmények és fürdőhelyek büféi is.¹⁶⁸

Az állami monopólium a belföldi forgalmazáson túl a külföldön termesztett dohány (mint dohányipari nyersanyag), valamint a külföldön gyártott kész dohánytermékek Magyarországra történő behozatalára is kiterjedt. A gyártási és továbbértékesítési célú

¹⁵⁸ BAGI GÁBOR: *Az utcarészlet és a trafik*. In: SZABÓ ISTVÁN (szerk.): *Városi polgárok a századelőn*. Történelmi állandó kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. Jász-Nagykun-Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szolnok, 1999. 49–71. 53. p.

¹⁵⁹ FARKAS 1939, 22. p.

¹⁶⁰ FARKAS 1939, 19–20. pp.

¹⁶¹ FARKAS 1939, 70–71. pp.; PAPP 1903, 69. p.

¹⁶² FARKAS 1939, 21. p.

¹⁶³ FARKAS 1939, 23–24. pp.

¹⁶⁴ FARKAS 1939, 21. p.

¹⁶⁵ FARKAS 1939, 26., 74–78. pp.

¹⁶⁶ BAGI 1999, 53. p.; FARKAS 1939, 26. p.

¹⁶⁷ PAPP 1903, 67. p.

¹⁶⁸ FARKAS 1939, 27. p.

import jogát az állam teljes egészében magának tartotta fenn, míg a kész külföldi dohánygyártmányok magáncélú („személyes szükségletre és használatra” való) behozatalát engedélyhez kötötte. Az engedély kiadásáért illetéket, a termék behozatala után pedig vámot kellett fizetni.¹⁶⁹ Külföldről érkező utasok 35 grammot meg nem haladó dohánymennyiséget és legfeljebb tíz darab szivart engedély nélkül is behozhattak.¹⁷⁰

A dohány exportja tekintetében különbséget tettek az osztrák reláció és más külső országokba való kivitel között. Előbbit maga az állam végezte (a dohánybeváltó hivatalok útján), mégpedig a két „társállam” között évenként megkötendő megállapodás alapján. Ausztria 1911-ben a hivatalok által beváltott magyar dohánytermés kb. 45%-át (32 000 tonna itthon termesztett dohánnyt) kapta meg. A többi országba irányuló (azaz tényleges) exportra 1892-ben kereskedelmi társaságot hoztak létre, *Magyar Dohánykereskedelmi Rt.* néven, amelyet a pénzügyminisztérium feljogosított az engedéllyel exportra természetű dohánytermése közvetlen felvásárlására, valamint a magyar állami dohánygyárakban előállított termékekkel való külkereskedelemre is.¹⁷¹

IV. Kitekintés: a dohányjövedék rendszere az első világháború után

A trianoni békeszerződés – amint az egész magyar társadalmat és gazdaságot – a dohányipart is rendkívül hátrányosan érintette. A történelmi Magyarországon működő huszonkét dohánygyár közül nem kevesebb, mint tizenkettő rekedt az új határokon kívül. Mindössze a három székesfővárosi (Pest, Buda, Óbuda), valamint a debreceni, egri, pápai, pécsi, sátoraljaújhelyi, szegedi és szentgotthárdi gyárak maradtak a békeszerződést követően is magyar felségterületen.

Talán nem érdektelen történelmi adalék, hogy 1922 áprilisában, a háború utáni zűrzavaros helyzetben a *Dresdner Bank* érdekeltségébe tartozó egyik német dohánygyár ajánlatot tett a szerb megszállás alól felszabadult pécsi dohánygyár kapacitásának igénybe vételére, azaz egy részleges dohánygyártási koncesszióra. Egy újságcikk a következőképp tudósított erről: „magyarországi ajánlatán a drezdai gyár különösen a [z 1922. évi nemzetgyűlési] választások előtt dolgozott szívósan. A választások során bekövetkező válságtól akarta ugyanis függetleníteni a maga tranzakciójának befejezettségét, másrésztől azt hitte, hogy hathatósan kezére járhatnak összeköttetések és befolyásuk révén a választások irányítói. A magyar kormány azonban ceruzával a kezében számolt és megállapította, hogy ami jó üzlet a Jasmitzi-cégnek, az jó üzlet a magyar kincstárnak is. Így hát a Memphist és társait továbbra is a magyar dohánygyárak készítik és *állami monopólium marad a maga egészében a magyar dohánygyártás és árusítás*”.¹⁷²

Valóban, az 1851-ben behozott és 1867 óta önálló magyar dohánnyegyedáruság „a maga egészében” fennmaradt a két világháború között is. Újabb dohánygyár már nem épült, az említett tíz viszont tovább működött. Az utolsó békeévben több mint 25 000 kat. hol-

¹⁶⁹ Dohányjövedék. In: *Révai Nagy Lexikona* 5. kötet, 650. p.

¹⁷⁰ PAPP 1903, 89. p.

¹⁷¹ Dohánykivitel. In: *Révai Nagy Lexikona* 5. kötet, 651. p.; NATORP–BÁLVÁNYI 1896, 236. p.

¹⁷² *Pesti Napló*, 1922. augusztus 11. L.: <http://dohanymuzeum.hu/19220811-dohanymonopolium> (letöltés: 2016.03.18.)

don folyt dohánytermesztés. A kisárudák száma a dualizmus korában a történelmi Magyarország területén működő mintegy 50 ezerhez képest jelentősen csökkent: 1938-ban 16 ezer ilyen elárusító egység működött.¹⁷³ Mivel az ország népessége 1938-ban 9,1 millió fő volt, a dualizmus-kori adatnál lényegesen rosszabb volt az ellátottság: kb. 570 lakosra jutott egy kisáruda. A nagyárudák száma ugyanekkor 177 db. volt.¹⁷⁴ A dohányjövedék bevétele – azaz „a dohánygyártmányok önköltsége és eladási ára közti különbözetből” származó állami nyereség¹⁷⁵ – a költségvetési bevételek mintegy egytizedét tette ki.¹⁷⁶

A jogszabályi környezet érdemben nem módosult egészen 1939-ig, amikor a második zsidótörvény (1939. évi IV. törvénycikk) megtiltotta zsidók számára „állami egyed-áruság alá eső cikkek árusítására”, valamint „egyéb hasznot hajtó” engedélyek kiadását, elrendelte továbbá a már meglévő dohánynagyárudai és –kisárudai engedélyek két éven belüli visszavonását (12. §).¹⁷⁷ A törvény végrehajtási rendelete (7720/1939. M. E. sz. rendelet)¹⁷⁸ az „egyéb hasznot hajtó” engedélyek közé sorolta a dohánytermelési engedélyeket is. A törvény hatálybalépésekor fennálló dohányeladási engedélyek visszavonásának részletszabályait *Reményi-Schneller Lajos* pénzügyminiszter állapította meg, igen nagy alapossággal (2600/1939. P. M. sz. rendelet).¹⁷⁹

A Képviselőház 1940. június 26-ai ülésén felolvasott – *Maróthy Károly* képviselőnek adott – igazságügy-miniszteri válaszból tudjuk, hogy „a dohányárusítási engedélyek felülvizsgálását” ezen időpontig le is folytatták: „Még csak néhány dohányáruda ügye van függőben, úgy, hogy valójában a törvény végrehajtása már a dohányárudák szempontjából is megtörtént. Végbement a törvény végrehajtása a dohánytermelési engedélyek tekintetében is. Ma már csak olyan egyelőre zsidónak tekintendő személyek rendelkeznek dohánytermelési engedéllyel, akik előreláthatólag igazolni tudják, hogy nem esnek a törvény hatálya alá”.¹⁸⁰

A háború után – természetesen a fenti jogfosztó rendelkezések hatályon kívül helyezésétől¹⁸¹ eltekintve – változatlan szabályozás mellett kezdődött újra a dohánytermesztés, –gyártás és –forgalmazás. A termőterület már 1946-ban meghaladta a háború előtti, 1947-ben pedig már 33 000 kat. holdon folyt a termesztés. A földosztást követően a korábbi 3 100 birtokoshoz képest immár több mint 35 ezer gazda foglalkozhatott dohánytermesztéssel, ezen felül a Dohányjövedék is létrehozott egy központi és tizenkét körzeti „minta gazdaságot”, továbbá megalakult az *Országos Dohánytermesztési Kísér-*

¹⁷³ FARKAS 1939, 26. p.

¹⁷⁴ DOBOS GÁBOR: *A magyar Dohányjövedék*. Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle 1947/7. 47–48. pp.

¹⁷⁵ MAGYARY 1942, 261. p.

¹⁷⁶ DOBOS 1947, 48. p.

¹⁷⁷ 1939. évi IV. törvénycikk („a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”). A forrást l.: www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8098 (letöltés: 2016.03.18.)

¹⁷⁸ A rendeletet l.: *Magyarországi Rendeletek Tára, 1939*. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1940. 1173–1125. [511. sz. rendelet]

¹⁷⁹ LEHOTAY VERONIKA: *Szabadságmegvonó intézkedések a Horthy-korszakban, különös tekintettel a zsidótörvényekre*. PhD értekezés. Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Iskola, Miskolc, 2012. 207–208. pp.; a rendeletet l.: *Magyarországi Rendeletek Tára, 1939*. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1940. 1859–1865. pp. [511. sz. rendelet]

¹⁸⁰ *Képviselőházi napló, 1939*. VI. kötet [1940. június 26-ai ülés] 378. p.

¹⁸¹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 200/1945. M. E. sz. rendelete a zsidótörvények és rendeletek hatályon kívül helyezéséről. A forrást l.: *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945*. Magyar Belügyminisztérium, Budapest, 1946. 28–30. pp. [20. sz. rendelet]

leti Intézet (2260/1946. M. E. sz. rendelet). A dohányfelvásárlást 1946-ban huszonnégy, 1948-ban már huszonhét dohánybeváltó hivatal végezte.¹⁸²

A gyárakban is újraindult a termelés. A termékszerkezet átalakulását szemlélteti, hogy míg a szivargyártás az egynegyedére esett vissza, a cigarettagyártás a háború előtti mennyiség másfélszeresére nőtt. A nagy- és kisárudák számában nagyságrendi változás nem történt. A dohányjövedékből származó bevételeknek a teljes állami költségvetéshez viszonyított aránya viszont 10%-ról 16%-ra növekedett. Nem véletlenül írja 1947-ben Dobos Gábor, hogy a dohányjövedék „az ország legnagyobb üzlete”.¹⁸³ Ugyanő egy évvel később arról tudósít, hogy „a munka folyik tovább, melynek eredménye rövidesen az, hogy Magyarország 'Európa dohányoskertje' lesz”.¹⁸⁴ Nem csoda, hogy e jól működő, az állam számára busásan jövedelmező rendszeren még a tervutasításos, államszocialista gazdálkodásra való áttérést követően sem tartották szükségesnek alapjaiban változtatni.¹⁸⁵

¹⁸² DOBOS 1947, 47. p.; DOBOS 1948, 60. p.; *Indokolás a Pénzügyminisztérium 1946/47. évi költségvetéséhez*. In: *A Magyar Állam költségvetése az 1946/47. évre*. Pénzügyminisztérium, Budapest, 1946. 45–103. 77. pp.

¹⁸³ DOBOS 1947, 48. p.

¹⁸⁴ DOBOS 1948, 60. p.

¹⁸⁵ DARÁK PÉTER: *Jövedéki adó*. In: SIMON ISTVÁN (szerk.): *Pénzügyi jog II.*, Osiris Kiadó, Budapest, 347–366. 348. p.

KÉPESSY IMRE*

Az út a kiegyezéshez

1. Előzmények

1859 nyarán, a szárd-francia-osztrák háború kimenetelét egyértelműen eldöntő solferino-i csatában elszenvedett vereséget követően nyilvánvalóvá váltak a neoabszolutizmus rendszerének gyengeségei. Ez korántsem jelentette azt, hogy önmagában az olasz egységért kirobbant konfliktus elvesztése roppantotta volna meg az ekkor már egy évtizede *Ferenc József* által vezetett birodalmat. *Hanák Péter* szerint e berendezkedés valójában sosem volt stabil: a teljesen centralizált „Gesamtstaatot” a Habsburgok fegyveres erővel és ellenforradalmi eszközökkel teremtették meg, és azt egyedül a katonai és bürokratikus diktatúra tartotta fenn.¹ Az 1850-es évek külpolitikai kudarcai – ezek közül főként Ausztriának a krími háborúban vállalt szerepét kell kiemelni – nemzetközileg elszigeteltté tették a birodalmat.² Belpolitikai téren állandó problémát okozott, hogy Magyarország, az örökösen rebellis „tartomány” helyzete sem került megnyugtatóan rendezésre, aminek következtében az 1850-es évek végére újra éledezni kezdtek az ellenzéki hangok, amelyeket a rendőrség sem volt képes teljesen elfojtani. Az évtized végére a legfontosabb problémát az 1848-ban is puszkaporos hordó szerepét betöltő költségvetési hiány okozta, ami a krími háborútól kezdve egyre növekvő problémát és egyre jelentősebb teherként jelentett az egész birodalom számára. A közpénzügyek kérdése akkor kapcsolódott össze a politikai rendszer reformjával, amikor 1859-ben a háborús készülődés időszakában a nagytőkések nem támogatták *Bruckner* miniszter kölcsöntervezetét, főként a pénzügyeket körülvevő alkotmányos garanciák teljes hiánya miatt.³

Bécs még a vereséget követően sem szánta el magát komolyabb lépésekre, de ezen előzmények hatására látták a magyar konzervatív főurak elérkezettnek az időt, hogy felszólaljanak a politikai rendszer átalakítása mellett.⁴ Tették mindezt nem kevéssé saját pozíciójuk megerősítése érdekében, hiszen a neoabszolutizmus időszakában ők sem ré-

* tanársegéd, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi történelmi Tanszék. ORCID ID: 0000-0001-8388-7273

¹ Lásd: HANÁK PÉTER: *1867 európai térben és időben*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2001. 20–21. pp.

² A kiegyezés nemzetközi kapcsolatokba való beágyazottságához lásd: RIGÓ BALÁZS: *1867 as the Year of Constitutional Changes Around the World*. ELTE Law Journal 2018/1. szám.

³ Lásd: HANÁK 2001, 21. p.

⁴ Lásd: KECSKEMÉTHY AURÉL: *Vázlatok egy év történetéből*. Emich Gusztáv akadémiai nyomdász. Pest, 1862. 5. p.

szülhettek a hatalom gyakorlásában. 1959 nyarán elsőként *Dessewffy Emil* aktivizálta magát, tervezete – mely sok szempontból az Októberi Diploma alapját képezte – Magyarország vonatkozásában az 1847-es rendi alkotmány modernizálását célozta, át-emelve az 1848-as átalakulás szociális reformjait, de elvetve a „theoretikus” szabadelvűséget. Javaslata egyfelől a dinasztikus érdekek, másrészt a főurak ekkoriban már javarészt illuzórikus hatalmának megőrzésére szolgált. Ezen folyamatot a császár által levezetett „alkotmányos államcsínyben” gondolkodva vélte megvalósíthatónak.⁵ A háborús vereséget követően azonban a hatalmon lévők még nem hajlottak mélyreható reformokra. A részben újjáalakított bécsi kormányzat egyelőre csak kisebb változtatásokat irányzott előre, valamint 1859 második felében a Habsburg-udvarnak még nem igazán volt konzekvens álláspontja Magyarország jövőjét illetően – eleinte úgy tűnt, hajlanak arra, hogy némi engedményeket nyújtsanak, de csakhamar visszakoztak és a kemény kéz politikájához tértek vissza.⁶

2. Az októberi diploma

Fél évvel később, 1860 elején – a pénzügyi helyzet rosszabbodásával egyidejűleg – a császár bizalmát ismételten elnyerő *Windischgrätz* herceget bízták meg azzal, hogy tárgyalásokat vezessen a magyar ókonzervatívokkal.⁷ A császár e döntése a bécsi kormány nemtetszését vonta maga után, akiket az uralkodó lényegében kikapcsolt e folyamatból. A lépés indokál a szakirodalomban azt tüntetik fel leginkább, miszerint ezidőtájt ismerte fel a bécsi udvar azt, hogy pénzügyi és az alkotmányos konszolidáció egymást kölcsönösen feltételezi, és utóbbin keresztül az előbbi mindenképpen azt igényli, hogy a dinasztia kiegyezzen Magyarországgal.⁸ A folyamat egyik első lépéseként került sor a Reichsrat felélesztésére és létszámának 1860. március 5-én bekövetkezett bővítésére. További fontos fejleményt jelentett azon 1860. július 17-én kihirdetett császári rendelet, amely kimondta, hogy a Birodalmi Tanács jóváhagyása nélkül új adót kivetni és új államkölesönt felvenni nem szabad.⁹ Ezen fórum ugyan ahhoz még e változásokat követően is elégtelennek bizonyult, hogy a császár hatalmával szemben ellenpólusként szolgáljon, de egy szempontból elvitathatatlan a szerepe: lehetőséget kínált arra, hogy a különböző tartományok ókonzervatív politikusai párttá szerveződjenek. Az októberi diploma felé vezető út vonatkozásában a már említett *Windischgrätz* herceg valamint az 1860 márciusától Magyarország főkormányzói pozícióját betöltő *Benedek Lajos* tábornagy mellett főként *Szécsen Antal*¹⁰, *Apponyi György*¹¹ és ifj. *Mailáth György*¹² sze-

⁵ HANÁK 2001, 22. p.

⁶ HANÁK 2001, 24. p.

⁷ HANÁK 2001, 29. p.

⁸ HANÁK 2001, 31. p.

⁹ HANÁK idézi: REDLICH, JOSEF: *Emperor Francis Joseph of Austria*. Hamden, Conn., 1965. I. k., 514. p.

¹⁰ Szécsen Antal – konzervatív politikus, tárca nélküli miniszter, történész, az MTA tagja, 1889-től 1894-ig a Magyar Történelmi Társulat elnöke.

¹¹ Apponyi György – 1848-ban Magyarország főkancellárja, konzervatív politikus, udvari kancellár, az uralkodó régi bizalmasa, a korábbi kiegyezési tervezet elkészítője, Mailáth György halála után 1861–63-ig országbíró.

repét kell kihangsúlyozni, akik *Richard Clam-Martinic*-csal¹³ közösen tárták 1860. augusztus 25-én a császár elé elképzeléseiket.¹⁴ A reformtervezetnek lényegében két alappillére volt: az egyik az ún. „történeti-politikai egyéniségek” elismerését jelentette (ami alatt a magyar korona és a cseh korona országait, az osztrák-német tartományokat és Galíciát értették), másrészt a birodalom egységének biztosítása érdekében a külügy, hadügy, pénzügy, vám- és kereskedelemügy egységes vezetésére és ellenőrzésére tettek javaslatot.¹⁵ Hazánk szemszögéből vizsgálva a tervezetet elmondhatjuk, hogy annak értelmében visszaállításra került volna a magyar országgyűlés, míg a végrehajtó hatalmat az 1847-es állapotnak megfelelően a „rég”i rendi intézmények gyakorolták volna. Birodalmi szinten ezekhez párosult a rendkívül korlátozott jogkörökkel bíró Reichsrat és a Magyarország vonatkozásában egyedül a fentebb vázolt közös ügyekben illetékes birodalmi kormány. Szűk két hónappal később, ezen alapelvek figyelembevételével alkotta meg és hirdette ki az uralkodó „a *pragmatica sanctio* [alapján] és teljhatalma erejénél fogva”¹⁶ az októberi diplomát.

Hanák olyan alaptörvényként határozza meg a diplomát, mint amely „a birodalom országai és tartományai „történelmi jogtudatának” és különböző rendi eredetű jogviszonyainak elismerését, de egyúttal az oszthatatlanság és elválaszthatatlanság kapcsainak a teljhatalom erejével való újraszabályozását”¹⁷ is eredményezte. A már évszázadok óta abszolutisztikusan kormányzott örökös tartományok számára nyilván kevésbé jelentett ez a helyzet problémát, mint azon Magyarország számára, mely a polgári átalakulást is alkotmányos intézményei közreműködésével vitte végbe. Ezzel együtt a diploma a tekintetben valóban egy fontos lépcsőfokot jelentett a kiegyezés irányába, hogy az uralkodó annak alapjául az ókonzervatív politikusok javaslatára a *Pragmatica Sanctio*-t választotta¹⁸, ami egyúttal azt is jelentette, hogy Bécs – egy évtized után – elmozdult a jogviszonyok elméletétől. Ezt azt jelentette, hogy még ha korlátok között is, de a jogfolytonosság elvét figyelembe véve kívánta a király az alkotmányos reformot keresztülvinni. Ezzel kapcsolatban felhívja figyelmünket *Hanák* arra az ellentmondásra, miszerint az uralkodó egyfelől felhasználta a *pragmatica sanctio*-t (mint közös jogalapot) arra, hogy demonstrálja a jogfolytonossághoz való visszatérést, de ezzel együtt az 1723-as törvények szolgáltattak *Ferenc József* számára ürügyet arra is, hogy az 1848-as törvényeket teljhatalommal kiiktassa – e kettőt ugyanis a császár egymással ellentétben állónak tekintette.¹⁹

¹² Székelyi (ifj.) Mailáth György – országbíró, a főrendiház elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia igazgató tanácsának tagja. Lásd: BÓDINÉ BELIZNAI KINGA: „*Római fő Justitia székében*” Székelyi (ifj.) Mailáth György pályája (1818–1883). *A Kúria és elnökei I.* HVG-ORAC. Budapest, 2014. 33–64. pp.

¹³ Teljes nevén Richard Maria Karel hrabě Clam-Martinic, osztrák és cseh főúri családok sarja, konzervatív politikus, 1867 és 1891 között megszakításokkal a cseh tartományi gyűlés képviselője, 1879 és 1888 között a Reichsrat tagja, majd 1889 és 1891 között a cseh főrendi ház tagja.

¹⁴ HANÁK 2001, 34. p.

¹⁵ HANÁK 2001, 35. p.

¹⁶ HANÁK 2001, 37. p.

¹⁷ U.o.

¹⁸ Ezen törvények vonatkozásában mindenképp meg kell említeni, hogy ezeket lényegében egészen 1857-ig kizárólagosan a trónöröklés rendjét szabályozó törvényeknek tekintették. Lásd: HANÁK 2001, 150. p.

¹⁹ Jól mutatja ezt a következő idézet: 1848-iki törvények azon cikkelyeit, melyek összbirodalmunk válthatlan érdekeinek szükséges biztosítékaival (...) ellentétben állanak, a mint azokat általában eddig soha el nem

A diploma – bár rendkívül rövid életűnek bizonyult – és nem is képezett az ókonzervatív politikusokon kívül senki más számára valódi tárgyalási alapot, de bizonyos elgondolásaiban a magyar politikai élet egy szűk szeglete számára a majdani kiegyenlítés alapjául szolgálhatott 1860-1861 fordulóján. Ez a „szeglet” *Deák Ferencet* és körét,²⁰ azaz a liberális politikusokat jelentette, akik nemcsak az abszolutizmust, hanem a forradalmat is elutasították (szemben pl. az emigráció vezéralakjának számító *Kossuth*-tal, aki ekkor is főként Olaszországra tekintett és bízott egy újabb háború kirobbanásában).²¹ Mint ismeretes, a diploma kétségtelen hátránya volt, hogy a birodalmi ügyekben illetékes „teljes” Reichsrat-ban Magyarország csak egyike volt a tartományoknak, viszont az októberi alaptörvény felfogásában e testület olyan súlytalan tanácsadó és közreműködő testület lehetett csak, hogy azt senki nem tekintette és nem is tekinthette valódi alkotmányos törvényhozó szervnek. A Birodalmi Tanács illetékes jogállása ugyan lehetővé tette volna az államfő számára közös ügyek abszolutisztikus kezelését, de Deákék álláspontja szerint ennek ellenszerül szolgálhatott volna a magyar országgyűlés, ha annak jogállását teljes mértékben helyreállítják. Egyebekben viszont a „szűkebb” (a magyar követek nélküli) Reichsrat és a magyar országgyűlés egymással lényegében paritásban állt volna.²² A kormány esetében ugyanerről beszélhetünk: a kül-, had- és pénzügyminiszter kivételével a bécsi kormány már csak „Ausztriára” kiterjedően gyakorolhatta volna a végrehajtó hatalmat, míg egy esetleges alkotmányos fejlődés mutatott volna abban az irányba, hogy Magyarországon a rendi kormányzék helyébe lépjen az ismételten felállítandó, önálló magyar kormány.²³ Egyetértve *Hanák Péterrel*, e konstrukció a törvényhozó és végrehajtó hatalom vonatkozásában magában hordozta a későbbi dualista berendezkedés néhány alapelvét még abban az esetben is, ha a készítőinek akarata valószínűleg nem erre irányult.

Mindezek fényében érthető volt *Deák* dilemmája 1860-1861 fordulóján, akit *Eötvös Józseffel* együtt audienciára hívott magához az uralkodó. Eötvös szerint a császár kijelentette, hogy ha a pénzügyre kiegyenlítés, a hadügyre nézve egyesség létesíthető, ő kész lenne a 48-at concedálni”.²⁴ A kiegyezési hajlandóságot erősítette azon 1860. december 31-én született döntés, miszerint Vajdaságot és Muraközt visszacsatolják Magyarországhoz, illetve ekkor döntöttek az országgyűlés összehívásáról is, valamint kegyelmet kapott *Teleki László* és amnesztiát hirdettek a politikai bűncselekmények okán elítélt személyek számára.²⁵ Ehhez hozzátartozik, hogy Deákék nyilvánosan ugyan 48-as alapon vitáztak és a teljes alkotmányosság visszaállítása mellett álltak ki, de bizalmas beszélgetésekben hozzátették, hogy az áprilisi törvények *utólagos* felülvizsgálatától

ismertük, úgy jövőre is elismerni – mire Magunkat személyesen kötelezve nem tartjuk – nem fogjuk.”

Lásd: *Képviselőházi irományok* 1861. 44. sz. 174. p.

²⁰ Deák szerint három párt létezett ekkoriban: a diplomát elfogadó ókonzervatívok, a törvény korlátai között maradó liberálisok – akikről megjegyezte, hogy sajnálatosan nagy kisebbségben vannak, valamint „a nemzet maga, vagyis annak 99/100-ad része, teljes elszakadást akar Ausztriától”. Lásd: *Idősb Szőgény-Marich László országbíró emlékiratai*, III. kötet. Budapest, 1917–1918. 65. p., HANÁK, 2001, 44–45. pp.

²¹ HANÁK 2001, 143. p.

²² HANÁK 2001, 66. p.

²³ HANÁK 2001, 67. p.

²⁴ HANÁK idézi: *Lónyay tájékoztatása az Eötvössel folytatott 1861. márciusi beszélgetéséről*. Lásd: KÖNYI MANÓ: *Deák Ferencz Beszédei*. Franklin Társulat. Budapest, 1889, II. kötet, 592–593. pp.

²⁵ HANÁK 2001, 59. p.

nem zárkózhatnak el, és ezen álláspontjukat lényegében egészen a kiegyezés pillanatáig következetesen képviselték.²⁶ Ezeket az álmokat azonban hamarosan szertefoszlatta *Schmerling* államminiszterre történő kinevezése, aki a diplomát egyértelműen elutasító reakciók hatására akként érvelt, hogy ha Magyarország nem lehet támaszkodni a helyzet konszolidálása érdekében, akkor az osztrák-német tartományokra kell. Az ő politikai irányvonalának megfelelően született meg 1861 februárjában azon pátens, amely lényeges korrekciót eredményezve évekre odázta el a kiegyezés lehetőségét.²⁷

A februári pátens alapvető pontokon változtatta meg az októberi diploma koncepcióját – ennek *Szécsen Antal* a tárgyalásokon hangot is adott, mondván, hogy az sérti Magyarország jogait, míg *Rechberg* azzal opponálta a javaslatot, hogy szerinte az elzárja a megbékélési irányzatot. *Schmerling* ezt tagadva, a magyar ellenállással magyarázta a módosításokat.²⁸ A legmarkánsabb különbséget az jelentette, Birodalmi Tanácsot összbirodalmi törvényhozó testületté kívánták emelni (amely ugyanakkor a nyugati mintától eltérően nem rendelkezett olyan alapvető jogokkal, mint az évenkénti költségvetés elfogadása), továbbá a pátens csak egyetlen alkotmányos kormányban gondolkodott, amely viszont nem lett volna felelős a parlamentnek. A hasonlóságot az jelentette, hogy külügy és a hadügy változatlanul császári felségjog maradt,²⁹ viszont ez a közjogi berendezkedés már egyértelműen összeférhetetlen volt mind az áprilisi törvényekkel, mint a magyar országgyűlés jogkörével. Ennek következtében a centralista fordulat *Deák* körét is visszaterelte az 1848-as törvények maradéktalan visszaállításának mezejére.

3. Az 1861. évi feliratok

A néhány hónappal később összehívott országgyűlést az uralkodó nevében *Apponyi György* országbíró nyitotta meg. A trónbeszédben a király az alkotmányos állapotok visszaállítása mellett azoknak a [változott] viszonyokhoz idomítását is előirányozta.³⁰ Felhívta a képviselők figyelmét arra, hogy Magyarország alkotmányos intézményeit teljes mértékben nem állt módjában visszaállítani (e helyütt megemlítve a nemzetiségek igényeit), valamint kijelentette, hogy az időközben bevezetett rendeletek a jövőbeni alkotmányos rendezésig továbbra is érvényben maradnak.

A trónbeszédre adandó válaszként megszerkesztendő feliratban *Deák* (és a mögé egyértelműen felsorakozó többség) egyértelműen elvetette az októberi diplomát, mint lehetséges megoldási módozatot és az ókonzervatívokhoz hasonlóan a *pragmatica sanctio* alapján, de az ő koncepciójuktól eltérően kívánta rendezni Magyarország helyzetét. Június negyedikén az utolsó szó jogán azzal érvelt a felirati vitában, hogy azért tekinti *pragmatica sanctio*-t alapnak, mert az „nem egyszerű törvény, nem octroyozott adomány vagy ígéret, hanem kölcsönös egyezkedés folytán kötött alapszerződés”,³¹ majd utalt az 1791. évi országgyűlésen a királyi hitlevél tárgyában született második

²⁶ HANÁK 2001, 53. p.

²⁷ U.o.

²⁸ HANÁK 2001, 65. p.

²⁹ Lásd: HANÁK 2001, 67. p.

³⁰ Lásd: KÖNYI MANÓ: *Deák Ferencz Beszédei*. Franklin Társulat. Budapest, 1889, III. kötet. 5. p.

³¹ KÖNYI III. 49. p.

feliratra, amiben az szerepelt, hogy „A magyar nemzet a koronát a fölséges ausztriai háznak, elsöbben fiágra, késöbben a nőágra is, kétoldalú – vagyis inkább kölcsonös – szerződés mellett, s azon föltétel alatt adta által, hogy a királyválasztás jogát kivéve, a nemzetnek minden előbb fennállott jogai sértetlenül megtartassanak.”³² Azaz az ókonzervatívoktól eltérően ő nem a birodalmi egység, hanem Magyarország önállóságának biztosítása érdekében használta pajzsként az 1723-as törvénycikkeket. Az alapgondolatot feltehetőleg azért vette át, mert a *pragmatica sanctio*-t alkotó sarkalatos törvények kétoldalú szerződésként egyszerre igazolták az abszolútizmus, a magyar alkotmány függesztésének tarthatatlanságát.³³

Deák utalt arra a már korábban is említett évrre, miszerint „A fejedelemnek és a nemzetnek jogai az örökösödési szerződéseken alapulnak, melyeket a feleknek megváltoztatni nem szabad”,³⁴ valamint azt vallotta, hogy a *pragmatica sanctio* „nemcsak magát a nőági trónöröklésnek elfogadását, hanem annak a nemzet részéről kikötött s az ország jogainak biztosítására szolgáló feltételeit is magában foglalja”.³⁵ Azaz az uralkodó az ezen törvénycikkekben garantált belkormányzati önállóság okán sem nem módosíthatta egyoldalúan az ország közjogi státuszát, és végképp nem függeszthette volna fel az érvényesen elfogadott törvények végrehajtását az országgyűlés beleegyezése nélkül, aminek következtében az 1848-as törvények érvényességét sem vonhatta volna kétségbe.³⁶ *Deák* a feliratban egyértelmű állást foglalt a magyar koronai országait és az örökös tartományokat összekapcsoló viszony ügyében, hangsúlyozva egyrészt azt, hogy mi elsősorban az uralkodóházzal és nem az örökös tartományokkal léptünk kapcsolatba a *pragmatica sanctio* által, másrészt ismét utalt az 1791. évi 10. törvénycikkben foglaltakra. Ennek alapján Ausztria és Magyarország vonatkozásában kijelentette, hogy „kapcsolat van közöttünk ami az uralkodóház ugyanazonosságából áll, vagyis a personal-unio, ennél szorosabb kapcsolatnak nyoma törvényeinkben nincs”.³⁷

A *Pragmatica Sanctio*-val kapcsolatban megjegyzendő, hogy a törvénycikkek elfogadását megelőzően *Esterházy Pál* nádor valóban azt javasolta, hogy a jövendő uralkodó(nő) Magyarországot az örökös tartományokkal „indivisibiliter ac inseparabiliter” birtokolja és ezek vállalják Magyarország katonai védelmét. Ezen túlmenően indítványozta a hazánk és a tartományok közötti viszony tisztázását, valamint Magyarország kormányzati és törvényhozási önállóságának garantálását.³⁸ A törvénycikkekbe tételesen bekerült az elválaszthatatlanul és feloszthatatlanul birtoklás elve, valamint a védelmi unió kifejezés is. Ez utóbbi komoly értelmezési vitákat eredményezett, alatta a korabeli rendek azonban elsősorban az anyagi támogatást értették, és nem azt a fajta reáluniót, amit *Ferenc József* az Októberi Diplomával kívánt megvalósítani. E többértelmű megfogalmazásba ugyanakkor lehetséges volt Magyarország és Ausztria közjogi viszonyá-

³² KÖNYI III. 49–50. pp.

³³ E dokumentumban található azon híres tétel is, miszerint az ország „alkotmányos önállóságát s törvényes függetlenségét semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk.” Lásd: Képviselőházi irományok, 1861. 37. szám, 151–152. pp., továbbá: HANÁK 2001, 87. p.

³⁴ KÖNYI III. 50. p.

³⁵ KÖNYI III. 64. p.

³⁶ HANÁK, 2001, 156. p.

³⁷ Lásd: *Képviselőházi napló* 1861. I. kötet, XXI. ülés, 106. p.

³⁸ HANÁK 2001, 146. p.

nak azon válfaját „belelátni”, amit a jövőre vonatkoztatva a liberális politikusok el kívántak érni – Deákék csoportjának e körülmény kifejezetten hasznára is vált. (Az 1865-ben megjelent Adalék a magyar közjoghoz című munkájában Deák a „legszorosabb perszónálunióként” határozta meg e viszonyt, amiből következtek a „közös érintkezések”, de még ekkor is fenntartotta, hogy e kapcsolat sosem változott reálunióvá.)³⁹

A királyi válasz július 21-én érkezett: Ferenc József egyrészt vitatta, hogy a *pragmatica sanctio* perszónáluniót hozott volna létre,⁴⁰ majd hatalmi szóval utasította az országgyűlést februári pátens elfogadására és az 1848-as alkotmány ennek megfelelő módosítására. Az áprilisi törvények vonatkozásában az uralkodó kifejtette, hogy „1848-iki törvények azon cikkelyeit, melyek összbirodalmunk válhatlan érdekeinek szükséges biztosítékaival (...) ellentétben állanak, a mint azokat általában eddig soha el nem ismertük, úgy jövőre is elismerni – mire Magunkat személyesen kötelezve nem tartjuk – nem fogjuk.”⁴¹ Hozzátette azt is, hogy „ezen törvények foganatosítása már az év első felében minden kételyt kizáró módon feltárta mindazon veszélyeket, melyek (...) az összes birodalmat (...) fenyegetik [miután a kapcsolatokat] a személyes unió korlátozott körére szorítani szándékolatott.”⁴² Az uralkodó ezen túlmenően nem ismerte el az Erdéllyel való uniót (merthogy „a szász és román nemzet szabad beleegyezése nélkül lön elhatározva”),⁴³ és annak megtörténtét a jövőben is feltételekhez kötötte (mint pl. a nem magyar népek jogainak elismerése). Ezen felül a király figyelmeztetett a fennálló jogszabályok és intézkedések megtartására.⁴⁴

Az országgyűlés feloszlását már csak egy dolog előzte meg: a válaszfelirat elkészülte. Deák egyfelől leszögezte azon tételt, miszerint csak az 1848-as törvények teljes visszaállítását követően kerülhet sor azok módosítására, valamint hozzátette, hogy ezen törvények megerősítésére nincs szükség, „mert azok már 1848-ban királyi megerősítéssel szentesítettek.”⁴⁵ A perszónálunió téziséét megerősítve tagadta, hogy az áprilisi törvények bármely más ország vagy nép jogát sérthették volna, hiszen Magyarország csak alkotmányos önállóságából kiindulva, saját törvényhozása által intézkedett önműveire. Ehhez hozzáfűzte azt is, hogy e törvények nem módosítottak valójában semennyit a már korábban is létezett közjogi kapcsolatokon és visszautasította a király azon állítását, miszerint az áprilisi törvények még a magyar közjoggal ellentétben álltak volna.⁴⁶ Igaz, hozzátette: „Nem akarjuk mi a birodalom fönnállását veszélyeztetni, hisz a personal-unio is kapcsolat, melyből közös viszonyok származnak”⁴⁷, sőt a magyar országgyűlés tagjai hajlandónak mutatkoztak az osztrák államadósság ügyében a méltányosság alapján is részt vállalni, de ezzel együtt elfogadhatatlannak tartották a Magyarország alárendeltségére irányuló törekvéseket. Deák emellett visszatért az első feliratban megfogalmazott tételéhez, miszerint „Felségedet, hacsak ismét abszolút hatalommal

³⁹ DEÁK FERENC: *Adalék a magyar közjoghoz*. Lásd: KÖNYI III. k., 373. p., illetve HANÁK 2001, 139. p.

⁴⁰ Lásd: KÖNYI III. 128.

⁴¹ *Képviselőházi irományok* 1861. 44. sz. 174. p.

⁴² KÖNYI III. 129

⁴³ KÖNYI III. 132.

⁴⁴ KÖNYI III. 135.

⁴⁵ KÖNYI III. 179

⁴⁶ Lásd: KÖNYI III. 168.

⁴⁷ *Képviselőházi irományok* 1861. 49. sz. 233. p.

uralkodni nem akar, a teljhatalmú törvényhozás nem illetheti”.⁴⁸ Felhívta a figyelmet arra, hogy törvényeket csak az arra hivatott tényezők hozhatnak, szentesített törvényeket pedig csak „az összes törvényhozás törölhet el.” Ebből következően az országgyűlést arra utasítani, hogy fogadja el az uralkodó parancsát törvény gyanánt, csak abszolútizmusnak tekinthető, bármilyen alkotmányos mezt ölt is fel.⁴⁹

4. Az 1865-ös országgyűlés összehívása

Az 1860-1861. évi közjogi kísérletek kudarcát, valamint a *Schmerling* nevével fémjelzett 4 éves provizóriumot követően, 1865. december 10-ére hívta össze *Ferenc József* a magyar országgyűlést, amelynek képviselőházába (az 1861. évihez hasonlóan) az 1848. évi 5. törvénycikk alapján választották a képviselőket. A választásokat abszolút többséggel, 57% fölötti mandátumaránnyal a Deák-párt nyerte.⁵⁰ A tanácskozásokat megnyitó trónbeszédében az akkor már 16 éve uralkodó, ámde még mindig meg nem koronázott államfő úgy tűnt,⁵¹ hogy ekkorra már véglegesen szakított a *Verwirkungstheorie*-vel, és még ha korlátok között is, de ismét kísérletet tesz Magyarország közjogi státuszának rendezésére.

A király trónbeszédében (csakúgy, mint 1861-ben) a birodalmát összekötő kapocsként a *Pragmatica Sancti*ót jelölte meg, mint kölcsönösen elismert jogalapot. Az uralkodónak az 1861-es országgyűlés tapasztalataiból kiindulva mindenekelőtt az 1723. évi törvényeknek a magyar korona országainak épségét, azaz területi integritását garantáló rendelkezéseire kellett tekintettel lennie. Ennek megfelelően a király mind Magyarországot, mind az ismételtlen összehívott erdélyi országgyűlés számára komoly megfontolás tárgyául javasolta az Erdéllyel való uniót kölcsönösen kimondó 1848-as törvénycikkeket, valamint felhívta Horvát-Szlavónországokat is arra, hogy képviselőket küldjenek a magyar törvényhozásba, a két ország közötti viszony tartós rendezése érdekében. Az 1723. évi 1., 2. és 3. törvénycikkek vonatkozásában kiemelendő, hogy a király is utalt azon, a kiegyezési tárgyalások során Deák által is folyamatosan hangsúlyozott tételre, miszerint ezen alaptörvények a Habsburgok birodalmának egysége mellett Magyarország közjogi és belkormányzati önállóságát is biztosították. A trónbeszédben az uralkodó szólt még a *Pragmatica Sancti*óból levezetett közös védelmi kötelezettségről is, amivel a közös ügyek szükségzerű létezését kívánta igazolni. Ezekkel kapcsolatban *Ferenc József* megjegyezte, hogy a „lényegileg változott viszonyok” alapvető változást igényelnek, főként arra való tekintettel, hogy a császár „a többi országait és tartományait is alkotmányos jogokkal ruházta fel”,⁵² amiből következően a közös ügyek kezelésénél ezeknek (az országoknak) alkotmányyszerű befolyása sem volt immár mellőzhető. A király azt is hangsúlyozta, hogy „a diplomában foglalt közös ügyek közös alkotmányyszerű

⁴⁸ KÖNYI III. 169.

⁴⁹ Lásd: HANÁK 2001, 90–91. pp.

⁵⁰ HERMANN RÓBERT, M. KISS SÁNDOR, SOLTÉSZ IVÁN, et. al.: *A magyar országgyűlés. Az Országgyűlés Hivatala*. Budapest, 2011. 15. p.

⁵¹ HANÁK 2001, 75. p.

⁵² Lásd: *Képviselőházi irományok*, 1865. I. kötet, 1. szám, 2. p.

kezelése Birodalmunk egységes létének és hatalmi állásának elutasíthatatlan követelményévé vált, mely elől minden egyéb tekintetnek háttérbe kell vonulnia”⁵³

A trónbeszéd ezen pontjára többen is reagáltak. *Ghyczy Kálmán* (az 1861-es Határozati Párt tagja, korábbi nádori ítélőmester és az 1848. évi áprilisi törvények egyik „atyja”) elmondta, hogy a *pragmatica sancti*óban (...) „a közös ügyek létezésének alapja, s oly tág értelmezése, (...) mint a kir. trónbeszédben is fel van állítva (...) benne nem foglaltatik; (...) mert a külügyek, a *pragmatica sancti*ónak elfogadása előtt is, Magyarország és a cs. kir. örökös tartományokra nézve közös fejedelmeink által együtt és egyetemleg közösen kezeltettek; 1848-ig pedig, a midőn a közös viszonyok törvényeinkben először említették, a külügyeken és némely közös katonai testületeken kívül Magyarországnak a cs. kir. örökös tartományokkal törvény szerint más közös ügye nem is volt.”⁵⁴

Ami az osztrák tartományok alkotmánnyal való felruházását illeti, a trónbeszéd ezen pontja szintén komoly vitákat szült a magyar közéletben, illetve a parlament plénumán is szóba került e kérdés. Ahhoz képest, hogy maga *Kossuth* volt az, aki 1848. március 3-ai felirati javaslatában elengedhetetlennek tartotta a birodalom másik felének alkotmányos átalakulását, illetve Deák is szükségesnek vélte az alkotmányos rendezést a Lajtán túli tartományokban, az októberi diplomában illetve a februári pátensben előirányzott, (és utóbbiban egyértelműen osztrák dominanciára épülő) rendszer mégis bizalmatlanságot szült a magyar honatyák és a közvélemény egy részében.

Ezügyben *Eötvös József* szólalt fel, védelmébe véve az osztrák alkotmányos átalakulást. Egyfelől ironikusan azzal érvelt, hogy: „Ha a nemzet s királya közötti egyetértés lenne szükséges, ki azt, mire a magyar nemzettel megegyezik, mint Ausztria abszolút uralkodója, a birodalom másik felében megparancsolhatná; (...) hamarabb juthatnánk oly valamihez, mit kiegyenlítésnek nevezünk”⁵⁵ – de hozzátette, hogy ez esetben viszont semmi sem garantálná e kompromisszum időállóságát. Érvelését azzal folytatta, hogy az „a fejedelem, ki ha a Lajtán túl is alkotmányos népek felett uralkodik, Magyarország beolvasztása által nem nyerne semmivel több hatalmat, mint melyet mint alkotmányos király hazánk felett gyakorol.”⁵⁶ Felszólalása végén már a tervezett dualista átalakulás stabilitása egyik megkerülhetetlen elemének mondta azt, hogy e folyamat birodalom mindkét felében alkotmányosan végbemenjen: „Miután az önállás, melylyel Magyarország saját ügyeit kormányozza, a birodalom másik felének hasonló állását föltételezi: biztosan előre látható, hogy saját jogaink védelmében Ausztria alkotmányos népeinek támogatására számolhatunk, míg az a birodalom hatalmának és érdekének veszélyeztetése nélkül lehetséges.”⁵⁷

Összefoglalva: a trónbeszéd ugyan megteremtette a későbbi kiegyezés előfeltételeit, de még nem jelentette annak végleges konstrukciójának elfogadását: *Ferenc József* számára 1865 végén még mindig az októberi diploma és a februári pátens képezte a tárgyalási kiindulópontot. 1861-hez képest azonban annyiban változott a helyzet, hogy az uralkodó a diplomát és a nyílt parancsot már nem oktrojálni, hanem a magyar ország-

⁵³ U.o.

⁵⁴ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIV. országos ülés, 184. p.

⁵⁵ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIV. országos ülés, 176. p.

⁵⁶ U.o.

⁵⁷ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIV. országos ülés, 177. p.

gyűléssel megtárgyalatni kívánta – igaz, azzal a feltétellel, miszerint csak olyan módosítási javaslatok elkészítésével bízta meg az ország főrendeit és képviselőit, amelyek a birodalom létével összhangban vannak.

A trónbeszéd kitért az 1848-as törvények kérdésére is, azon rendelkezések módosítását előirányozva, melyek a fejedelmi jogokra és a kormányzat hatáskörére vonatkoztak. 1861-hez képest itt is megfigyelhetünk egy fontos változást, hiszen az uralkodó egyértelműen kijelentette, hogy *az áprilisi törvények alaki érvényességük tekintetében kifogás alá nem eshetnek*. Igaz, *Ferenc József* egyből hozzátette, miszerint a birodalom hatalmi állása, a fejedelmi jogok érvényessége és a társországok méltó igényei kizárják, hogy ezeket változatlan formában hatályba léptesse.⁵⁸ A magyar alkotmányosság helyreállítása szempontjából ennek azért volt relevanciája, mert a király szemszögéből nézve az áprilisi törvények egyúttal a koronázás akadályát is jelentették, hiszen az uralkodó nem tartotta lehetségesnek, hogy hitlevelében ezen törvények (változatlan) megtartására, végrehajtására felesküdjön.

5. Jogfolytonosság

A korszakban oly sokat emlegetett elv lényegében a magyar alkotmánynak és a magyar törvényeknek visszaállítását jelentette, amire Deákék számtalan alkalommal utalva kifejtették, hogy ez csak akkor valósulhat meg, ha az áprilisi törvényeket teljesen mértékben visszaállítja az uralkodó (minthogy ezek is annak szerves és elválaszthatatlan részét képezték). Ezzel kapcsolatban jegyezte meg az országgyűlés plénumán *Ghyczy Kálmán*, hogy „végre elvetve és kárhóztatva van a kir. trónbeszédben a jogvesztés elmélete, azt hinnünk kell; de úgy van-e valóban? az a kir. trónbeszédből nem tetszik ki.”⁵⁹ Hozzátette, hogy „nem a jogfolytonosságnak elve, hanem, a mi ettől lényegesen különbözik, csupán az 1848-dik évi törvényeknek alaki törvényessége van elismerve, ezeknek életbeléptetése mindazáltal most is megtagadtatik”⁶⁰, hiszen a „jogfolytonosságnak elve (...) nem a törvény törvényességének elméleti, gyakorlatilag nem érvényesíthető elismerésében, hanem fogantatásának folytonosságában áll.”⁶¹

Érdeemes továbbá a Deák-párti *Szentkirályi Mór* felszólalásából is idézni, mert pontosan összegzi, hogy miként kívánta volna *Ferenc József* lebonyolítani a kiegyezési tárgyalásokat, és milyen veszélyekkel járhatott volna ezen út számunkra: „Mi készítettünk számotokra egy új *pragmatica sancti*ót; fogadjátok el, vagy ha el nem akarjátok fogadni, készítsetek más javaslatot; de mi nem állunk jót azért, hogy ezen javaslat, melyet ti elfogtok terjeszteni, törvénytényé válik, csak azt mondjuk meg, hogy a 48-diki törvényeket, melyek a *pragmatica sanctio* biztosítéka mellett keletkeztek, mi csak alakilag ismerjük érvényeseknek, és (...) csak akkor fogjuk végrehajtani, ha előbb elismeritek, hogy azokat nem lehet végrehajtani, és a szükséges változtatásokat megtettétek, és köztünk ezek iránt bizonyos egyetértés jött létre: — ezt én, t. ház, nem értem; (...) mert egyáltalában

⁵⁸ Lásd: *Képviselőházi irományok*, 1865. I. kötet, 1. szám, 2. p.

⁵⁹ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIV. országos ülés, 183. p.

⁶⁰ U.o.

⁶¹ U.o.

nem lehet kiszámítani a következményeket, vajon ezek a jogvesztés vagy a jogfolytonosság felé hajlanak-e?”⁶² Hozzátette: „Tegyük föl, hogy mi elismernők, hogy az 1848-ki törvényeket nem lehet végrehajtani, mielőtt át nem vizsgáltatnánk; tegyük föl, hogy ennek következtében ezen törvények átvizsgálásába belebocsátkoznánk, mielőtt ezen törvények végrehajtottak volna; és tegyük föl, a mit minden rosszakarat, minden gyanúsítás nélkül föl lehet tenni, hogy a nemzetnek és koronának kiegyenlíthetetlen véleménye miatt ezen átvizsgálás eredmény nélkül maradna: mi történik akkor? Uj törvényt alkotni nem lehetne Ő Felsége beleegyezése nélkül; a régi törvények végrehajtását nem követelhetnők, mert magunk megvallottuk volna, hogy azokat végrehajtani nem lehet: hát mi marad hátra? Miután az állam kormányzati organikus törvények nélkül nem lehet, kényszerülve lenne Ő Felsége nekünk törvényt octroyálni”⁶³.

Ehhez szorosan kapcsolódott *Deák* azon érve, miszerint Magyarország közjogának három legfontosabb alapelve közül az egyik az volt, hogy „a törvényhozó hatalomnak azon részét, mely a fejedelmet illeti, csak a koronázott magyar király gyakorolhatja”.⁶⁴ E tételt megfordítva érvelt *Ghyczy*, mondván, hogy „az 1790. III. t.c.z. az örökös királynak ünnepélyes megkoronáztatása előtt csupán az országnak alkotmányával megegyező kormányzását engedi át”⁶⁵ – ami újabb érvet jelentett a 48-as törvények szükségzerű visszaállítása mellett. *Deák* – párhuzamot vonva jelen és múlt között – a következő kérdést tette fel, amikor felmerült a vita során az aranybulla ellenállási záradékának eltörlése: Mondta-e Leopold azt, hogy: Visszaadom alkotmányokat, de ezen pontot töröljétek előbb ki?”⁶⁶ A kérdést megválaszolva elmondta, hogy: „ő nem mondta; hanem visszaállította az alkotmányt föltétel nélkül, teljes erejében, és csak hat esztendő múlva törölte-tett el azon záradék, a nemzet és a fejedelem szabad akaratából.”⁶⁷

6. Alkotmány

A korabeli alkotmány vizsgálható formai és tartalmi értelemben is. Formai szempontból nézve nem képezheti vita tárgyát, hogy 1848-ban nem született kartális alkotmány. *Szabó István* egy tanulmányában írja, hogy a szocialista történetírás az elmaradottság jegyeként értékelte a magyar alkotmányfejlődés ezen „hiányosságát”,⁶⁸ de a kiegyezési tárgyalások során vitathatatlanul segítette a Béccsel való elfogadtatásban a tény, hogy az áprilisi törvényeket ily módon könnyebben be lehetett akként állítani a magyar alkotmányfejlődés evolúciós és nem revolúciós termékeként. Erre már csak amiatt is hatalmas szükség volt, mert rendkívül valószínűtlennek tekinthetjük, hogy Bécs akár 1848 márciusában, a bécsi és a pesti forradalom kirobbanásának heteiben hajlandó lett volna egy radikálisan új alkotmány elfogadására – ami igaz még abban az esetben is, ha jól tudjuk, hogy erre a magyar politikusok közül senki sem törekedett. Önmagában az is

⁶² *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXV. országos ülés, 210. p.

⁶³ U.o.

⁶⁴ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIX. országos ülés, 291. p.

⁶⁵ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIV. országos ülés, 187. p.

⁶⁶ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIX. országos ülés, 294. p.

⁶⁷ U.o.

⁶⁸ SZABÓ ISTVÁN: *Történeti alkotmány a polgári korban*. Jogtörténeti Szemle. 2014/4-2015/1. 99. p.

mutatja, hogy helyesen jártak el elődeink, amikor 1848. március 27-én elutasító tartalmi királyi leirat született a független magyar felelős ministerium alakításáról szóló törvényjavaslat egyes rendelkezései vonatkozásában, és csak azt követően kerülhetett a komoly alkotmányos változtatásokat előirányzó törvénycikk szentesítésre, amikor a magyar országgyűlés elfogadta a bécsi udvar javaslatait.

Tartalmi szempontból nézve még érdekesebb a kérdésfelvetés, hogy mit is eredményezett az 1848-as törvények elfogadása a történeti alkotmányra nézve – gondolok itt egyfelől *Ludwig von Rosenfeld* tanácsosra, aki a Staatskonferenz 1848. március 26-ai ülésén kijelentette az előbb idézett 1848. évi 3. tc. vonatkozásában, hogy „es ist eine neue Verfassung für Ungarn”,⁶⁹ tehát lényegében tagadta Eötvösék azon felfogását, miszerint a történeti alkotmányt megújító törvények születtek és nem egy vadonatúj alkotmány. 1861 augusztusában *Anton Schmerling*, immáron miniszterelnökként azt mondta a Reichsrat ülésén a februári pátensről, miszerint a „magyar országgyűlés jól felfogott kötelessége az lett volna, hogy alkotmányát ehhez a feltételhez [azaz a pátenshez – K.I.] igazítsa, ehelyett az „őstiszteletű” magyar alkotmánynak részét nem képező 1848-as alkotmányt (...) bázisul nyilatkoztatta ki.”⁷⁰ Hasonlóképp *Degré Alajos* is azon a véleményen van, miszerint „1848-ban (...) nem reformálták, kiterjesztették a rendi alkotmányt, hanem annak megszüntetésével új alkotmány létesült”.⁷¹

E szempontból vizsgáljuk meg, hogy miként vélekedtek a kérdésről a kor meghatározó politikusai: *Ghyczy Kálmán* egyértelműen kijelentette, hogy a jogfolytonosság ösvénye az 1848. esztendei sarkalatos törvények visszaállítását, a felelős minisztérium és a törvényhatóságok helyreállítását jelentette.⁷² *Apponyi György* is akként nyilatkozott a felelős minisztérium ügyében, hogy „a miniszteri kormányrendszert nemcsak a nemzet törvényes jogának ismerem el, hanem azt a kor követelése szerint politikai szükségnek és postulatumnak mondanám, ha az a törvény által nekünk már megadva nem volna”.⁷³ Másik oldalról nézve is feltehetjük a kérdést, miszerint elképzelhető-e az, hogy ekkoriban már „csak” az áprilisi törvényeket értették-e az alkotmány fogalma alatt a kortársak. Ezzel kapcsolatban véleményem szerint a legjobban a Deák-párti *Zsedényi Ede* világítja meg a helyzetet, amikor azt mondta a válaszfelirati javaslat vitája folyamán, hogy: „Mi igenis mindnyájan a 48-ki törvények alapján állunk, alkotmányunk alapját azonban ezen törvényekkel együtt nyolcz század története őrzi.”⁷⁴

7. Az út a kiegyezéshez

A trónbeszédre adandó első válaszfelirati vita lezárultát követően sem volt az út zökkenőmentes: a magyar országgyűlésnek a jogfolytonossághoz ragaszkodó válaszfeliratára megszületett *Ferenc József* 1866. március 3-án kelt leirata, amelyben királyunk ugyan

⁶⁹ RUSZOLY JÓZSEF: *Parlamentarizmus és népképviselés 1848-ban*. Rubicon Online. http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/parlamentarizmus_es_nepkepviselet_1848_ban/ Utolsó letöltés ideje: 2018. március 31.

⁷⁰ HANÁK 2001, 93. p.

⁷¹ DEGRÉ ALAJOS: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. IDResearch Kft. Publikon Kiadó. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Pécs, 2010. 294. p.

⁷² *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIV. országos ülés, 187. p.

⁷³ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIX. országos ülés, 287. p.

⁷⁴ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIV. országos ülés, 180. p.

örömmel nyugtázta, hogy a képviselők elfogadták a Pragmatica sanctiót, mint közös alapot, de ragaszkodott a közös ügyek lényegében az októberi diplomában meghatározott köréhez, az 1848. évi 2., 3. és 4. törvénycikkekről pedig kimondta, hogy ezek módosítása azért szükséges, mert egyenesen királyi jogaiba ütköznek. Az uralkodó ezzel kapcsolatban az országgyűlés feloszlásának lehetőségét, valamint a nádort teljhatalmú királyi helyettesé tevő rendelkezésekre hivatkozott.⁷⁵

A magyar országgyűlés képviselői újabb válaszfeliratban reagáltak a király érveire, és amellet érveltek, hogy „a végrehajtó hatalom körében magok a törvények határozzák meg a királyi jogokat, s ezeket a törvényekkel ellentétbe állítani nem lehet”, valamint hangsúlyozták, hogy „Magyarországban a királynak minden joga szintűgy a törvényen alapszik, mint a nemzet jogai, s a legfőbb hatalmat is a törvény adta a magyar királynak.” Ennek kapcsán utaltak az 1741. évi 11. tc. 2. §-ra, ami „a neki engedett legfőbb hatalom” fogalmával írta körül a király hatalmát, azaz ismét csak hangsúlyozták annak törvényeken nyugvó voltát.

Az uralkodó ezt követően fél évre elnapolta az országgyűlés üléseit, és legközelebb már csak a Königgatz-nél elszenvedett vereséget követően, 1866 novemberében ült össze ismét a magyar törvényhozás. Az összehívást elrendelő királyi leiratban a magyar követelések ekkor sem találtak kedvező visszhangra.⁷⁶ A megoldáshoz azonban úgy tűnt, hogy mégis közelebb kerültünk: *Horvát Boldizsár* kiemelte, hogy „a legújabb leiratban a fejedelem ünnepélyes elismerése már most ama törvényeknek nem pusztán alaki érvényességére, hanem beltartalmokra is kiterjed, midőn nyíltan a felelős kormány életbe léptetéséről szól, a mi ellen eddig a döntő körökben szent borzalom uralkodott.”⁷⁷ A közös ügyek széles formulázására való törekvés ekkor még a császári oldalon fennmaradt, valamint a parlamentáris kormány felállítására vonatkozóan is még csak ígéret született – igaz, az viszont nem csak Magyarország vonatkozásában hangzott el.⁷⁸ *Deák* és *Tisza Kálmán* vitája, amely a kiegyezési törvények javaslatait kidolgozó 67-es bizottság további működésével állt összefüggésben, *Deák* javára dőlt el,⁷⁹ aminek eredményeként sor került 1867. március 17-én azon királyi leirat kibocsátására, amellyel *Ferenc József* visszaállította Magyarország alkotmányát és kinevezte *Andrássy Gyula* grófot miniszterelnökké.⁸⁰ A királykoronázást követően nem sokkal került sor a 1867. évi 12. tc. elfogadására, amely rögzítette Magyarország közjogi helyzetét és megszületett a közös ügyi alku eredményeként az Osztrák-Magyar Monarchia.

Deák Ferenc szavait idézve: „Nem kis erőlködésünkbe került mindmagunkban küzdeni, s kimondani e szót: elállunk inkább a törvény szigorától, elnézéssel leszünk a felelős minisztérium iránt, csak a kiegyenlítés lehető legyen, csak alkotmányunk visszaálltassék.”⁸¹ Végző soron azonban az ő tehetségét és kitartását dicséri, hogy a kiegyenlítés lehetővé vált, alkotmányunk visszaállítása által.

⁷⁵ Lásd: *Képviselőházi irományok*, 1865. I. kötet, 16. szám, 44–47. pp.

⁷⁶ Lásd: *Képviselőházi irományok*, 1865. II. kötet, 42. szám, 1–3. pp.

⁷⁷ *Képviselőházi napló*, 1865. III. kötet, LXXIV. országos ülés, 13. p.

⁷⁸ „Minthogy pedig el vagyunk határozva a felelős kormányzati rendszert nem egyedül Magyarországon, hanem általánosan érvényre emelni (...)”. Lásd: *Képviselőházi irományok*, 1865. II. kötet, 42. szám, 2. p.

⁷⁹ *Képviselőházi napló*, 1865. III. kötet, LXXVIII. országos ülés, 129–130. pp.

⁸⁰ Lásd: *Képviselőházi irományok*, 1865. II. kötet, 60. szám, 49–51. pp.

⁸¹ *Képviselőházi napló*, 1865. I. kötet, XXIX. országos ülés, 295. p.

KORSÓSNÉ DELACASSE KRISZTINA*

A család törvényi szabályozásának alakulása a XIX. századi büntetőjogi kodifikáció előtt. A XVIII. század végének két kodifikációs kísérlete Magyarországon

Jelen írás fókuszpontjában a XVIII. század végének magyar büntetőjogi kodifikációja áll, különös tekintettel egy konkrét bűncselekmény, a család szabályozására.

A büntetőjogi kodifikáció megítélésének kérdésben ugyan már számos szerző állást foglalt, ám úgy vélem, minél több részletében dolgozza fel a jogtörténet-tudomány az egyes kodifikációs eredményeket, annál tisztább képet nyerhetünk arról, melyek ezeknek a törvénykönyveknek vagy tervezeteknek az előnyei, esetleg épp ellenkezőleg: elmaradásai, s így a tapasztalatok összegzése nyomán új válaszok érkezhettek arra a kérdésre, vajon mennyire lehet egy-egy kódexet valóban modernnek nevezni. Tudniillik még akkor is, ha egy munka keletkezésének idejénél fogva és körülményeit tekintve a felvilágosodás eszméinek terméke, ha számos ponton mind formailag mind tartalmilag igazán előremutató lépéseket valósít meg, és a benne foglalt általános elveket tekintve korszerűnek tűnik is, egyes konkrét rendelkezéseinek mélyreható vizsgálata során kiderülhet, hogy minden elemében mégsem tekinthető modernnek.

A magyar büntetőjogi kodifikáció a XVIII. században

A magyar büntetőjogot érintő kodifikációs kísérletek áttekintésekor ahány szerző, annyi megközelítése a kérdésnek, annyiféle projektumot tekintenek közülük az első kodifikációnak. Vannak, akik már a *Kollonics Lipót*-féle *Einrichtungswerket* (1689), vagy az 1696-ban a *Corpus Juris Hungaric*be felvett *Praxis Criminalist*, illetve az utóbbi törvénybe iktatására irányuló kísérleteket, netán az 1728-29-es országgyűlés *Opus Criminalis*át, mások a *Novum Tripartitum*ot is ide sorolják.¹ *Bónis György* az 1712-es *Bencsik*-féle javaslatot tartja az első magyar büntető törvénykönyv létrehozására tett próbálkozásnak, amely helyenként kifejezetten elmélyült és a fejlődés iránti érzékre val-

* adjunktus, PTE ÁJK, Jogtörténeti Tanszék

¹ BÓNIS GYÖRGY: *A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben*. Budapest, 1934. Angyal Szeminárium Kiadványai, 26. 6. p.

ló munkaként nemcsak szerinte felelt meg a kor színvonalának, sőt tartalmazott a *Werböczyn* alapuló büntetőjoghoz képest modernebb jogi szemléletet.²

Hajdu Lajos az 1795-ben elkészült *Codex Criminalis* tervezete³ mellett tette le a voksát. A javaslatot fordításban közlő, valamint előzményeit, létrejöttét, annak körülményeit is kimerítően elemző könyvében részletesen indokolja nézetét, hogy a korábbiak miért nem tekinthetők modern értelemben vett kodifikációnak, s ezt érvei alapján maradéktalanul el lehet fogadni.⁴ Noha *Jeremy Bentham* óta ismert a fogalom, a kodifikáció mint történeti jelenség tartalmi és funkcionális mozzanataiban különösen változatos, így néha a közös nevező megtalálása nem egyszerű, vagyis általános definíciót adni nehéz,⁵ a szakirodalom álláspontja azonban az egyesek által szűkebb értelemben vettnek vagy minőséginek, *Hajdu* által pedig modernnek nevezett kodifikációról, s annak – bár egyes vonatkozásaiban utóbb rárétegződött – lényeges kritériumairól mégis nagyjából megegyező.⁶

Az ilyen ismérvekkel kijelölt úton végbemenő kodifikáció igényét – különösen a zárólagosság, az újszerűség, valamint a kimerítő és rendszerbe foglalt szabályozás vonatkozásában – elsőként a felvilágosodás hozta magával.⁷ Hiszen a fény századának elvei szerint az emberi szabadságnak csak a törvény szabhat gátakat, s a forma mellett az is lényegessé vált, hogy ez a jogalkotás tartalmilag is a modern jogelveken nyugodjék.

A modern kodifikáció kívánalmainak elsőként azonban – szintén *Hajdu* szerint – nem az 1795-ös magyar tervezet, hanem a *Sanctio Criminalis Josephina*⁸ felelt meg.⁹

II. József büntető törvényét Magyarországon is hatályba léptették még 1787 tavaszán.¹⁰ Az eredetileg „für alle Länder”, azaz az uralkodó összes országa (tartománya) részére kiadott kódexet mint idegen joganyagot nem szokás a magyar büntetőjogi kodifikáció eredményei közé sorolni, annak ellenére sem, hogy nálunk is bevezették. A magyarországi kihirdetést megelőző előkészítés arról tanúskodik azonban, hogy a Magyar Kancellárián meglelt volna a szándék arra, hogy a törvénykönyvet a magyar viszonyok-

² BÓNIS 17–18. pp.; BALOGH ELEMÉR: *A magyar büntetőjogi dogmatika kezdetei*. Jogtörténeti Szemle 2008/4. 3. p.

³ *Kódex a büntettekről és azok büntetéséről*. A tervezetet magyar fordításban közli HAJDU LAJOS: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Függelék. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1971. 387–512. pp.

⁴ HAJDU 1971, 21–24. pp.

⁵ VARGA CSABA: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 286. p.

⁶ Az arra hivatott törvényhozó vagy jogalkotó egy jogág normáit átfogóan, relatív teljességgel, rendszerezve, általános elveket is tartalmazóan, jövőbe mutatóan, magas fokú absztrakcióval és pontos fogalomkészlettel egyetlen kódexbe foglalja, amely a jogforrasi hierarchiában domináns jogszabály, és nem tűr meg maga mellett eltérő pl. partikuláris vagy szokásjogi normákat. HAJDU 1971, 22–23. pp. KAJTÁR ISTÁN – HERGER CSABÁNÉ: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Dialóg Campus. Budapest – Pécs, 2013, 12–13. pp., VARGA 2002, 288–289. pp., 353. p., 358. p.

⁷ VARGA 2002, 72–73. pp.

⁸ *Allgemeines Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung. Patent von 13ten Januar 1787, für alle Länder*. In: Joseph des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justiz-Sache. Wien, 1817. 7–60. pp.

⁹ HAJDU 1971, 24. p.

¹⁰ A szakirodalom leggyakrabban az 1787. április 2-ai pátenset említi mint amelyik bevezette a törvénykönyvet Magyarországon is, *Hajdu* viszont a hatályba léptető rendeletet egyik helyütt 1787. április 2-ára, másutt 1787. március 22-re datálja, ráadásul az utóbbi dátum szerepel abban a munkájában, amelyet kimondottan a *Sanctio Criminalis Josephina* magyarországi alkalmazásáról írt, elsősorban kancelláriai iratok felhasználásával. HAJDU 1971, 45. p. HAJDU LAJOS: *II. József büntető törvénykönyve Magyarországon*. Jogtudományi Közlöny (új évfolyam 29.) 1974. 49. p.

hoz adaptálják. Ám 1787 tavaszán a kormányzék és a császár közti levelezés során II. József világossá tette, hogy ragaszkodik az egy az egyben történő latinra fordításhoz (a jogalkalmazók részére), mindennemű eltérés nélkül, s az uralkodó végül nem is a kancellárián elkészített fordítást vette alapul és hirdettette ki, hanem egy bécsi cenzor munkáját.¹¹ A rendeleti életbe léptetés valóban nem felelt meg a hazai alkotmányosság követelményeinek, továbbá az a tény, hogy a kódex mindössze három évig maradt hatályban, szintén csökkenti jelentőségét, de az időbeli közelségre tekintettel, és egyúttal összehasonlítási alapot is teremtve, e törvényt is bevontam a vizsgálatba.

A csalás a Sanctio Criminalis Josephinában

A górcső alá vett bűncselekmény szempontjából azért is lehet érdekes ez a kódex, mivel eddig csupán egyetlen olyan, Magyarországon széles körben alkalmazott – és szintén az osztrákoktól származó – szabályozás ismeretes, amely tartalmazott egy általánosan meghatározott csalás-deliktumot. Ez nem volt más, mint a *Praxis Criminalis*; a hazai országos jogba először ennek 94. artikulusa révén került be a csalás mint önálló tényállás – *stellionatus* elnevezéssel. Mivel ez a mű – az eredetijét tekintve – egy a XVII. század közepén keletkezett büntető rendtartás, azaz semmiképp nem mindősül modern kódexnek, e helyütt részletesen nem foglalkozom vele, hanem csupán vonatkoztatási alapként fog előkerülni.¹²

A *stellionatus* kapcsán röviden érinteni kell a szakszókincs kérdését is. A csalás bűncselekményét (vagy fogalmazzunk úgy: a pontosan csalásnak nevezett bűncselekményt) a magyar büntetőjogi kodifikáció története során a szó legszorosabb értelmében legkorábban az 1843. évi büntető javaslat említette, amelynek XVIII. fejezete „A csalásról” címet viselte.¹³ Ezt követően a kodifikáció során már ugyanez a terminus jelenik meg Csatskó Imre tervezetében, majd az 1878. évi V. törvényekben is, amelynek XXXI. fejezete (379–390. §) rögzíti a csalás büntetett és vétségét. A terminológia azonban viszonylag sokáig bizonytalan. A büntetőjogi szakirodalomban és a bírósági nyelvhasználatban még a XIX. században is sokféle egyéb magyar vagy magyarított megnevezéssel lehet találkozni. A teljesség igénye nélkül ilyenek pl. imposztorság,¹⁴ személyvesztés bűne, álszerződés bűne,¹⁵ csalárdság büntette, a később meggyökeresedett szóalak pedig a „világ-csalás” illetve „fortélyos csalás” kifejezésekben jelent meg.¹⁶

¹¹ HAJDU 1974, 49. p.

¹² A *Praxis Criminalis* előzményének, III. Ferdinánd 1656-os büntető rendtartásának *stellionatusra* vonatkozó cikkét bővebben elemzem: KORSÓSNÉ DELACASSE KRISZTINA: *A csalás a Ferdinanda szabályozásában, avagy miért éppen stellionatus*. In: Béli Gábor – Korsósné Delacasse Krisztina – Herger Csabáné (szerk.): *UT JURIS ORDO EXIGIT: Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Publikon. Pécs, 2016. 147–155. pp.

¹³ FAYER LÁSZLÓ: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. MTA. Budapest, 1896. I. kötet. 86–88. pp.

¹⁴ NAGY GUSZTÁV: *A csökmői sárkány története a korabeli okiratok tükrében*. In: Szűcs Sándor (szerk.): *Békesi históriák*. Gyula, 1959. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 6) 95. p., 96. p., 104. p.

¹⁵ *Törvénytudományi műszótár*. Magyar Tudós Társaság 1843. 101. p. <http://mek.oszk.hu/05200/05267/05267.pdf>

¹⁶ SZLEMENICS PÁL: *Fenyítő törvényszéki magyar törvény*. Buda, 1836. 137. p.

A XVIII. század végének itt tárgyalt kodifikációi azonban nem magyar nyelven készültek, hiszen a *Josephina* nyelve német, az 1795-ös javaslaté pedig latin volt, így a csalásra vonatkozó magyar szakkifejezést egyikben sem érdemes keresni. A bűncselekmény meghatározásánál mindkettő a *stellionatust* használta, egybefoglalva azt a *falsummal*.¹⁷ II. József büntető törvénykönyvét először latinra fordították le a magyarországi és erdélyi alkalmazását elősegítendő,¹⁸ azonban nem sokkal a hatályba lépést követően kiadták magyarul is, Közönséges törvény a vétkekről és azoknak büntetésekről címmel.¹⁹ A felvilágosult gondolatok hatására ugyanis az uralkodó gondoskodni kívánt arról, hogy a lakosság mind szélesebb rétegei a jogszabályok tartalmát megismerhessék, így az első volt, aki meghonosította ama gyakorlatot hazánkban, hogy legfontosabb rendeleteit magyarra is lefordíttassa. Az erre irányuló törekvéseket a magyar jogi műnyelv kialakulási folyamatában akár az első komoly lökésnek lehet tekinteni.²⁰

A törvénykönyv két nagy részből áll, amelyek közül az első a főbenjáró büntetteket, míg a második az igazgatási vétségeket (a korabeli magyar fordítás szerint polgári vétkeket) tartalmazza, büntetéseikkel együtt.²¹ A csalást a kódex első részének hatodik fejezetében, az embernek jószágát és jussait illető főbenjáró bűncselekmények között az első helyen szabályozza. (Ide tartozik még a lopás, a rablás, a gyűjtogatás és a kettős házasság.) Németül *Trugnak* nevezve²² foglalja össze a *stellionatust* és *falsumot*, amit úgy jeleztek, hogy az utóbbi kifejezéseket zárójelben szerepeltetik. A korabeli magyar fordítás a I.148. §-ban „a szerződésben való csalárdság” elnevezést használja, zárójelben azonban a *stellionatus* mellett csak a *Trugot* nevesíti. A fordítás e ponton tehát nem adja vissza száz százalékosan az eredetit, hiszen a német törvényszövegből nyilvánvalóvá válik, hogy a korábban a *stellionatus* és a *falsum* körébe sorolt cselekmények is ide tartoznak, azokat a kódex nem különíti el egymástól, hanem – a *Trug* kifejezést alkal-

¹⁷ A XIX. századi magyar kodifikációban kiforró csalás-fogalom előzményei között mindenképpen létjogosultsága van mindkét kifejezésnek, azonban e munkának nem tárgya, hogy ezek hazai alkalmazásával illetve az idők folyamán bekövetkező jelentésváltozásaival foglalkozzon. Egy biztos, a kérdés annál bonyolultabb, mint hogy egyszerűen azonosítsuk egymással egyrészt a *stellionatust* és a csalást, másrészt pedig a *falsumot* és a hamisítást. Érinti a terminológia eme problémáját *Madai Sándor* csalással foglalkozó monográfiájában, illetve korábbi írásaimban én is részletesebben vizsgáltam már e kérdést. MADAI SÁNDOR: *A csalás büntetőjogi értékelése*. HVG-ORAC, Budapest, 2011. 24–26. pp., 30. p. KORSÓSNÉ DELACASSE KRISZTINA: *A stellionatus és a falsum jelentéséhez*. In: Biró Zsófia – Jusztinger János – Pókecz Kovács Attila (szerk.): *Antecessores Iuris Romani. Óriás Nándor és Benedek Ferenc emlékezete: Tanulmányok a római jog és a jogtörténet köréből* (Publicationes Cathedrae Iuris Romani Quinqueecclesiensis; 4.). PTE ÁJK Római Jogi Tanszék. Pécs, 2016. 185–199. pp.

¹⁸ HAJDU 1974, 49. p.

¹⁹ Még 1787-ben Pesten, majd a rákövetkező évben Budán és Pesten is újabb kiadást ért meg. Jelen dolgozatban a német törvényszöveg már említett kiadása mellett az alábbi magyar kiadást használtam: *Közönséges törvény a vétkekről és azoknak büntetésekről*. Budán, a Királyi Akadémia betűivel, 1788. (A továbbiakban: *Közönséges törvény*). Itt jegyzem meg azonban, hogy nem minden esetben ragaszkodtam szó szerint a XVIII. századi magyar szöveghez, hanem igyekeztem a törvényt eredeti nyelvén értelmezve, szükség szerint saját fordítás alapján korszerűbb nyelvi fordulatokkal visszaadni.

²⁰ HAJDU 1971, 173. p.

²¹ A német eredeti a *Kriminal-Verbrechen* és a *politisches Verbrechen* kifejezéseket használja. Az igazgatási vétség megnevezés *Hajdu Lajostól* származik. HAJDU 1974, 54. p. A későbbiekben felváltva használok ezekre az igazgatási vétség, a polgári vétség és a polgári deliktum kifejezéseket. Mivel a kódexben a két rész szakaszainak a számozása újra kezdődik, ezért az I. részre és a II. részre az alábbi módon hivatkozok: I.148. § = első rész 148. §, II.32. § = második rész 32. §.

²² A csalás későbbi és mai német megfelelője az ezzel rokon *Betrug* szó.

mazva mindkettőre – együtt szabályozza. A magyar változatból viszont a *falsum* ezáltal el is tűnik, és nem derül ki belőle a korábbi két cselekményi kör összefoglalásának szándéka. Pedig a következő I.149–154. szakaszokat megvizsgálva kirajzolódik, hogy az azokban felsorolt esetek némelyike olyan, amelyet korábban nem a *stellionatus*, hanem inkább a *falsum* esetkörébe soroltak, esetleg a magyar jogszabályok külön büntettek tekintettek.

A *Josephina* I.149. § először is egy általános meghatározást ad: csalásban vétkes (a „szerződési tsalárdság vétkébe esik”)²³ az, aki bármilyen fortéllyal és álnoksággal próbál idegen jószágot magához vonni, illetve másvalaki jószágának, becsületének, szabadságának vagy jogainak gonosz szándékból ártani akar. Jelentősége lesz annak a fordultnak is a definícióban, hogy a csalás megvalósul, akár eléri célját a csaló, akár nem.

A következő szakaszok a csalás öt speciális esetét sorolják fel, olyanokat, amelyek némelyike – a magyar jogban legalábbis – korábban külön bűncselekményeknek számított. A I.150. § a hamis oklevelekről szól, ám nem csupán az okiratok utólagos meghamisítóit, az eredeti oklevélen valaki aláírásának utánzóit, hanem magának a hamisításnak a „kigondolóit” is büntetendőnek tartja. A I.151. § a hamis tanúzást és az arra való rábeszélést (tulajdonképpen a felbujtást) sorolja a csalás körébe, függetlenül attól, hogy ezáltal sikerül-e a perben hamisan nyilatkozóknak elérni a céljukat vagy sem. A törvény e szakasza nem tesz különbséget aszerint, hogy esküvel vagy eskü közbenjötté nélkül történik-e a hamis tanúságtétel, azonban később, a csalás büntetésénél súlyosító körülményként szerepel, ha a csaló a hamis vallomását esküvel is megerősítette (I.155. §). A I.152. § a csalás ama sajátos neméről szól, amikor valaki másnak adja ki magát, azaz hamis nevet illetve tisztséget, méltóságot tulajdonít magának, vagy azt hazudja, hogy valaki parancsára jár el, illetve valamely jószág tulajdonosa, és ezáltal törvénytelen nyereséget szerez, vagy másnak sérelmet okoz. E sérelem nem csupán vagyoni lehet, hanem más személy jogait vagy becsületét sértő, sőt az is ide tartozik, ha a csaló valakit olyan cselekedetekre bír, amelyekbe a „közbe érkezett el-tsábíttatás nélkül soha nem ereszkedett volna”.²⁴ Csalónak tekinti a büntető törvény azokat is, akik visszaélve mások együgyűségével és gyengeségével, különösen a vallási tanítások nem kellő ismeretével, ezáltal bírják őket olyan tettekre, amelyek törvénytelenek, illetve nekik maguknak, vagy akár másoknak kárára válnak (I.153. §). Egyes ügyvédi bűncselekményeket von a csalás körébe a I.154. §: az ügyvédi titoktartás megsértését, ha a prókátor az ügyfele által rábízott titkot az ellenérdekű fél tudomására hozza, vagy azt a visszaélést is, amikor az ügyvéd az ellenérdekű felet tanáccsal vagy bármely módon a saját ügyfele ellenében segíti. Ezt a régebbi magyar jog az ügyvéd által megvalósított – tágabb értelemben vett – patvarkodásnak tekintette.

A csalás büntetését a I.155. § rögzíti, azonban nem éppen strikt módon. A szakasz ugyanis úgy fogalmaz, hogy azért nem lehet pontosan meghatározni a kiszabandó büntetést, mert a csalás előzőleg felsorolt különös esetei nem merítik ki a büntett összes fajtát, és igen változatosak lehetnek a csalárdság útjai, úgy az elkövetési módokban, mind pedig a „gonoszságának grádicsai” szerint is. Emiatt azon az állásponton van a jogalkotó

²³ A magyar fordítás itt „szerződésben való csalárdságról” szól, amit terminológiai szempontból – mivel mindkettő a szerződésekre utal – érdemes összevetni a magyar Törvénytudományi műszótár által ajánlott „álszerződés bűne” kifejezéssel. *Törvénytudományi műszótár* 101. p.

²⁴ *Közönséges törvény*, 73. p.

(és ez a törvényszövegben is megjelenik), hogy nem könnyű e cselekményre „bizonyos büntetést rendelni”. A csalásra általában kiszabandó büntetést ezért úgy határozza meg, hogy az lehet a szabadságvesztés valamely típusa (tartós vagy „ideig-való”, keményebb vagy gyengébb fogság), valamint kényszermunka, továbbá itt rögzíti azt is, hogy a „megcsalottnak” sértettnek lehetőséget kell adni az okozott kár megtérítésének követelésére. Amennyiben azonban a körülmények megkívánják, súlyosítani lehet a büntetést. Ilyen súlyosító körülményekként jelöli meg a *Sanctio Criminalis Josephina* azokat a nehezen konkretizálható és a törvényben közelebbről meg nem határozott eseteket, ha valaki nagy kárt szenvedett vagy valamely törvényes hasznától elesett, illetve ha a csaló által alkalmazott fortély olyan volt, amelyet előre látni vagy megakadályozni nemigen lehetett. E körülmények esetén a bírói mérlegelésnek lehet jelentősége annak megítélésében, vajon mekkora a „nagy kár”, vagy milyen a kiszámíthatatlan, meggátolhatatlan cselfogás. Már jobban megfoghatóak a további minősített esetek. Ide tartozik a bűnisméltés, illetve a (különös) visszaesés, vagyis ha már többször élt a csaló ilyen fondorlatokkal, vagy már volt is miatta büntetve. Úgyszintén, ha a bizalommal visszaélve, olyan személy ellen, akivel valamilyen szorosabb kapcsolatban állt, illetve ha hivatalból eljárva, az azzal kapcsolatos köteleseit megsértve követte el a csalást, valamint az a fentebb már említett eset, ha a hamis vallomást esküvel is megerősítette.

Nem szabad megállni azonban a kódex első részénél, tudniillik az igazgatási vétségek között is találhatók csalárd, csaló módjára elkövetett tettek. A második rész sajátossága viszont az, hogy ezek a voltaképpen bagatellnek tekintett ügyek nem bíróság, hanem igazgatási szerv elé tartoztak. Magyarországon nemesek esetén az alispánnak, míg nem nemesek esetén a szolgabírónak, vagy a városi magisztrátusnak volt eljárás jogsultsága.²⁵ A Hétszemélyes Tábla egy – a Kancellária által végül az uralkodó elé nem terjesztett – véleményében hangot adott annak, hogy a polgári vétségekkel kapcsolatos eljárás több ponton is problémás. Egyrészt nem nyújt kellő garanciát az esetleges visszaélések megakadályozására, ha egy személyben eljáró szerv ítéli meg az ügyeket, ráadásul fellebbezésre sincs lehetőség, ami nincsen arányban az itt kiszabható, másutt a halálbüntetés súlyához mért, akár 50 botütésre rúgó testi büntetés lehetőségével. Utóbb a császár által kibocsátott normálé rendezte a kérdést úgy, hogy kegyelmi kérelem benyújtására az igazgatási vétségekben kiszabott büntetések esetében is mód van, és azt országos igazgatási szervhez, hazánkban a Helytartótanácsához kellett felterjeszteni.²⁶

A törvénykönyv a II. részben a lopás bizonyos enyhébb súlyú eseteit szabályozza, ám nem található meg benne olyan szakasz, amely a csalás kihágási változatait nevezné meg. Sajátos viszont, hogy a II.32. § a tolvajlás csalárdsággal megvalósuló elkövetésének tekintti, amikor a cseléd a gazdája számára vásárolt portékát magasabb áron adja át urának, mint amelyen ő beszerezte, illetve azt is, ha maga az áru kisebb értékű, vagy rosszabb minőségű, mint amilyennek feltüntette a számadásában (II.31.§). Többek között épp e csalárdság súlyosságán múlhat a polgári deliktumok közé tartozó kisebb lopás büntetésének megállapítása, azaz ennél a cselekménynél kicsit összerosódik a csalás és a lopás.

²⁵ HAJDU 1974, 54. p.

²⁶ Ez meglehetősen zűrzavart is okozott, mivel korábban II. József a nem nemesek által elkövetett bűntettek esetén a kegyelmezési jog gyakorlását a kerületi főispánokra ruházta. Vagyis így az a helyzet állt elő, hogy a bagatell ügyekben magasabb szinten dőlhetett el a fellebbezés sorsa. HAJDU 1974, 55. p.

További szakaszok szintén tartalmaznak olyan vétségeket, amelyek csalással valószínűsülnek meg, de ezeket tehát nem foglalja össze egy általános tényállás a második részben. A II.33. § a megengedett játékok, így a kártya- vagy kockajátékok során elkövetett csalást pönalizálja. Ilyen pl. ha valaki hamis vagy megjelölt kártyával, kockákkal játszik, az idegen kártyákat csellemagának tulajdonítja, vagy egy harmadik személlyel összejátszva a másik játékos játékát (lapjait) magának elárultatja. Sőt, amennyiben a hamisjátékos a fenti csalást üzletszerűen követi el, ha olyanokat von be a játékba, akik nem rendelkezhetnek önállóan a vagyonukról, ha az okozott kár tetemesebb, illetve ha a csalárdság neme olyan volt, hogy nem lehetett elkerülni, súlyosabb büntetésre számíthat. A hamis játék minősített eseteiben akár megszégyenítő büntetést („szégyenállítás”), közmunkát és szabadságvesztést is ki lehetett szabni. Mindemellett, ha valaki hamisjátékosnak bizonyult, akkor a játék folyamán szerzett egész nyereségét vissza kellett szolgáltatnia a vesztesnek, függetlenül attól, hogy a teljes játéknak csak egy részében folyamodott csalárdsághoz. A hamisjátékos tette társainak a Josephina azokat tekinti, akik a csalárdságban bármilyen módon együttműködtek, de azokat is ide sorolja a II.35.§, akik valakit kitanítanak a hamis játék fortélyaira. A II.40. § a kereskedelemmel kapcsolatos vétségeken belül a hamis hossz- vagy súlymértékek használatát tiltja és bünteti. A II.42. § olyan csalókról szól, akik másokat „kiagyalt színjátékkal” vakmerő pereskedésre (patvarkodásra) és panasztételekre bírnak rá. E cselekménynek is vannak súlyosabban minősített esetei, pl. ha valaki ezt üzletszerűen, haszonszerzés céljából teszi, vagy jobbagyokot izgat uraik ellen, ha a benyújtott iratokban hamis állítások, rosszindulatú megjegyzések vagy illetlen kifejezések szerepelnek, illetve ha már emiatt valaki büntetve volt, ám „a már egyszer megtörtént büntetés gyümölcs nélkül maradt”.²⁷

Összegezve a *Sanctio Criminalis Josephina* csalásra vonatkozó rendelkezéseit, az alábbi megállapításokra jutottam.

A csalást önálló bűncselekményként szabályozza, a régebben *falsum* és *stellionatus* alatt értett eseteken túl egyéb, korábban különálló cselekményeket is ide szubsumálja. Nem egységes viszont a szabályozás a tekintetben, hogy a főbenjáró bűncselekmény mellett nem nevezi meg a csalás igazgatási vétségnek tekintett formáját, hanem a kisebb súlyú csalás egyes típusait külön tényállásokként nevesíti. Pedig e deliktumokban közös, amit a csalásról a kódex általánosságban az első rész 149. §-ban kimond, hogy mindegyik valamiféle fortéllyal, álnoksággal valószínűsül meg, és másnak kárt vagy jog sérelmet próbál okozni. Mégis egymástól elkülönülten kezeli őket a jogalkotó, attól függően, hogy ezek milyen körülmények közt valószínűsülnek meg (szolgáló-úr viszonylatában, szerencsejáték során, perlekedés során stb.) A kódex második részében tehát a szabályozás kazuisztikába hajlik, bár az absztrakció még az első részben sem tökéletes. Hiszen a törvénykönyv példálózva külön is megnevezi azokat a tipikus eseteket, amelyeket a csalás büntettének körébe tartozónak tekint, így olyan, mintha a I. 149. §-ban csak formálisan tett volna kísérletet az elvont értelmezésre.

A fogalomalkotás során nem jut el addig, hogy különbséget tegyen a csalás és a hamisítás között, sőt utóbbit egyenesen a csalás egy tipikus elkövetési formájának tekinti. Igaz az előbbi felfogást kevésbé várhatjuk el egy XVIII. századi törvénykönyvtől, amikor a csalásnak a *falsum* köréből való kiemelése valójában a következő évszázad szak-

²⁷ *Közönséges törvény* 113. p.

irodalmának köszönhető, és a csalás hamisítástól való elkülönítését még a XIX. század jogásza is az egyik legkomolyabb büntetőjogi dogmatikai problémának jelentették ki.²⁸

Maga az általános meghatározás sem tekinthető igazán kiforrottnak, mert bár a kódex a vagyoni ellen irányuló cselekmények között helyezi el a csalást, a bűncselekmény a definíció szerint nem feltétlenül csak vagyoni jogokat sérthet (ld. „valaki jószágának, becsületének, szabadságának vagy jussainak gonosz szándékból ártani akar”). Továbbá sajátos módon a befejezett bűncselekmény megvalósulásához elegendő mindössze a megtévesztés: csalásról van szó, ha az elkövető csupán a fortélyhoz folyamodva próbált valakit vagyontól megfosztani, neki ártani, de ez nem sikerült neki („akár eléri célját, akár nem”). Ebből tehát az következik, hogy a csalás jogi tárgyát mégsem elsősorban a vagyoni jogok képezik, hiszen vagyoni sérelem nélkül, önmagában a rászedés által is megvalósítható a bűncselekmény.

A büntetésre vonatkozó szakaszban pedig felsejlik a korábban a *stellionatus* meghatározásánál fellelhető felxibilis megfogalmazási mód, miszerint igen változatosak lehetnek a csalárdság útjai, ezért a törvényben adott felsorolás nem kimerítő. Ez szinte azonosan található meg a *Praxis Criminalis*ban,²⁹ igaz ott a bűncselekmény fogalmához tartozik, míg a *Josephina* a kilátásba helyezett büntetések sokféleségét és azt indokolja ezzel, hogy emiatt nem lehet a törvényben konkrét büntetést meghatározni rá, így csak azt sorolja, általában mivel kell sújtani az elkövetőket, illetve milyen körülmények esetén rendeljen a bíró még súlyosabb büntetést. Egy modern kódex esetében, amely magáévá teszi a „*nulla poena sine lege*” elvet, valószínűleg szerencsésebb volna tartózkodni az ilyen megfogalmazási módtól, amely a bírónak meglehetősen szabad kezet ad a kiszabandó büntetés eldöntésében.

A csalás az 1795-ös büntető törvénykönyv tervezetében

A *Codex Criminalis* kidolgozását az országgyűlés a II. József halálát követő évben, az 1791. évi 67. törvénycikkkel határozta el. Hajdu szerint ez a tervezet tekinthető a modern értelemben vett és valóban magyar büntetőjogi kodifikáció első állomásának, noha maga a javaslat nem tükrözte hibátlanul a modern büntetőjogi elveket.³⁰ A szakirodalom azóta is osztja e nézetet, Balogh Elemér – amellet, hogy kijelenti, az elaborátum „mindenben megfelelt a modern kodifikációs követelményeknek” – a „relatív modern” jelzővel illeti, ami utalás arra, hogy a tervezetnek maradtak még bizonyos tökéletlenségei.³¹ Ettől függetlenül elfogadhatjuk olyannak, amely már nem pusztán inkorporáció és nem is részleges összefoglalás, hanem eleget tesz a szűkebb értelemben vett kodifikáció kívánalmainak, a felvilágosodás elveinek, és amellyel a magyar jogfejlődés minőségileg új szakasza kezdő-

²⁸ ANGYAL PÁL: *A csalás*. A magyar büntetőjog kézikönyve 16. Budapest, 1939. 7. p. „*keine Materie des Strafrechts ist so schwierig als die Lehre vom Betrüge und von der Fälschung*” CARL FRIEDRICH HÄBERLIN: *Grundsätze des Criminalrechts, nach den neuen deutschen gesetzbüchern*. Leipzig, 1849. Saját véleményének alátámasztására idézi PAULER TIVADAR: *Büntetőjogtan*. 2. kötet. Pest, 1865. 269. p.

²⁹ A *stellionatus* lényege az álnokság, amely az emberek nap mint nap növekvő gonoszúsága által terjed, és olyan sok faja van, hogy azokat nem is igen lehet mind néven nevezni. PC. Art. 94.

³⁰ HAJDU 1971, 22–28. pp.

³¹ BALOGH 2008, 3. p.

dött. Különösen az Előszón, az Alapelveken (Princípiumok) és a hatályba léptető törvény-cikk tervezetében érhető tetten „a progresszív európai (ideológiai, politikai valamint tudományos) áramlatok inspiratív hatása”.³² Igaz ez akkor is, ha egyébként a munka idején a magyar rendeknek illetve a bizottság tagjainak a reform, és különösen az annak alapját képező jogegyenlőség iránti teljes elkötelezettsége megkérdőjelezhető volt.³³

A latin nyelvű projektumban a család mint *stellionatus seu falsum* szerepel.³⁴ A bűncselekmény a második, anyagi jogi részen belül „A polgárok vagyonát, javait és szabadságát veszélyeztető bűntettek” c. fejezetben helyezkedik el.³⁵ Mint címéből kitűnik, a jogi tárgy szempontjából a fejezet nem homogén, hiszen nem pusztán a vagyon elleni bűntetteket tartalmazza. Mindenképpen dicsérendő azonban az, hogy a javaslat címekbe rendezve elkülöníti a bűncselekmények egyes csoportjait, s ezzel magáévá teszi Filangieri (bűntettek súlyára vonatkozó) tanait, miszerint az egyes bűncselekmények elkövetői más-más társadalmi érdeket sértenek, és az azonos társadalmi érdekeket sértő cselekmények képeznek egy-egy deliktum-csoportot.³⁶ Már a kodifikációs munka megkezdésekor, az östervezet egyik vázlatából kivehető volt az anyagi jogi rész majdani szerkezete, és ebben a negyedik fejezet még tisztán vagyon elleni cselekményeket foglalt volna össze, ez azonban a végleges javaslat elkészülte során módosult.³⁷ Így a fejezetben helyet kapott még az útonállás és rablás, az emberrablás, a nőrablás, a nemi erőszak, a lopás, a tolvajok támogatása, az okirat- és pecséthamisítás, a levéltitok megsértése és a gyűjtogatás is, viszont egyes, a címben foglalt értékeket sértő cselekményeket másutt szabályoztak,³⁸ vagyis a csoportosítás még nem egészen precíz. A fejezeten belüli sorrendet figyelembe véve az állapítható meg, hogy a család közvetlenül egy, mai fogalmaink szerint tisztán vagyon elleni cselekményt, a lopást követően és az oklevél- és pecséthamisítást (ma: közbizalom elleni bűncselekmény) megelőzve helyezkedik el, ami utalhat arra, hogy a javaslat szerkesztői ugyan különvették már a csalást hamisítástól, de előbbiben nem kizárólag a vagyoni érdek sérelmét látták megvalósulni. Hajdu ugyan azt állapította meg, hogy a bizottság e téren következtelen volt, ti. nem a fejezet-címben foglalt sorrendet követte az ide tartozó bűncselekmények számozásánál, hanem a több jogi tárgyat veszélyeztető bűntettek után tért rá a tisztán vagyon elleniekre, majd a sort újra egy vegyes deliktum, a gyűjtogatás zárta.³⁹ Ebből arra lehet következtetni, hogy ő úgy véli, a lopástól kezdődően sorra következő cselekményeket (így a csalást, de az oklevél- és pecséthamisítást is) vagyon elleninek tekintették. Véleményem szerint

³² HAJDU 1971, 172. p.

³³ Hajdu egyenesen úgy fogalmaz, hogy 1790-ben „a nemességnek esze ágában sem volt a büntetőjogi és igazságszolgáltatási reform végrehajtása”. HAJDU 1971, 72. p.

³⁴ Az elemzés során a Hajdu Lajos által közölt magyar fordítását vettem alapul. HAJDU 1971, 489–492. pp.

³⁵ Az 1795-ös javaslat is két nagy részből állt, első része a büntető eljárást, míg második része az anyagi büntetőjogot szabályozta.

³⁶ HAJDU 1971, 103. p.

³⁷ Az östervezet Reviczky-féle vázlatában hat csoport jelent meg: a közösség biztonságára elleni, a polgárok élete és testi épsége elleni, az ember becsülete elleni, a vagyon elleni, az erkölcs és a család rendje elleni bűncselekmények és a kisebb súlyú deliktumok. 1795-re ez a következőképpen módosult: A közbiztonság elleni bűncselekmények, A polgárok élete és testi épsége elleni bűntettek, A polgárok becsületét sértő bűntettek, A polgárok javait, vagyonát és szabadságát veszélyeztető bűntettek, és Az erkölcsök megrontására irányuló bűntettek. HAJDU 1971, 8–10. pp., 103. p.

³⁸ HAJDU 1971, 335–336. pp.

³⁹ HAJDU 1971, 336. p.

azonban a fejezetben szereplő sorrend nem eshetőleges, hanem az egyes cselekmények egymásra következése egy belső logikát követ.⁴⁰

A csalás meghatározásának közelebbi elemzéséből is az derül ki, hogy csupán látzólag tartozik a büntett a vagyon elleniek körébe, vagyis a javaslat a jogi tárgy szempontjából nem haladja meg lényegesen a korábbi, jobbra az előző századból származó rendtartáson alapuló és a 18. században Magyarországon elterjedt felfogásokat, amelyek szerint mind a *falsum* mind a *stellionatus* elkövetésekor legfőképp az igazság szenved sérelmet.⁴¹ Magában a definícióban ugyanis még mindig jelentős elem, mondhatni alapelem marad az igazság elferdítése. A *Codex Criminalis* XL. cikk 1.§ ugyanis így szól: „A csalárdság vagyis a csalás büntette általánosságban véve az igazságnak bármilyen álnok ravaszsággal történő, mások becsapására vagy megkárosítására irányuló megváltoztatása vagy elkendőzése.” Az 1795-ös tervezet e ponton valóban beemeli a károsítást a meghatározásba, ám a cselekmény megvalósulhatott úgy is, ha tényleges kár végül nem következett be, hiszen a tényállás csak azt írja elő, hogy a tett mások becsapására vagy megkárosítására irányul, nem pedig azt, hogy valóban mások megkárosításával járt. Ahogyan *Madai Sándor* is megjegyzi, mintegy összefonódik itt az eredmény és a célzat,⁴² ám hozzá kell tenni, hogy ez még távol áll a későbbi (vagy akár mai) fogalmi elemektől, hiszen nem jelenik meg a haszonszerzés, hanem csupán a másnak való károkozás, sőt akár csak a becsapás szándéka. A mai fogalmainkkal összevetve, a javaslatban a csalás elkövetési magatartása az igazság megváltoztatása és az igazság elkendőzése, az elkövetés módja az álnok ravaszság, a célzat mások becsapása vagy megkárosítása, míg eredményt nem nevesít a tényállásban a kodifikátor. Ahogyan tehát a *Josephina* szabályozása szerint, úgy az 1795-ös tervezetben sem kellett kárnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a bűncselekményt bevezették lehessen tekinteni. Ebből pedig az szűrhető le, hogy a védendő érdek továbbra is elsősorban az igazság mint elvont érték volt, és kevésbé a vagyon.

A definíció ráadásul még mindig igen hasonlít a *Praxis Criminalis* 94. cikkében foglaltakhoz, mivel egy olyan alaptényállást vázol, ami szintén úgy fogalmaz, hogy „ahányféle a más kárára irányuló csalás lehet, csaknem ugyanannyi a csalás büntettének faja is. Mivel pedig valamennyit felsorolni lehetetlenség, e helyütt a csalásnak legalább néhány példáját soroljuk fel...”⁴³ Ezután mintegy két oldalon keresztül a)-tól v) pontig következnek az egyes cselekmények, amelyeket a csalás körébe vontak, köztük olyanok is, amelyek a korábbi magyar jogban ún. magándeliktumnak számítottak.⁴⁴ A jogalkotó tehát annak ellenére, hogy ad egy általános fogalmat, ezt azonnal mintegy meg is kérdőjelezi azáltal, hogy bár jelzi a vállalkozás lehetetlenségét mégis megkísérli szinte ki-

⁴⁰ Pl. erőszakkal megvalósuló cselekményekkel kezdődik, s ezen belül előbb a javak ellen (útonállás, rablás), majd a személy, pontosabban a nő szabadsága ellen erőszakosan megvalósítandó cselekményekre tér rá (nőrablás), eljutva a nemi erőszakig.

⁴¹ BODO, MATTHIAS: *Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones Hungaricas*. Posenii, 1751, 300.p., 314. p.; HUSZTY, STEPHANUS: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum*. Budae, 1745. 120. p.; ANGYAL 1939, 33. p.

⁴² MADAI 2011, 27. p.

⁴³ HAJDU 1971, 489. p.

⁴⁴ Ide sorolja pl. az álorcásságot, a vértagadást, vérarulást.

merítő módon felsorolni a család lehetséges típusait. E tényállás kialakítása során tehát nem jutnak el a tervezet készítői az elvonatkoztatás magasabb szintjére.

Hozzájárulhattak ehhez a kodifikáció bizottsági munkája alkalmával fellépő különféle nehézségek is. A tervezet elkészülte során hatóságoktól illetve magánosoktól is érkeztek a bizottságokhoz ajánlások, amelyek feldolgozása meglehetősen körülményes volt, gyakran több hónapos késéssel került egy-egy kérdés a büntetőjogi albizottság elé, s ez járhatott olyan következménnyel, hogy a javaslat átgondolt beépítésére nem maradt kellő idő.⁴⁵ A modernizációs munkában részt vevő további deputációk pedig gyakran elvi szabályozási igény nélkül csupán azt várták el a Jogi Bizottságtól, hogy konkrét esetekben állítson fel tilalmakat, vagy bizonyos magatartásokat vegyen fel a deliktumok közé és szankcionáljon. E megkeresések némelyike kimondottan a csalással volt kapcsolatos. A Közigazgatási Bizottság mindössze három témában kérte ki a Jogi Bizottság állásfoglalását, amelyek közül az egyik a kereskedelmi mértékekre vonatkozó csalások elkövetőire és a velük szembeni eljárásra vonatkozott.⁴⁶ A Bányügyi Bizottság kezdeményezéseinek nagy része szintén érintett jogi kérdéseket, és az egyeztetés eredménye az lett, hogy egyes javaslatait beledolgozták a *Deputatio Juridica* előtt fekvő büntető-kódex tervezetébe is, ami nem jelentett egyebet, mint hogy a XL. artikulus kiegészült néhány, a bányászattal összefüggő cselekménnyel (s) t) u) pont). *Hajdu* értékelése szerint ez ráadásul nem csupán azt a problémát veti fel, hogy nehézkessé és kazuisztikussá tették a szabályozást, hanem azt is, hogy e magatartások egy része voltaképpen nem is család, így nem is a törvénykönyv e szakaszában kellett volna ezeket elhelyezni, s ugyanez a kritika további ide sorolt pontokkal kapcsolatban is felhozható.⁴⁷ Ezek némelyike a XLI. cikkben szabályozott hamisításhoz inkább közelít (pl. váltóhamisítás, hamis úti okmányok felhasználása).⁴⁸ Ez kissé lerontja azt a pozitív véleményt, amellyel a jelenkori büntetőjogász a tervezet e részét illetheti, azaz hogy megvalósul benne a csalásnak és a hamisításnak egymástól történő elválasztása, ami a *Josephinával* szemben egy lényeges előny.

A büntetőjogi elvek viszont az 1795-ös tervezet csalásra vonatkozó artikulusában sem érvényesülnek hiánytalanul. Nem csupán azért, mert ha szigorúan vesszük a javaslat princípiumában több formában is rögzített „*nullum crimen sine lege*” elvet,⁴⁹ akkor nem szabadna úgy meghatározni a csalást, mint aminek fajait lehetetlen megnevezni. Mint fent kifejtettem, ez önmagában még nem feltétlenül problémás, ám a túlságosan tág alapdefiníció mellett az a fordulat, hogy „a csalásnak legalább néhány példáját soroljuk fel, amelyekből már a többit is értékelni lehet”, már annál inkább kritizálható. *Hajdu Lajos* ugyan úgy ítéli meg, hogy ez csupán a bíró jobb instruálását szolgálja, s így megengedhető,⁵⁰ ám véleményem szerint ez szinte felhívás analógia alkalmazására, s így egy modern igényeknek megfelelni kívánó kódexben elfogadhatatlan. Tehát hiába a *Codex Criminalis* bevezetőjében is rögzített elvek, a konkrét rendelkezéseknél itt is

⁴⁵ HAJDU 1971, 124. p.

⁴⁶ HAJDU 1971, 115. p.

⁴⁷ HAJDU 1971, 116–117. pp., 340. p.

⁴⁸ XL. cikk 4. § f), n) pont.

⁴⁹ *Kódex a büntettekről és azok büntetéséről, Alapelvek.* HAJDU 1971, 391. p., 393. p.

⁵⁰ HAJDU 1971, 340. p.

tetten érhető az ezekkel ellentétes szabályozás, vagyis hogy nemcsak a törvényben felsorolt magatartások minősíthetők bűncselekménynek, hanem az azokhoz hasonlóak is.

Összegzés

A két XVIII. század végi munkálattal kapcsolatos végkövetkeztetésem összefoglalóan tehát az, hogy bár mindkét kódex előrelépést jelent abból a szempontból, hogy a csalás – legalább formáliter – a vagyoni elleni cselekmények körében, önálló bűncselekményként szabályozza, a büntetőjogi dogmatika szempontjából azonban egyik sem teljesen kiforrott még. Azt nem lehet ugyan számon kérni rajtuk, hogy a csoportosítás ellenére nem tisztán vagyoni elleninek tekintik a cselekményt, mivel a következő század európai büntető törvénykönyvei is még évtizedekig az igazság elferdítésében és nem a vagyoni érdekek sérelmében látták a csalás lényegét. Érdekes megjegyezni, hogy a XIX. század eleji magyar szakirodalom – ha nem is egészen egységesen – javarészt már ettől eltérő állásponton volt.⁵¹

Ami a csalás és a hamisítás egymástól való elválasztását illeti, ezt szintén a későbbi elméleti szerzők dolgozták ki, azonban a Szirmay-féle deputáció megoldása e tekintetben korszerűbb a Josephinánál. Hiszen míg II. József törvénykönyve egyáltalán nem tesz különbséget a kettő között, sőt a hamisítást a csalás egy elkövetési magatartásaként szabályozza, addig a magyar javaslat elkülöníti a kettőt, ami a csalás önállósodása felé tett első apró lépésnek fogható fel.⁵²

A bűncselekmény tényállásának meghatározása egyik törvénykönyvben sem elég pontos, túlságosan is rugalmas a fogalom, és a részletes szabályozás aztán gyakran kazuisztikussá válik. Olybá tűnik, hogy csupán technikailag foglalnak össze a csalás alatt egymáshoz hasonló bűncselekményeket, s nem igazán konstruálnak új, valóban jól használható, elvont és jól körülhatárolt csalás-fogalmat.

A felvilágosodás büntetőjoga elvi okokból nagy hangsúlyt helyezett a legalitásra, a törvényhez kötöttségre, s néha rigid módon elvárta a jogszabályok betű szerinti alkalmazását, amellyel a bírói önkény korlátozása volt a cél.⁵³ Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a bíró nem kereshette a törvény szellemét, amiből az analógia tilalma is következett. Épp ezért jelentősen rontotta a kódexek színvonalát az a következetlenség, ami a csalás szabályozása során az elvekkel szemben megnyilvánult. Az, hogy nem tudtak kellőképpen elszakadni a *stellionatus* elavult fogalom-meghatározásától, oda vezetett, hogy mindkét törvénykönyvben felbukkan az előző századból ismert megfogalmazás is, miszerint a cselekménynek annyiféle neme van, hogy azt mind felsorolni lehetetlen. Ebből az egyik esetében a büntetések meghatározása szempontjából, a másiknál pedig a bűncselekmény definiálása során maradnak a törvényben olyan fordulatok, amelyek aligha egyeztethetők össze a „*nulla poena sine lege*” valamint a „*nullum crimen sine lege*” elvével.

⁵¹ ANGYAL 1939, 33. p.

⁵² MADAI 2011, 27–28. pp.

⁵³ Jó példa erre II. József és a Hétszemélyes Tábla közti nézeteltérés a törvénykönyv alkalmazása körül. HAJDU 1974, 53. p.

A fentiek miatt, pusztán a csalás szabályozását vizsgálva e munkálatokban, igazolható az az álláspont, miszerint noha mind a *Sanctio Criminalis Josephina* mind pedig az 1795-ös magyar büntető törvény javaslata jelentős lépéseket valósítottak meg a szűkebb értelemben vett kodifikáció felé, mégsem teljesítették maradéktalanul a modern törvénykönyvekkel szemben támasztott ama elvárásokat, hogy jussanak el az absztrakció magas fokára, bírjanak konzekvens fogalomkészlettel és tökéletesen érvényesüljenek bennük a korszerű büntetőjogi elvek.

PÉTERVÁRI MÁTÉ*

Az Osztrák-Magyar Monarchia alsó középszintű közigazgatása a kiegyezést követően**

I. Bevezetés

Az 1848. évi eseményeket követően Ferenc József a magyar szabadságharc vérbe fojtásával megszilárdította hatalmát. Ezáltal lehetősége nyílt a szilveszteri pátensben lefektetett alapelvek szerint erősíteni az uralkodói abszolútizmust, valamint egységesíteni az államszervezet felépítését az Osztrák Császárság területén, amely magában foglalta a magyar és horvát tartományokat is.¹ A szilveszteri pátenshez csatolt legfelsőbb kabineti iratban így meghatározta a közigazgatás átszervezésének koncepcióját, amelyet az 1853 januári rendeletek hajtottak végre.²

Minden tartományban kötelezővé tette az 1851 decemberében kelt irat a járási hivatalok létrehozását, amelyek azonban megőrizhették a helyi lakosság által megszokott elnevezéseiket.³ A császár ugyanis az alattvalókat kiszolgáló, hozzájuk minél közelebb lévő szervekkel kívánta ellátni a közigazgatási feladatokat, amely közigazgatási egységek így a lakosság hatékonyabb felügyeletére is alkalmassá váltak. A járási hivatalok számát ezzel megnövelte, aminek köszönhetően illetékességi területük nagysága csökkent. Emellett az egyes járási hivatalokban összpontosították az igazságszolgáltatási, közigazgatási és adóbehajtási teendőket.⁴ A hatalmi ágak elválasztásának elve emiatt e szinten nem érvényesülhetett.⁵ A létrejövő alsó középszintű közigazgatási egységet e

* adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Magyar Jogtörténeti Tanszék

** „AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-17-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT”

¹ DEÁK ÁGNES: „Zsandáros és policzajos idők”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 581. p.

² SASHEGYI OSZKÁR: *Az abszolútizmuskori levéltár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 58–63. pp.

³ RÉCSI EMIL: *Közigazgatási törvénytudomány kézikönyve, az ausztriai birodalmi törvényhozás jelen állása szerint különös tekintettel Magyarországra*. I. k. Heckenast Gusztáv, Pest, 1854. 28. p.

⁴ MARJANUCZ LÁSZLÓ: *A járás a magyar történelemben*. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. SZTE-ÁJTK, Szeged, 2013. 448. p.; PAPP LÁSZLÓ: *A rendes bírósági szervezet Magyarországon 1849–1861 között*. Acta Universitatis Szegediensis. Forum. Acta Juridica et Politica 2014/1. 165–166. pp.

⁵ BENEDEK GÁBOR: *A bürokratizáció történetéhez: az 1853–54. évi definitív rendezés személyi következményei*. In: Kóvér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég Kiadó, Budapest, 2006. 240. p.; PAPP LÁSZLÓ: *Az elsőfokú bíró-*

tág hatásköre okán „vegyes” járási hivatalnak nevezték.⁶ A járási szint fölé a kerületi hivatalokat rendelték,⁷ amelyek szerepét Magyarország területén a megyehatóságok töltötték be. Az egyes tartományok irányítását a helytartóság látta el az uralkodó által ki-nevezett helytartók által. Magyar sajátosság volt, hogy az egységes helytartóság helyett az országot a kerületi felosztáshoz igazodó egy-egy helytartósági osztály irányította.⁸

Ez az 1853. évi rendelet teremtett a teljes Osztrák Császárságban egységes közigazgatási szervezetet,⁹ ugyan meghagyták az egyes tartományokban az egyes szervek tradicionális elnevezéseit, azok azonban azonos jellemzőkkel bírtak mindenhol, így az adott tartományok elveszítették közigazgatási sajátosságait. Magyarország és Horvátország közigazgatási szervezete a neoabszolutizmus idején ennek köszönhetően egyöntetűvé vált az osztrák örökös tartományokéval egészen az 1860-ban kiadott októberi diplomá-ig.¹⁰ Az ekkor visszaállított vármegyei közigazgatási szervezetet a kiegyezést követően szervezte át a magyar kormányzat az 1870:XLII. tc. elfogadásával, amely Magyarországon a polgári kor követelményeinek megfelelő adminisztrációt teremtett.¹¹

Az Osztrák Császárság nyugati tartományaiban viszont egészen a kiegyezés létrejöttéig nem változott a közigazgatási szervezet felépítése, ekkor a katonai kudarcoknak és a pénzügyi problémáknak köszönhetően az uralkodó nemcsak Magyarország irányában, hanem a lajtántúli területeken is engedelmekre kényszerült. Ennek köszönhetően a Birodalmi Tanácsban többségbe kerülő liberális politikusok ki tudták kényszeríteni azt, hogy az uralkodó hozzájáruljon a jogállami keretek megteremtéséhez Ciszlajtániában. Az alkotmányos állam létrehozását a birodalmi tanács nem egyetlen kartális típusú törvény elfogadásával valósította meg, hanem az ekkor megszülető öt államtvényt nevezte az utókor összefoglalóan „decemberi alkotmánynak”.¹² Ezt a korszakot Ausztriában a konstitucionalizmus időszakának hívták, ugyanis a lajtántúli tartományok beren-

ságok rendszere 1849–1871 között. In: Kis Norbert – Peres Zsuzsanna (szerk.): Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017. 313. p.

⁶ STIPTA ISTVÁN: *Az erdélyi bírósági rendszer közjogi alapjai.* In: Veress Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Forum Iuris, Kolozsvár, 2018. 294. p.

⁷ BRAUNEDER, WILHELM: *Österreichische Verfassungsgeschichte.* Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 1976. 146. p.

⁸ DEÁK ÁGNES: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2009. 42–43. pp.; CSORBA LÁSZLÓ: *Az önkényuralom kora (1849–1867).* In: Gergely András (szerk.): 19. századi magyar történelem, 1790–1918. Korona Kiadó, Budapest, 1998. 298. p.

⁹ SOMOGYI ÉVA: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867.* Gondolat, Budapest, 1981. 56. p.

¹⁰ CEPULO, DALIBOR: *Modernity in Search of Tradition: The Formation of the Modern Croatian Judiciary 1848–1918.* In: Uzelac, Alan – Van Rhee, C.H. (szerk.), Public and Private Justice. Intersentia, Antwerpen–Oxford, 2007. 110. p.; HEKA LÁSZLÓ: *Horvát alkotmány- és jogtörténet.* II. k. JATEPress, Szeged, 2004. 150–152. pp.; VARGA NORBERT: *The emergence of bourgeois public administration in Hungarian cities (1843–1867).* In: Mogos, Ioana – Stoian, Monica (szerk.): European Legal Studies and Research. II. k. Wolters Kluwer, Timisoara, 2010. p. 856.; ANTAL TAMÁS: *Város és népképviselő. Az 1848:XXIII. tc. és intézményei Debrecenben (1848–1872).* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2011, 138. p.; CEPULO, DALIBOR: *Organisation und Unabhängigkeit des Gerichtswesens in Kroatien und Slawonien 1848–1918.* Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 2017/1. 14–15. pp.

¹¹ VARGA NORBERT: *A köztörvényhatósági törvény (1870:XLII. tc.) létrejötte.* Debreceni Jogi Műhely 2007/4.; DEÁK ÁGNES: *A „Bach-Zichy huszárok”-ok. Hivatalvállalás a Schmerling-provizórium idején.* Századok (149) 2015/5. 1137. p.

¹² SOMOGYI ÉVA: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 209. p.

dezkedését ekkor alakították át alkotmányos monarchiává. E törvények megvalósították a választott parlament által az uralkodói hatalom kontrollját, meghatározták az állampolgárokat megillető alapjogokat, felállították a birodalmi bíróságot, rendelkeztek a bírói és a végrehajtói hatalomról.¹³ Ezek közül a tárgyalt téma szempontjából kiemelendő a bírói hatalomról rendelkező törvény. Ugyanis ennek 14. §-a rendelkezik az igazságszolgáltatás és a közigazgatás elválasztásáról minden szinten.¹⁴ Ennek a rendelkezésnek is köszönhetően a kiegyezést követően az Osztrák Császárság nyugati tartományaiban a Magyar Királysághoz hasonlóan jelentős mértékben átszervezték a közigazgatást.

Az ekkor kialakított osztrák közigazgatási szervezetet kívánom összehasonlítani a magyar megoldásokkal, mivel az Osztrák-Magyar Monarchia két birodalomfelében a kiegyezést követően a neoabszolutizmus egységesítő törekvései ellenére lényegesen eltérő területi közigazgatás szerveződött. Ebben az időszakban Erdély ismételten a Magyar Királyság részévé vált,¹⁵ így e területen is a magyarral azonos adminisztrációt kellett teremteni.¹⁶ Horvátország szintén újra a Magyar Királyság fennhatósága alá került, ám a horvát-magyar kiegyezés következtében a horvát belügyi igazgatás függetlenné vált.¹⁷ A Határőrvidék státuszát is rendezni kellett, mivel a horvát és a magyar területek között elhelyezkedő országgrész a kiegyezést megelőzően a bécsi központi kormányzat irányítása alá tartozott. A Határőrvidéket így 1867 és 1873 között előbb demilitarizálták,¹⁸ majd 1882-ben Horvátországhoz csatolták.¹⁹ Az önálló belügyi igazgatás okán a horvát területeken kiépített járási szervezet nem képezi jelen tanulmány tárgyát.

Emellett érdemes megjegyezni, hogy igencsak problémás a megnevezése az Osztrák-Magyar Monarchia bécsi székhelyű birodalomfelének, amely kiválóan jelképezi a két állam vezetői elitjének a kiegyezésről vallott eltérő nézeteit. A magyar fél fogalomhasználatára leggyakrabban Ausztriaként vagy Osztrák Császárságnak nevezte meg a társországot. A kiegyezést követően emellett „A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok” megjelölést használták a reálunió nem magyar tagjának megnevezésére.²⁰ Az osztrák szakirodalom Ciszlajtániának és Transzlajtániának titulálja leggyakrabban a két

¹³ BRAUNEDER, WILHELM: *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig*. JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 1994, 195. p.

¹⁴ 144. Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die richterliche Gewalt. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich (a továbbiakban: RGBl) Jahrgang 1867. 399. p.

¹⁵ DEÁK 2009, 75. p.

¹⁶ KISTELEKI KÁROLY: *Erdély és Magyarország első egyesülése: az 1848-as uniós törvény*. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*. Forum Iuris, Kolozsvár, 2018. 284. p.

¹⁷ ČEPULO, DALIBOR: *Building of the modern legal system in Croatia 1848–1918 in the centre-periphery perspective*. In: Giaro, Thomas (szerk.): *Modernisierung durch Transfer im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2006. 64–69. pp. CSORBA LÁSZLÓ: *A dualizmus rendszerének kiépülése és a konszolidált időszak (1867–1890)*. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem, 1790–1918*. Korona Kiadó, Budapest, 1998. 378. p.; RIGÓ BALÁZS: *Alkotmányos változások az 1860-as évek második felében*. Acta Universitatis Szegediensis. Forum. Publicationes Doctorandorum Juridicorum 2017/1. 198–199. pp.

¹⁸ HEKA LÁSZLÓ: *A magyar–horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete*. Bába Kiadó, Szeged, 2004. 88. p.

¹⁹ ÉREKY ISTVÁN: *A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek*. I. k., Grill Kiadó, Budapest, 1910. 51. p.

²⁰ SZABÓ ISTVÁN: *Decentralizált egységállam – szövetségi állam – államszövetség. Gondolatok a Monarchia államszerveződéséről Wilhelm Brauner tankönyve nyomán*. In: Gosztanyi Gergely – Révész T. Mihály: *Jogtörténeti parerga II. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2018. 259–260. pp.

birodalomfelet,²¹ ami Lajtáninnennek és Lajtántúlnak fordítható, de ez a magyar nyelvben használt terminológiával ellentétes, mivel Lajtántúlként Magyarországot nevezi meg. Szabó István megoldásához hasonlóan az osztrák szakirodalomban konzekvensen alkalmazott és leginkább egyértelmű megoldást választva Cislajtániaként hivatkozom a Ferenc József által a kiegyezést követően uralt nem magyar tartományokra.²²

II. Cislajtánia és a Magyar Királyság közigazgatási szervezete a kiegyezést követően

A közigazgatás átrendezésére Cislajtánia területén az 1868. május 19-én kiadott 44. számú törvény²³ vállalkozott, amely a helytartóságokra és a járási főnökségekre (Bezirkshauptmannschaft) helyezte a hangsúlyt, tehát kiiktatta a szervezeti struktúrából a kerületi szintet.²⁴ Ennek felszámolásával annak hatásköreit részben a tartományokra, részben a járásokra bízta, ezáltal a korábbi háromszintű helyett kétszintű közigazgatási szervezetet alakítottak ki. A törvény első szakasza ismételten elválasztotta a közigazgatást és a törvénykezést az államszervezet minden részében, így a járási szinten újra különválhatott a két hatalmi ág.²⁵ A közigazgatási szervezet alapegységévé a törvényhozó a tartományokat tette, amelyek élére egységesen a tartományfőnököket (Landeschef) állította.

A tartományfőnök elnevezés a helytartó és a tartományi elnök titulusokat foglalta magában, a helytartó (Statthalter) címét a nagyobb tartományok egyszemélyi vezetői viselhették, míg a kisebb tartományok élén a tartományi elnökök (Landespräsident) álltak. A tartományfőnökhöz tartozó tartományi hatóságok (politische Landesbehörde) szintén követték a tartományfőnök elnevezését, így a helytartóság (Statthaltereien) vagy a tartományi kormány (Landesregierung) nevet viselték. Összesen 14 tartományt nevesített a törvény, amelyek közül kilenc helytartóságként, öt pedig tartományi kormányként kezdhette meg működését.²⁶

A magyar közigazgatási szervezet átalakítása a cislajtániaihoz képest elhúzódott. A magyar kormányzat ugyanis tudatában volt annak, hogy a vármegyei szervezet modern kor elveihez idomításának módja igencsak megosztja a közvéleményt, így komoly or-

²¹ OGRIS, WERNER: *Die Doppelmonarchie Österreich-Ungarn und ihre Länder – Eine Einführung*. In: Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): *Kroatisch-ungarische öffentlich-rechtliche Verhältnisse zur Zeit der Doppelmonarchie*. Eötvös University Press, Budapest, 2015. 20–23. pp.

²² SZABÓ 2018, 255. p.; A Cislajtániához és Transzlajtániához tartozó tartományok felsorolása: MÁTHÉ GÁBOR: *Deák Ferenc közjogi dogmatikai remeke*. In: Máthé Gábor – Menyhárd Attila – Mezey Barna: *A ket-tős monarchia. Die Doppelmonarchie*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2018. 59–60. pp.

²³ 44. Gesetz vom 19. Mai 1868, über die Einrichtung der politischen Verwaltungsbehörden. RGBI. Jahrgang 1868. 76–81. pp.

²⁴ BRAUNEDER 1976, 174. p.

²⁵ WILHELM BRAUNEDER: *Geschichte der Struktur der allgemeinen Verwaltung in Österreich*. In: Bundeskanzleramt (szerk.): *Die öffentliche Verwaltung in Österreich*. Österreichische Staatsdruckerei, Wien, 1992. 52. p.

²⁶ LEHNER, OSKAR: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte mit Grundzügen der Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Universitätsverlag Rudolf Trauner, Linz, 1992. 220–221. pp. HELLBLING, ERNST: *Die Landesverwaltung in Cisleithanien*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Verwaltung und Rechtswesen*. II. k., Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975. 214–218. pp.

szágyűlési vitára számítottak a kérdésben.²⁷ Emiatt a téma napirendre tűzése előtt elfogadta az országgyűlés az 1869:IV. tc.-et, amely kimondta a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztását.²⁸ E törvénnyel igyekeztek nyilvánvalóvá tenni, hogy a vármegyéből az igazságszolgáltatási hatáskörök leválasztásával közigazgatási szerveket kívánnak létrehozni.²⁹ A várt nagy horderejű országgyűlési vitát követően az 1870:XLII. tc. alakította ki a polgári közigazgatás alapjait Magyarországon.³⁰ A történeti hagyományok figyelembevételével a szabad királyi városokból és a vármegyéből egységesen törvényhatóságokat szerveztek, amelyek a középszintű igazgatás feladatait látták el. A vármegyék területének felosztásával jött létre a közigazgatás alsó középszintje, a járási szervezet, amelynek a vezetését a szolgabírák látták el. Ebből látható, hogy Magyarországon a közigazgatás átszervezése alkalmával nem építettek ki önálló államigazgatási szervezetrendszert, mivel az államkassza üresen tátongott, hanem a korábbi vármegyei szervezetrendszert alakították át olyan módon, hogy az az önkormányzati jogok gyakorlása mellett a központi közigazgatás rendelkezéseinek végrehajtására is alkalmassá váljon.³¹ A jogalkotó a kormány érdekeinek érvényesítése céljából a törvényhatóságok élére az uralkodó által, a belügyminiszter javaslatára kinevezett főispánokat állította.³² A főispán képviselte középszinten a végrehajtó hatalmat és ellenőrizte a törvényhatóságok működését.³³ A közigazgatási feladatokat a törvényhatóságban a választott tisztviselők látták el az alispán vezetésével.³⁴

Ciszlajtánia területén ezzel szemben a közigazgatás középszintje megkettőződött, az önkormányzati jogok gyakorlásának és az állami közigazgatás közvetítőjének pozíciója

²⁷ BALOGH JUDIT: *Mozaikok a Berettyóújfalui Királyi Járásbíróság történetéből (1872–1949)*. In: Megyeri-Pálffy Zoltán (szerk.): *A jogszolgáltatás története Berettyóújfaluban*. Debreceni Törvényszék, Debrecen, 2017. 46. p.; VARGA NORBERT: *A törvényhatósági bizottság alakuló ülése Debrecenben és Szegeden*. In: Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. SZTE-ÁJTK, Szeged, 2013. 715. p.

²⁸ VARGA NORBERT: *A polgári közigazgatás kiépítése felé tett lépések a dualizmus időszakában*. In: Radics Kálmán (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*. XXXI. k. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 2009. 232. p.

²⁹ MÁTHÉ GÁBOR: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása, 1867–1875*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 35–40. pp.

³⁰ HENCZ AURÉL: *Területrendezési törekvések Magyarországon: az államigazgatási jogi szabályozás aspektusából*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1973. 103. p.; SZÉKELY TAMÁS: *A közigazgatás átalakításának programja. Modernizáció és nemzetállam-építés a dualizmus korában*. In: Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 166. p.

³¹ MEZEY BARNA: *Államosítás és autonómia. Centralizáció és önkormányzatiság a XIX. század második felében*. In: Gergely Jenő (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–1998*. ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 2004. 22–23. pp.; STIPTA ISTVÁN: *Vármegyei reformkoncepciók az 1870. XLII. tc. képviselőházi vitájában*. *Állam és igazgatás* (35) 1985/10. 910. p.

³² CSIZMADIA ANDOR: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 124. p.

³³ PAPP LÁSZLÓ: *Az önkormányzatiság vázlatos áttekintése, különös tekintettel a hosszú 19. század alkotmányos megoldásaira*. *De iurisprudentia et iure publico* (6) 2012/1–2. 102. p.; STIPTA ISTVÁN: *Intézménytörténeti adalékok az 1870:XLII. tc. végrehajtásához*. In: Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Cséka Ervin egyetemi tanár születésének 70. és oktatói munkásságának 25. évfordulójára*. JATE, Szeged, 1992. 485. p.

³⁴ MÁTHÉ GÁBOR: *Das institutionelle System des ungarischen Rechtsstaates und die Doppelmonarchie*. In: Máthé Gábor (szerk.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Dialog Campus, Budapest, 2017. 432. p.

kettévált.³⁵ Az állami közigazgatás közvetítéséért a tartományok élén a már említett tartományfőnök felelt a középszintű közigazgatás szintjén, amely a következő feladatokat látta el: ünnepies alkalmakkor képviselte az uralkodót, a tartománygyűlésekkel szemben képviselte a kormányt, valamint vezette az egész tartomány közigazgatását. A tartományfőnökök feleltek az alattuk álló tartományi hatóság tevékenységéért, így egy személyben ő vezette a tartományi hatóság szervezetét. A tartományi hatóságok tartományi tanácsosokból álltak, akiket a tartományfőnökhöz hasonlóan a király nevezett ki. Ők segítették a tartományfőnököt feladata ellátásában. A tartományi hatóságoknak alárendelten működtek a járási főnökségek is.

Az önkormányzati jogokat pedig a tartománygyűlések gyakorolhatták. A tartománygyűlések megerősített hatáskörét az októberi diploma határozta meg, amely szerint a birodalmi tanács ügykörébe nem tartozó ügyeket láthatták el a tartományok. A tartományok ezen kívül rendelkezhetek vagyonukkal és a hozzájuk befolyó adókkal, amelyet középítkezésekre és közszükségleti igények kielégítésére fordíthattak, így egészségügyi, oktatási, művészeti, tudományos vagy szociális intézményeket hozhattak létre.³⁶ Emellett a tartományokhoz tartozott az önkormányzattal rendelkező járások és községek fellet a főfelügyeleti jog gyakorlása.

III. A járási szervezet jellemzőinek összehasonlítása

A két közigazgatási szervezet alapvonalainak bemutatását követően a magyar és az osztrák járási szervezetet kívánom összevetni. A köztörvényhatósági törvény Magyarországon az önkormányzati hagyományok tiszteletben tartása céljából a vármegyékre bízta a közigazgatási szervezetük részleteinek kidolgozását. A vármegyei közgyűlés kötelezettsége volt a főispán elnöklete alatt egy küldöttséget létrehozni, amely elkészítette az adminisztratív szervezetről szóló tervezeteket. A munkálatokat ezt követően a közgyűlésnek kellett jóváhagyni, amelyet felterjesztettek a belügyminisztérium számára megerősítés céljából. A járási beosztás és a szolgabírói hivatal felépítésének meghatározását is ezzel a módszerrel a vármegyékre bízta. A törvény a járási beosztás kapcsán csupán azt a követelményt támasztotta, hogy az 1848:V. tc. alapján a vármegyék által kialakított országos választókerületekre tekintettel határozzák meg a közigazgatási járásaikat. A jogalkotó számára az áprilisi törvények alapján csupán ez a területi beosztás állhatott rendelkezésre, így ezzel kívántak némi iránymutatást nyújtani a vármegyék számára. Ruszoly József kutatásai alapján az országos választókerületek nagyságát úgy tervezte meg az országgyűlés, hogy azok 30 ezer fős lakosságszámmal rendelkezzenek.³⁷

³⁵ REITER-ZATLOUKAL, ILSE: *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie 1867–1918*. In: Arbeitsgemeinschaft Österreichische Rechtsgeschichte: Rechts- und Verfassungsgeschichte. facultas.wuv, Wien, 2014. 216–217. pp.

³⁶ ULBRICH, JOSEF: *Grundzüge des österreichischen Verwaltungsrechtes mit Berücksichtigung der Rechtsprechung des Verwaltungsgerichtshofes*. Tempsty–Freitag, Prag–Lepizig, 1884. 51. p.

³⁷ RUSZOLY JÓZSEF: *Az országgyűlési népképviselőt bevezetése Magyarországon (Az 1848: V. tc. létrejötte)*. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996. 291–293. pp.

Az általam vizsgált levéltári források viszont azt bizonyítják,³⁸ hogy a vármegyék jelentős része nem a törvényi szabályozásnak megfelelően járt el.³⁹ Az országos választókerületek alapul vételét ugyanis figyelmen kívül hagyták, mivel célszerűtlennek tartották a választások lebonyolítására létrehozott szervezetet a közigazgatási feladatok ellátására. Ezt azzal magyarázta a vármegyék egy része, hogy az országos választókerületekre csupán háromévente egyszer, a választások alkalmával van szükség, míg a közigazgatás rendszeres, napi érintkezést igényel a lakosok és a járási hivatalnokok között.⁴⁰ A vármegyék jellemzően természeti adottságaikat és a járásbírók területi illetékességét vették figyelembe.⁴¹ Ezáltal jellemzően egyenletlen járási szervezetet hoztak létre. Az általam vizsgáltak közül a legnagyobb a békési járás volt a maga 52159 lakosával,⁴² míg a legkisebb a peselneki járás 5450 lakossal.⁴³

Ciszlajtánia területén ezzel szemben a belügyminiszter rendeletben szabályozta a járások területének nagyságát. A belügyminisztérium ebben az esetben az 1853-ban kialakított alsó középszintű közigazgatási egységeket alakította át az új területszervezési kívánalmaknak megfelelően. Ennek ellenére nem tapasztalható az, hogy egységesebb lenne a járások mérete.⁴⁴ A cilli járás (Herzogthum Steiermark) 116114 főnyi lakossággal rendelkezett, míg a lilienfeldi (Erzherzogthum Oesterreich unter der Enns) mindössze 21538 lakossal. Karl Gutkas munkájában meghatározta Ciszlajtánia esetében is a járási főnökségek átlagos kiterjedését:⁴⁵ 1000 km², három járásbíró, 90 község,

³⁸ A vizsgált tervezetek: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Belügyminisztérium (a továbbiakban: MNL BM) K150 C/ Általános iratok 117. csomó 17731/1871.; 17731Sz/1871.; 32702/1871.-Arad vármegye; 20171/1871.-Aranyosszék; 21799/1871.; 28287/1871.-Bars vármegye; 21161/1871.; 31913/1871.-Békés vármegye; 17803/1871.-Csanád vármegye; 21068/1871.; 27282/1871.-Csongrád vármegye; 21272/1871.; 21265/1871.-Doboka vármegye; 17808/1871.; 27079/1871.-Fejér vármegye; 22026/1871.; 34430/1871.- Felső-Fehér vármegye; 21800/1871.; 29328/1871.-Fogaras vidék; 217981/1871.; 31267/1871.-Zala vármegye; Általános iratok 118. csomó 23346/1871.; 31726/1871.-Alsó-Fehér vármegye; 22592/1871.; 27001/1871.-Bereg vármegye; 23816/1871.; 32051/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye; 28726/1871.; 31986/1871.; 33141/1871.-Hont vármegye; 23336/1871.-Hajdú kerület; 22499/1871.-Kövár vidék; 22336/1871.; 30172/1871.-Veszprém vármegye.

³⁹ MNL BM K150 117. 17731/1871.; 17731Sz/1871.; 32702/1871.-Arad vármegye; 20171/1871.-Aranyosszék; 21068/1871.-Csongrád vármegye; 21272/1871.-Doboka vármegye; 22026/1871.-Felső-Fehér vármegye; 21800/1871.-Fogaras vidék; 21798/1871.-Zala vármegye; 118. 22592/1871.-Bereg vármegye; 23816/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye.

⁴⁰ PÉTERVÁRI MÁTÉ: *A járások polgári kialakítása Magyarországon az 1870:XLII. tc. alapján.* Doktori értekezés, 2018. 78. p. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9934/1/disszertáció-Pétervári_Máté.pdf (letöltés ideje: 2019.10.29.)

⁴¹ PÉTERVÁRI MÁTÉ: *A járások polgári kialakítását befolyásoló tényezők az 1870: XLII. tc. végrehajtása során.* In: P. Szabó Béla – Zaccaria Márton Leó – Árva Zsuzsanna (szerk.): *Profectus in litteris IX.* Debreceni Egyetem Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Debrecen, 2018. 239–240. pp.

⁴² MNL BM K150 117. 21161/1871.

⁴³ MNL BM K150 117. 22026/1871.

⁴⁴ 101. Verordnung des Ministers des Innern vom 10. Juli 1868, die Durchführung des Gesetzes vom 19. Mai 1868 (Reichs-Gesetz-Blatt Nr. 44) in Böhmen, Dalmatien, Österreich unter und ob der Enns, Steiermark, Kärnten, Bukowina, Mähren, Schlesien, Tirol und Vorarlberg, Istrien, Görz und Gradiska betreffend. RGBl. Jahrgang 1868. 287–305. pp.; 102. Verordnung des Ministers des Innern vom 10. Juli 1868, die Durchführung des Gesetzes vom 19. Mai 1868 (Reichs-Gesetz-Blatt Nr. 44) über die Einrichtung der politischen Verwaltungsbehörden in Galizien, Salzburg und Krain betreffend. RGBl. Jahrgang 1868. 306. p.

⁴⁵ GUTKAS, KARL: *Geschichte der regionalen Verwaltung in Österreich.* In: Gutkas, Karl – Demmelbauer, Josef (szerk.): *Die Bezirkshauptmannschaft gestern und heute.* Amt der NÖ Landesregierung, Landesamtsdirektion, Wien, 1994. 19. p.

azonban ettől jelentős eltérések mutatkoztak.⁴⁶ Ezt némiképp magyarázhatja, hogy a tartományok területe is igen eltérő volt, azonban az egyes középszintű területi egységeken belüli járási beosztás is komoly változékonyságot mutatott.

Emellett érdemes megvizsgálni a járásbíróóságok és a közigazgatási járások viszonyát a két társország esetében. A Magyar Királyságban ezek meghatározása egymástól teljesen függetlenül történt, ugyanis a közigazgatási járások területét a törvényhatóságok szabták meg, míg a járásbíróóságok területi beosztásáról az igazságügyminisztérium gondoskodott.⁴⁷ A közigazgatás esetében így a helyi szintű, partikuláris érdekek érvényesülhettek, míg az igazságszolgáltatás helyi rendezése alkalmából egységes központi szemlélet alapján épült ki a szervezet. Ennek ellenére több vármegye is törekedett adminisztrációs szervezetét a járásbíróóságok illetékességi területével egyeztetni.⁴⁸ A járásbíróóságok esetén az igazságügyminisztérium viszont számos esetben figyelmen kívül hagyta a vármegyei határokat, amelynek következtében lehetőség nyílt arra, hogy egységesebb szervezeti kereteket határozzanak meg, amelyre a közigazgatási járások esetében nem volt lehetőség. Ennek kapcsán megjegyezhető, hogy Magyarországon a járásbíróóságok területi kiterjedése jellemzően nagyobb volt, mint a közigazgatási járásoké.

Ciszlajtániában ezzel szemben, mivel mindkét államkormányzati szervezet kiépítéséről való döntés a kormányzat kezében volt, a kettő beosztása egymáshoz igazítva történt.⁴⁹ A járási főnökségeket ugyanis a neoabszolútizmus kori járási hivatalokból alakították ki, amelyek közül kettőt vagy hármat vontak össze a helyi igényeknek megfelelően.⁵⁰ A járásbíróóságok székhelyei pedig a korábbi járási hivatalok központjai maradtak.⁵¹ Az osztrák birodalomfélben tehát a magyar viszonyoktól eltérően a járásbíróóságok illetékességi területe kisebb volt, mint a közigazgatási járásoké.

Az 1870:XLII. tc. nem határozta meg a járások székhelyét Magyarországon, csupán arról rendelkezett, hogy a kultisztviselők a járás területén kötelesek lakni.⁵² Ennek megfelelően a járások többsége a törvény végrehajtása során sem határozta meg székhelyeit. Ez alól kivételt képezett Csongrád, Békés vármegye és Fogaras vidék, amelyek megszábták

⁴⁶ A szerző erre vonatkozóan nem jelölte meg az információ forrását, így nem egyértelmű, hogy ez az irányszám a belügyminisztérium által figyelembe vett adat, vagy csupán Ciszlajtánia adatainak és a járások számának átlagolásából számította ki a szerző. A forrás hiánya arra utal, hogy a másodikról lehet szó.

⁴⁷ MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN: *Új bíróságok, új épületek? Az 1871. évi XXXI. tc. végrehajtása a bíróságok elhelyezése tükrében, Bihar vármegye példáján keresztül*. In: Kis Norbert – Peres Zsuzsanna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017. 269. p.*; MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN: *A Hajdúböszörményi Járásbíróóság megszervezésének és elhelyezésének története*. In: Megyeri-Pálffy Zoltán (szerk.): *A jogszolgáltatás története Hajdúböszörményben*. Debreceni Törvénytudományi Intézet, Debrecen, 2018. 59. p.

⁴⁸ MNL BM K150 117. 21161/1871.-Békés vármegye; 118. 23816/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye; 26616/1871.-Pozsony vármegye; 22592/1871.-Bereg vármegye; 22336/1871.-Veszprém vármegye.

⁴⁹ CONDITT, GEORG: *Die Entwicklung der territorialen Gliederung des Landes Niederösterreich*. Raumordnung aktuell 1982/4. 5. p.

⁵⁰ REITER-ZATLOUKAL 2014, 217. p.

⁵¹ STUNDNER, FRANZ: *Zwanzig Jahre Verwaltungsaufbau – Die Entstehung der Bezirkshauptmannschaften (1848–1868)*. In: Johannes Gründler (szerk.): *100 Jahre Bezirkshauptmannschaften in Österreich*. Selbstverlag der österreichischen Bundesländer, Wien, 1970. 26–27. pp.

⁵² EREKY 1910, 99. p.

járásaik központját.⁵³ Cislajtániában ezzel szemben a rendeletek meghatározták a járási főnökségek székhelyét, amely megegyezett a területi egységek elnevezésével.⁵⁴

A két közigazgatási szervezet jelentős hasonlóságot mutatott a járáson belüli nagyvárosok kezelésében. A Magyar Királyságban a törvényhatósági jogú városok önálló törvényhatóságot képeztek, így nem voltak részei a vármegyék területi beosztásának. A rendezett tanácsú városok, amelyek ezeknél jellemzően kisebb lakosságsszámmal bírtak, viszont a vármegye fennhatósága alá tartoztak. E községek azonban önálló járásként funkcionáltak, így a járási beosztás elkészítésekor szintén nem vették figyelembe őket. Cislajtániában a saját státútummal rendelkező városok szintén maguk láthatták el a járási feladatokat, így e nagyvárosokat a Magyar Királysághoz hasonlóan kiemelték a járási főnökségek területének meghatározásából.⁵⁵

Szintén a járásek területének meghatározásával kapcsolatos kérdés, hogy milyen szerv jogosult megváltoztatni a megszabott járási illetékességi területeket. Cislajtánia területén a belügyminisztérium hatáskörébe tartozott ez az intézkedési jogosultság is.⁵⁶ A magyar területeken a törvényhatósági bizottságnak volt lehetősége erről döntést hozni, amelyhez csupán a belügyminisztérium jóváhagyása volt szükséges.⁵⁷

A kiegyezést követően megvalósult mindkét államban a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elkülönítése. Magyarországon azonban Csemegi Károly az 1869:IV. tc. megszövegezője mutatott rá arra, hogy a két hatalmi ág elkülönítésének legproblematisusabb része az igazságszolgáltatási és a közigazgatási ügyek közötti határ meghúzása. A jogszabály elkészítője kiemelte, hogy sem tételes törvény, sem a hazai jogtudomány nem foglalkozott ezzel a kérdéssel,⁵⁸ így a gyakorlatnak kell az erre vonatkozó szabályokat kialakítania a magyar vármegyékben.⁵⁹ Az Osztrák Császárságban ez a probléma nem merült fel ugyanis a kiegyezést követően úgy határozták meg a járási főnökségek hatáskörét, hogy az 1853-ban kiadott rendelet által taxatíván felsorolt közigazgatási hatáskörök kerülnek át hozzájuk.⁶⁰ A szintén ebben a jogszabályban felsorolt adóigazgatási és igazságszolgáltatási hatásköröket pedig elvonták ezektől a szervektől. Az osztrák szabályozás így megfelelően rendezte a kérdést, míg Magyarországon a szolgabírák hatáskörének pontos jogszabályi meghatározása elmaradt. A feladataik meghatározására szintén a vármegyéknek volt lehetősége a járási szervezetről való döntés alkalmával.

⁵³ MNL BM K150 117. 21068/1871.; 21161/1871.; 21800/1871.

⁵⁴ 101. Verordnung des Ministers des Innern vom 10. Juli 1868, die Durchführung des Gesetzes vom 19. Mai 1868 (Reichs-Gesetz-Blatt Nr. 44) in Böhmen, Dalmatien, Österreich unter und ob der Enns, Steiermark, Kärnthen, Bukowina, Mähren, Schlesien, Tirol und Vorarlberg, Istrien, Görz und Gradiska betreffend. RGBl. Jahrgang 1868. 287–305. pp.

⁵⁵ EÖTTEVÉNYI NAGY OLIVÉR: *Osztrák közjog*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest, 1913. 187. p.

⁵⁶ 179. Verordnung des Ministers des Innern vom 12. December 1869, betreffend mehrere Aenderungen in der territorialen Abgränzung der Bezirkshauptmannschaften in dem Herzogthume Bukowina. RGBl. Jahrgang 1869. 625. p.

⁵⁷ MNL BM K150 117. 23548/1871.; 33744/1871.-Doboka vármegye

⁵⁸ CSEMEGI KÁROLY: *Bírósági szervezet III*. Jogtudományi Szemle 1869/7. 288–291. pp.

⁵⁹ CSEMEGI KÁROLY: *Bírósági szervezet II*. Jogtudományi Szemle 1869/3. 100. p.

⁶⁰ 44. Gesetz vom 19. Mai 1868, über die Einrichtung der politischen Verwaltungsbehörden. RGBl. Jahrgang 1868. 78. p.

IV. A járási hivatalnokok közszolgálati jogállása az Osztrák-Magyar Monarchia két birodalomfelében

A 19. századi Magyarországon a közhivatalnokok körét két osztályra bontották: az államszolgálatban és a törvényhatósági vagy községi szolgálatban állókra.⁶¹ A fent ismertetett beosztás alapján a szolgabírák Magyarországon a törvényhatósági tisztségviselők közé voltak sorolhatók. Ezzel szemben Cislajtániában ilyen különbséget nem tettek a közhivatalnokok között, mert azok egységesen államszolgálati jogviszonyban álltak. Az általános közhivatalnokot a következőképpen határozták meg: „azok a személyek, akik formaszzerű alkalmaztatás útján jogok és kötelezettségek alanyai lesznek, valamint kormányzati ügyeket látnak el, és ezért az államtól meghatározott előnyökben részesülnek.”⁶²

Az osztrák birodalomfelében a járási főnökök (Bezirkshauptmann) tisztsége kapcsán a kinevezés elve érvényesült, amely a belügyminiszter jogosultsága volt.⁶³ A szolgabírókat ezzel szemben az önkormányzati testület, a törvényhatósági bizottság választotta hat évre a kijelölő választmány által meghatározott három egyén közül. A törvényhatósági bizottságot fele részben a törvényhatóság lakossága által választott képviselők, fele részben az adott évben legtöbb egyenes adót fizető, virilisek alkották.⁶⁴ A tisztségviselők választása kapcsán azonban érdemes megjegyezni, hogy a törvényhatóságokat vezető főispán hatékonyan tudta a kormányzat érdekeit érvényesíteni a kijelölő választmány útján. A kijelölő választmánynak ugyanis az elnöki tiszttét töltötte be és hat tagjából hármat kinevezhetett, a törvényhatósági bizottság pedig csak a másik három személyt választhatta. Szavazategyenlőség esetén a főispán szavazata döntött.⁶⁵

A járási főnökség segédszemélyzete Cislajtániában a járási megbízottból és a járási titkárból állt. A járási megbízott a járási főnökhöz hasonlóan a fogalmazói személyzetbe, míg a járási titkár az irodai alkalmazottak körébe tartozott.⁶⁶ Mindkettőjüket a tartományfőnök nevezte ki.⁶⁷ A járási főnökség minden hivatalnokának kinevezése élet-hosszig tartott, ezáltal hatékonyabban biztosítva a szakszerűség megteremtését, mint a magyar rendszer, ahol a járást vezető szolgabíró személye a választási elvnek köszönhetően hatévente cserélődhetett.

⁶¹ BONCZ FERENC: *A magyar közigazgatási törvénytudomány kézikönyve a törvényhozás legújabb állása szerint*. I. k., Athenaeum, Budapest, 1876. 175. p.; CSIKY KÁLMÁN: *A magyar állam közigazgatási joga*. Pallas, Budapest, 1888. 177–178. pp.

⁶² VON STUBENRAUCH, MORITZ: *Handbuch der österreichischen Verwaltungs-Gesetzkunde. Nach dem gegenwärtigen Stande der Gesetzgebung*. I. k. Verlag von Friedrich Manz, Wien, 1856. 80. p.

⁶³ 44. Gesetz vom 19. Mai 1868, über die Einrichtung der politischen Verwaltungsbehörden. RGBI. Jahrgang 1868. 78. p.

⁶⁴ SÁRLÓS BÉLA: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 80–84. pp.; CSORBA LÁSZLÓ: *A tizenkilencedik század története*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 194. p.; VARGA NORBERT: *A virilizmus bevezetése és a cégek virilis jogának megítélése Szegeden*. Jogtörténeti Szemle 2011/1. 44. p.

⁶⁵ STIPTA ISTVÁN: *A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886)*. In: Máthé Gábor – Zlinszky János (szerk.): *Degré Alajos emlékkönyv*. UNIÓ Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1995. 301. p.

⁶⁶ 44. Gesetz vom 19. Mai 1868, über die Einrichtung der politischen Verwaltungsbehörden. RGBI. Jahrgang 1868. 81. p.

⁶⁷ 44. Gesetz vom 19. Mai 1868, über die Einrichtung der politischen Verwaltungsbehörden. RGBI. Jahrgang 1868. 78. p.

A Magyar Királyság területén a szolgabírói hivatalokban a szolgabírósegédek és a szolgabírói írnokok segítették a szolgabírák munkáját. Az 1870: XLII. tc. azonban csupán a szolgabírói írnokokat rendelte a szolgabírák mellé, akiket a szolgabírák neveztek ki, utasíthattak és az ő felelősségük alatt végezték munkájukat. A fizetésüket a törvényhatóság utalványozta. Ennek a tisztségnek az volt a különlegessége, hogy a szolgabírák nevezhették ki segítőjüket, mivel a többi vármegyei segédszemélyzet kinevezése a főispánhoz tartozott.

A másik szolgabírói hivatalba rendszeresített pozíciót, a szolgabírósegédit azonban a köztörvényhatósági törvény nem szabályozta. A belügyminisztérium viszont minden olyan vármegye számára, amelyben felmerült a szükségessége a szolgabíró és a szolgabírói írnok közé egy új tisztség beiktatásának, egységesen kifejtette, hogy a szolgabírósegéd alkalmazására nyílik lehetőségük.⁶⁸ Ez a törvény által nem szabályozott közigazgatási alkalmazott „nem önállóan hanem minden ügyben csak a szolgabíró nevében, megbízásából és felelőssége alatt” járhatott el.⁶⁹ A belügyminisztérium ezáltal egy egyértelműen a szolgabírónak alárendelt segédszemélyzet meghonosítását engedélyezte a vármegyék számára, akiknek a tevékenységéért a szolgabíró tartozott felelősséggel. A szolgabírósegédek miatt kívánták beemelni a vármegyék a közigazgatási szervezetükbe, hogy így a szolgabírói írnoknál nagyobb megbecsültséggel és anyagi javadalommal járó segédi tisztség segíthesse a szolgabírák munkáját. Emiatt a törvényhatóságok nehezen fogadták el a belügyminiszter azon útmutatását, hogy a törvényhatósági bizottság nem választhatja őket, hanem a kinevezésük a főispánok jogosultsága.⁷⁰

A két járási hivatal felépítését összehasonlítva megállapítható, hogy míg Magyarországon a törvény lehetőséget biztosított arra, hogy a hivatal vezetője megválassza legközelebbi munkatársát, erre a Bezirkshauptmannak nem nyílt lehetősége. A szolgabírósegéd esetében viszont erre már nem volt jogosultsága a szolgabíráknak sem, mivel az osztrák szabályozáshoz hasonlóan ez a középszintű közigazgatási szerv irányítójának hatáskörébe került.

Az 1870: XLII. tc. szerint a Magyar Királyságban a szolgabírák fizetésének és napi-díjának meghatározása a vármegyék hatásköréhez tartozott, ugyanis a jogalkotó a tiszviselők javadalmazásának megszabását is belügyminisztériumi megerősítés mellett a vármegyék és a törvényhatósági jogú városok hatáskörébe utalta. Az általam vizsgált 16 törvényhatóság a szolgabírói fizetéseket igen tág keretek között határozta meg. A vizs-

⁶⁸ MNL BM K150 117. 21161/1871.-Békés vármegye; 17731/1871.-Arad vármegye; 21799/1871.-Bars vármegye; 20826/1871.-Sáros vármegye; 28525/1871.-Trencsén vármegye; 118. 23816/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye; 26616/1871.-Pozsony vármegye; 28726/1871.; 31986/1871.-Hont vármegye; 22336/1871.-Veszprém vármegye; 22499/1871.-Kővár vidék.

⁶⁹ MNL BM K150 117. 21161/1871.-Békés vármegye; 17731Sz/1871.-Arad vármegye; 21799/1871.-Bars vármegye; 20826/1871.-Sáros vármegye; 118. 23816/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye; 28726/1871.-Hont vármegye.

⁷⁰ „Magától értetvén hogy a szolgabíró segédet a törvény 53. §-a g. pontja szerint a főispán nevezendi ki”-MNL BM K150 118. 28726/1871.; „És miután a szolgabírói segéd a törvényből kifolyólag önálló hatáskörrel nem leend felruházva, hanem csak az illető szolgabírónak teendői elvégzésében segítségére legyen, a megye közönségének azon megállapodása hogy ezen állomás választás útján tölteni be, el nem fogadhatván, figyelmeztetem, hogy a szolgabírói segéd a segéd és kezelő személyzethez tartozik, és ennél fogva ezen állomás nem választás, hanem az 1870 évi XLII. t. cz. 53§ g. pontja értelmében csak főispáni kinevezés útján tölthetik be.”-MNL BM K150 118. 31986/1871.

gált vármegyék közül az erdélyi vármegyékben, Kővár vidéken (ekkor már az anyaországhoz csatolva) és Hont vármegyében a szolgabírák éves fizetése 1000 Ft alatt volt.⁷¹ A többi vármegye mind 1000 Ft felett határozta meg szolgabíráinak javadalmazását.⁷² Békés (1500 Ft), Csongrád és Zala (1400 Ft) vármegyében kapták a legmagasabb bérezést a járást vezető tisztviselők.⁷³

Ciszlajtániában a járási főnökök fizetését egységesen határozta meg a központi kormányzat. Két fizetési osztályba sorolták őket, az 1. osztályba tartozók 1800 vagy 2000 guldent, míg a 2. osztály tagjai 1600 guldent kereshettek.⁷⁴ A bérek nagyságának összehasonlítására is van lehetőség a két társországban, mivel egy gulden egy forintnak volt megfeleltethető.⁷⁵ Ennek megfelelően megállapítható, hogy a magasabb javadalmazást biztosító vármegyék esetében megközelítette a szolgabírák bére a 2. osztályba sorolt járási főnökökét. A Magyar Királyságban tapasztalható nagy eltérések miatt viszont a rosszul javadalmazott tisztviselők jóval kevesebbet kereshettek, mint osztrák társaik.

A magyarországi vármegyék általában akképpen szabták meg a javadalmazások mértékét, hogy más hasonló foglalkozásúak (igazságügyi, pénzügyi, hadügyi, bányászati tisztviselők, az iparban és a kereskedelemben dolgozók) béreivel vetették össze azokat.⁷⁶ A leggyakrabban a bírák fizetéseivel hasonlították össze a törvényhatósági tisztviselők javadalmazását.⁷⁷ A legnagyobb bérfeszültséget nyilvánvalóan az okozta, hogy a legtöbb vármegye az újonnan felállított bírói szervezet tagjainak állami fizetésénél csak alacsonyabb béreket tudott meghatározni.⁷⁸ Az 1871:XXXI. tc. alapján ugyanis egy Buda-Pesten dolgozó járásbíró 2000 Ft-ot, míg egy vidéken alkalmazott 1500 Ft-ot kapott munkájáért. Emiatt érdemes ezt az összehasonlítást megtenni Ciszlajtániában is. A járásbírák javadalmazására itt két fizetési osztályt határoztak meg, így 1500 vagy 1300 guldent kaphattak.⁷⁹ A járásbírók felállításáról rendelkező osztrák törvény tehát a járásbírák fizetését alacsonyabban szabta meg, mint a járási főnökökét. Ebből következően nem volt evidencia a korszakban, hogy az igazságszolgáltatási tisztviselők fizetésének kell magasabbnak lennie. Ennek kapcsán azonban nem szabad figyelmen kívül

⁷¹ MNL BM K150 117. 20171/1871.-Aranyosszék; 21272/1871.-Doboka vármegye; 22026/1871.- Felső-Fehér vármegye; 21800/1871.-Fogarasz vidék; 118. 31726/1871.-Alsó-Fehér vármegye; 28726/1871.-Hont vármegye; 22499/1871.-Kővár vidék.

⁷² MNL BM K150 117. 32702/1871.-Arad vármegye; 21799/1871.-Bars vármegye; 21161/1871.; 31913/1871.-Békés vármegye; 17803/1871.-Csanád vármegye; 27282/1871.-Csongrád vármegye; 17808/1871.-Fejér vármegye; 31267/1871.-Zala vármegye; 118. 22592/1871.-Bereg vármegye; 32051/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye; 32644/1871.-Szabolcs vármegye; 22336/1871.-Veszprém vármegye.

⁷³ MNL BM K150 117. 31913/1871.; 27282/1871.; 21798/1871.

⁷⁴ 44. Gesetz vom 19. Mai 1868, über die Einrichtung der politischen Verwaltungsbehörden. RGBl. Jahrgang 1868. 81. p.

⁷⁵ KÖVÉR GYÖRGY: *A piacgazdaság kiteljesedése*. In: Gergely András (szerk.): 19. századi magyar történelem, 1790–1918. Korona Kiadó, Budapest, 1998. 345. p.

⁷⁶ MNL BM K150 117. 21068/1871.-Csongrád vármegye; 20171/1871.-Aranyosszék, 17808/1871.-Fejér vármegye.

⁷⁷ MNL BM K150 117. 21799/1871.; 28287/1871.-Bars vármegye; 21161/1871.-Békés vármegye; 17808/1871.-Fejér vármegye; 21272/1871.-Doboka vármegye; 118. 22592/1871.-Bereg vármegye; 23816/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye.

⁷⁸ STIPTA ISTVÁN: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására*. Osiris, Budapest, 1995. 167–168. pp.

⁷⁹ 59. Gesetz vom 11. Juni 1868, betreffend die Organisation der Bezirksgerichte. RGBl. Jahrgang 1868. 189. p.

hagyni, hogy a járási főnökségek két-három járásbíróóság területének közigazgatási feladatait látták el Cislajtániában, így ezzel is magyarázható a különbség.

A járási főnökség hivatalnokainak fizetését az osztrák birodalomfélben az állam központilag fedezte. A magyar birodalomfélben viszont az 1870:XLII. tc. alapján a törvényhatóságok kötelezettsége volt a közigazgatás költségeinek meghatározása és annak fedezetéről való gondoskodás. A törvényhatóságok közigazgatási költségeinek a saját házipénztárukból való fedezése azonban sosem valósulhatott meg, mivel a vármegyék közötti óriási területi és népességbeli aránytalanságok miatt a kormányzat hamar felismerte, hogy ez a vármegyék területének újrászabályozása nélkül nem lehetséges.⁸⁰ Az a felemás helyzet állt elő így, hogy a törvényhatósági autonómia keretében meghatározott tisztviselői fizetéseket az államkassza fedezte.

V. Összegzés

A magyar és az osztrák járási szervezet összehasonlítása alapján egyértelműen kitűnik, hogy Cislajtánia közigazgatási szervezete a központra visszavezethető centralizmusra épült, míg a magyar szolgabírói hivatalok a történeti hagyományoknak megfelelően az önkormányzatiság jegyeit viselték magukon. A magyar kormányzatot így hiába vádolták a korszakban gyakran azzal, hogy centralizmusra törekszik, az osztrák birodalomféllel való összevetés alapján a Magyar Királyságban még mindig jobban érvényesülhetett a helyi önkormányzatiság. A korszak egyik legfontosabb alapelveinek a közigazgatási szervezet egységesítésének hatékonyabban tudott ennek köszönhetően a bécsi kormányzat megfelelni. A székhelyek meghatározása, a közigazgatási járások más államszervezeti egységekkel való összhangjának biztosítása esetében produktívabb volt a Cislajtánia esetében követett módszer. Az azonos méretű közigazgatási egységek kialakításában viszont nem mutatott különbséget a két állam közigazgatása, mivel mindkét állam járási szervezete eltérő méretű közigazgatási egységekből épült fel. Ennek oka az lehetett, hogy a területi beosztás meghatározásakor a természeti, földrajzi tényezők a meghatározók, így kevésbé jelentős, hogy milyen szerv jogosult e feladatra.

A lajtántúli területeken emellett a hivatali szervezet is sok esetben jobban megfelelt a modern közigazgatás követelményeinek azáltal, hogy az azonos javadalmazás és szabályozás hozzájárult az egységes hivatalnokréteg kialakulásához. Emellett az élethosszig tartó kinevezési rendszer megoldotta azokat a problémákat, amelyek a tisztségviselők választása kapcsán merültek fel a vármegyék esetében. A járási hivatalok részletesebb hatásköri szabályozásának köszönhetően a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elhatárolása kapcsán Magyarországon tapasztalt problémákat az osztrák birodalomfélben megfelelően rendezték.

⁸⁰ CIEGER ANDRÁS: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918*. In: Gergely Jenő (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005. 51. p.

P. SZABÓ BÉLA*

Nagyszebentől Bécsig – Professzor sors a dualizmus korában: Leopold Pfaff, magánjogász**

A Kiegyezés előtti és utáni osztrák-magyar együttélés egyik érdekes szeletét képezik mindazok a kapcsolatok, amelyek a két társország jogéletét és jogtudományát fűzték egybe hosszabb-rövidebb ideig a 19. század második felében. Ezek a kölcsönös, de korántsem egyensúlyt mutató – különböző típusú – tudományos reflexiók egymás jogalkotására, joggyakorlatára és jogtudományára mindmáig meglehetősen feltáratlanok.¹ Hasonlóan elkerülték eddig a jogtörténe-szek figyelmét a korabeli jogászok egyéni sorsában megragadható áthallások.

Az együttélés utóbbi vonatkozásait alátámasztandó jelen fejtegetéseim alanya egy talán egyedi sorsú jogász, Leopold Pfaff, a 19. század végének egyik legelesebb osztrák magánjog-ásza és az osztrák magánjog történetének egyik első élharcosa lesz, akinek – a teljesség igény nélkül – felvillantott karriertörténete bizonyos magyarországi vonatkozásokat is felmutatott, amelyekre jelen szöveg végén történik majd utalás.

* tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

** A VIII. Szegedi Jogtörténeti Napok keretében, 2017. december 7-én elhangzott előadás bizonyos fordulatait megőrző, szerkesztett és hivatkozásokkal bővített változata. Köszönettel a konferencia szervezőinek.

¹ Az ABGB, mint összekötő kapocs okán hívta fel a figyelmet néhány tudománytörténetileg érdekes tényre NESCHWARA, CHRISTIAN: *Das ABGB in Ungarn*. In: Berger, Elisabeth (hrsg.): *Österreichs Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB). Eine europäische Privatrechtskodifikation, Band III. Das ABGB außerhalb Österreichs*, Duncker & Humblot, Berlin, 2010. 68–82. pp.

I. Pfaff rövid életrajza²

Leopold Pfaff, 1837. november 12-én született Nagyszébenben egy gyermekben gazdag család másodszülettként.³ Családja különböző német nyelvterületről származó ősöket tartott nyilván. Apai nagyapja felmenői valószínűleg Württembergből vándoroltak be Felső-Ausztriába, majd tovább Magyarországra, s végül Gyulafehérvárra, míg apai nagyanyja családja pfalzi eredetű volt. Anyai nagyapja Bamberg vidékéről származott, míg anyai nagyanyja erdélyi szász volt.⁴ Pfaff apja pénzügyi tisztviselő, legutóbb a nagyszébeni államkincstár pénztárosa volt.

A beteges kisgyerek Pfaff magántanuló volt, nyolcévesen egy évre magyar szóra Marosújvárra adták cserébe egy baráti családhoz. 1847-től hét éven át a nagyszébeni evangélikus gimnázium diákja volt.⁵

1854-ben a bécsi egyetem jogi karára iratkozott be, ahol jeles tanárok előadásain pallérozódott. Nagy hatással lehetett rá kora egyik legnevesebb német pandektistája Carl Ludwig Arndts,⁶ a büntetőjogász Julius Glaser,⁷ a közgazda Lorenz von Stein⁸ és

² Kortárs életrajzára I. SCHULLER, FRIEDRICH: *Schriftsteller Lexikon der Siebenbürger Deutschen, IV.*, W. Krafft, Hermannstadt, 1902, 335–339. pp.; EHRENZWEIG, ARMIN: *Leopold Pfaff: Zum 12. November 1907*. Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung, 1907/45, 353–354. pp.; EHRENZWEIG, A[RMIN]: *Leopold Pfaff: zum fünfzigjährigen Doktorjubiläum*. Juristische Blätter, 1910/14, 158–160. pp.; A halála után megjelent nekrológokra I. EHRENREICH, MAX LEOPOLD: *Leopold Pfaff*. Wiener Zeitung 1915.01.08, 11–13. pp.; HANAUSEK, GUSTAV: *Leopold Pfaff*. Zeitschrift für Notariat und freiwillige Gerichtsbarkeit in Österreich 1914/49, 399–401. pp.; V. SCHEY, JOSEF: *Leopold Pfaff †*, Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung 1914/50, 505–507. pp.; WELSPACHER, M[ORITZ]: *Leopold Pfaff*. Zeitschrift für Notariat und freiwillige Gerichtsbarkeit in Österreich 1914/49, 381–382. pp. A modern lexikográfiára I. BERGER, ELISABETH: *Pfaff, Leopold*. In: Neue Deutsche Biographie, Band 20, Duncker & Humblot, Berlin. 2001, 294–295. pp.; Az életművét értékelő és életrajzi adatokat is tartalmazó modern irodalomból lásd OBERKOFER, GERHARD: *Studien zur Geschichte der österreichischen Rechtswissenschaft*. Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern, New York, Nancy, 1984. 302–303. pp.; OBERKOFER, GERHARD: *Leopold Pfaff 1837–1914*. In: Brauneder, Wilhelm (hrsg.): *Juristen in Österreich*. Orac, Wien, 1987. 199–201. pp.; WESENER, GUNTER, *Leopold Pfaff (1837 bis 1914) – Zivilrechtler, Pandektist, Rechtshistoriker*. In: Apathy, Peter et al. (hrsg.): *Festschrift für Helmut Koziol*. Jan Sramek Verlag, Wien, 2010. 1511–1529. pp.

³ SCHULLER 1902, 335. p.

⁴ Így nem igaz teljesen az, hogy Pfaff erdélyi szász lett volna, mint azt pl. Wesener állítja róla. L. WESENER 2010, 1512. p.

⁵ SCHULLER 1902, 336. p.

⁶ Carl Ludwig Arndts (1803–1878), előbb müncheni, majd 1855-től bécsi magánjogász professzor. Vö. LANDSBERG, ERNST, *Arndts von Arnesberg, Ludwig*. In: Allgemeine Deutsche Biographie Band 46. Duncker & Humblot, Leipzig, 1902. 41–45. pp.; WESENER, GERHARD: *Arndts von Arnesberg, Ludwig*. In: Neue Deutsche Biographie Band 1. Duncker & Humblot, Berlin, 1953. 363–364. pp.

⁷ Julius Glaser (1831–1885), 1854-től az osztrák büntetőjog magántanára, 1856-tól rendkívüli, majd 1860-tól rendes tanára Bécsben. Vö. BENEDIKT, EDMUND: *Glaser, Julius*. In: Allgemeine Deutsche Biographie Band 49. Duncker & Humblot, Leipzig, 1904. 372–380. pp.; *Glaser Julius, Jurist*. In: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 Band 2. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1957. 3–4. pp.

⁸ Lorenz von Stein (1815–1890), 1855-től mintegy 30 éven át volt bécsi professzor. Vö. VON INAMASTERNEGG, KARL THEODOR: *Stein, Lorenz von*. In: Allgemeine Deutsche Biographie Band 35. Duncker & Humblot, Leipzig, 1893. 661–666. pp.

különösen a később nagyhírűvé vált magánjogász, Joseph Unger⁹ tanítása. Valószínűleg Unger hatására kezdett el a magánjoggal foglalkozni.

1860-ban *sub auspiciis Imperatoris* avatták jogi doktorrá. Ezután hamarosan habilitációs témáját kezdte kidolgozni, de egyúttal egy bécsi ügyvédi irodában is praktizált.

Habilitációs dolgozata, ami alapján 1860. december 15-én magántanárrá avatták, nem volt más, mint diplomamunkájának egy kibővített változata („*Beiträge zur Lehre der Zurückforderung einer irrthümlich bezahlten Nichtschuld nach österreichischem Privatrecht*”) nem jelent meg teljes terjedelmében, abból csak egy kisebb részletet tett közzé évekkel később.¹⁰

A Wiener Zeitung 1861. október 24-i száma beszámolt a bécsi rektorának hivatali évét értékelő beszédéről, s ebben megemlíti, hogy Pfaff a jogi kar magántanára lett ezen időszak alatt. Ekkoriban azonban már folyamatban lehetett nagyszebeni pályázata.

Tehát mielőtt más egyetemeken próbálkozott volna tanári állást szerezni, szülővárosának jogakadémiája kínált neki lehetőséget (az 1860/1861 tanév nyári félévétől), hogy adjunktusi (*Adjunkt*) minőségben helyettesítőként (*Supplent*) római jogot és hűbérjogot oktasson. (Erről alább egy kicsit részletesebben szólok majd.) Heti tíz órában a Pandektákat adta elő, emellé társultak a helyettesítő tárgyak 4-4 órában, így pl. – amint azt szász életrajzírója, Friedrich Schuller írja – két féléven keresztül a jogtörténetet és a jogfilozófiát is előadta az éppen akadályoztatott szaktanárok helyett.¹¹

Itt kötött halálíg szóló barátságot Josef Krainzzal, aki 1855 óta az osztrák magánjog rendes tanára volt az akadémián.¹²

1862-ben rendes tanára lett a jogakadémiának, s egy évvel később megnősült. Későbbi feleségét Antonia Falkbeert, már 1860-ban eljegyezte. A házasságból egy fiú és egy leány született. Fia, Ivo később szintén jelentős jogászprofesszor lett.¹³

Szász életrajzírója szerint egy 1868-ban megjelent írása alapján kapott meghívást 1869-ben az innsbrucki egyetem római jogi és osztrák magánjogi tanszékére. Nehezen búcsúzott szülőföldjétől, de oda csak két ízben tért vissza, 1875-ben és 1899-ben.¹⁴ Schuller szerint a búcsút megkönnyítette, hogy már akkoriban látszott, hogy a szebeni

⁹ Joseph Unger (1828–1913), 1853-tól a prágai egyetem tanár, 1856-tól a bécsi egyetem rendes tanára. Vö. WESENER, G[UNTER]: *Unger, Joseph (Josef)*. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 Band 15*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2016. 103–104. pp.

¹⁰ PFAFF, LEOPOLD: *Zur Lehre vom Gegenstande der condictio indebiti nach gemeinem und österreichischem Rechte*. Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung 1868/30–35. 121–122, 125–127, 129–130, 133–134, 137–139, 141–143. pp.

¹¹ SCHULLER 1902, 336. p.

¹² Josef Krainz (1821–1875), szlovéniai származású volt, Grazban lett jogi és bölcsészdoktor. Grazi tanárkodás után (osztrák magánjog szlovén nyelven) 1855-től lett a nagyszebeni jogakadémia rendes tanára (osztrák magánjog, váltó- és kereskedelmi jog, majd német *gemeines Privatrecht*). 1870-től innsbrucki, majd 1871-től prágai egyetemi tanár volt. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 Band 4*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1968. 195; OBERKOFER, GERHARD: *Josef Krainz*. In: *Juristen in Österreich*. Brauneder, Wilhelm (hrsg.), Orac, Wien, 1987. 169–171. pp.; FARKAS LAJOS: *Necrolog*. Jogtudományi Közlöny 1875/10, 80. p.

¹³ BERGER, ELISABETH, *Pfaff, Ivo*. In: *Neue Deutsche Biographie Band 20*. Duncker & Humblot, Berlin, 2001, 295–296.

¹⁴ SCHULLER 1902, 337. p.

jogakadémiának, legalább is mint német nyelvű intézménynek, meg vannak számolva napjai, és ezért Pfaffnak hamarosan egyébként sem lett volna maradása.¹⁵

Innsbruckban viszonylag rövid időt töltött. Oktatói tevékenységének súlypontja itt a korábban általa elő nem adott osztrák magánjogra helyeződött át, hiszen már 1870-ben átvette – a korábban Nagyszebenben is oktató – Peter Harum¹⁶ osztrák magánjogi föelőadását. Ez a tény jelentős módszertani változást hozott a magánjog innsbrucki oktatásába. Míg ugyanis Harum az ún. exegetikus módszer egyik legkiválóbb képviselője volt a 19. század második felében, addig Pfaff válllvetve barátjával, a rövid időre szintén ide kerülő Krainzzal (aki két éven át az osztrák magánjog és a német magánjog ordináriusa volt) a történeti-rendszeretani metódust honosította meg a tiroli egyetemen. A barát, Krainz egyébként 1871-ben a prágai egyetemre került, de ottani tevékenységét a sors meglehetősen rövidre szabta.

A krisztusi korban lévő Pfaffnak kiváló tanítványa is akadt Innsbruckban: Paul Steinlechner, a későbbi innsbrucki professzor az ő irányításával habilitált római jogból 1871-ben.¹⁷

Az Innsbruckban töltött időszak volt talán az, mikor a nagyszebeni évei alatt a római joggal is kacérkodó Pfaffból inkább magánjogász lett, anélkül azonban, hogy a római joggal elveszítette volna a kapcsolatot. Ezen szakmai „pálfordulással” párhuzamosan az innsbrucki egyetem viszonylagos kicsisége lehetővé tette Pfaff számára, hogy ne csak jogász kollégáival tartson fenn kapcsolatot, hanem más karok tanáraitól és más tudományterületektől is ösztönzést kaphasson. Innsbruck a nyugodt tanári munka, és – bár ezt akkor Pfaff még nem tudta – a később jelentkező nagyobb feladatokra való felkészülés időszaka volt.¹⁸

Ugyanis már 1870-ben pályázott a bécsi egyetemre, az egyik polgári jogi tanszékre, de a kinevezést akkor kollégája, Peter Harum kapta.¹⁹ Alig két évvel később azonban, egy 1872. július 2-án kelt legfelsőbb elhatározásban Pfaff rendes tanári kinevezést kapott a bécsi egyetemre – Joseph Unger utódjaként – az osztrák magánjog oktatására. Egy évvel korábban lett a római és az osztrák magánjog rendkívüli tanára Bécsben Pfaff későbbi legfontosabb szerzőtársa Franz Hoffman, aki 1877-ben kapott rendes tanári kinevezést.²⁰

Bécs, Pfaff utolsó professzori állomáshelye – ahol 1872-től több mint három évtizeden át, nyugdíjba vonulásáig (1906) oktatott, és haláláig élt – a szakmai kiteljesedést hozta el számára. Míg Innsbruckban elsősorban az oktatás állt mindennapjai előterében, és tanári elfoglaltsága csak szűk körben engedte meg, hogy tudományos munkát végez-

¹⁵ SCHULLER 1902, 336–337. pp.

¹⁶ Peter Harum (1825–1875) grazi és bécsi tanulmányok után 1850–1852 között a nagyszebeni jogakadémia magánjog-professzora volt. 1852-től a pesti egyetemen az osztrák és az általános német magánjog rendes tanára lett. 1860-ban politikai okokból távozott és előbb az innsbrucki (1861–1870), majd a bécsi egyetem tanára lett. A magánjog oktatása hagyományos osztrák módszerének híve volt. L. *Harum Peter, Jurist.* In: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 Band 2. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1958. 198. p.

¹⁷ WESENER 2010, 1514. p.

¹⁸ SCHULLER 1902, 337. p.

¹⁹ WESENER 2010, 1514. p.

²⁰ Franz Hofmann (1845–1897), bécsi és göttingeni jogi tanulmányok után 1868-ban a római jog, majd emellett a magánjog docente lett Bécsben. 1877-től haláláig az osztrák és a római magánjog rendes tanára volt. *Hofmann, Franz, Jurist.* in: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 Band 2. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1957. 381. p.; PFAFF, IVO: *Hofmann, Franz.* In: Allgemeine Deutsche Biographie Band 50. Duncker & Humblot, Leipzig, 1905. 434–436. pp.

zen, Bécsben már utóbbi került előtérbe, s Pfaff kora egyik legjelentősebb és leginkább számon tartott osztrák magánjogászává nőtte ki magát.

Több folyóiratnak lett szorgalmas munkatársa: a *Juristische Blätter*, a *Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart* voltak ezek közül a legfontosabbak.

Számos, később jelentős tudományos pályát befutó tanítványa volt a császárvárosban. Nála habilitált római és osztrák magánjogból 1873-ban Ludwig Schiffner (1845-1909), utóbb innsbrucki magánjogász egyetemi tanár; 1877-ben római jogból Josef Frh. von Schey (1853-1938), bécsi és grazi professzor; 1879-ben római jogból Gustav Hanausek (1855-1927), bécsi, prágai és grazi római jogász egyetemi tanár; 1896-ban osztrák magánjogból Armin Ehrenzweig (1864-1935), későbbi grazi professzor. A római jogi habilitációk is mutatják, hogy Pfaff sohasem vesztette el római jogi érdeklődését. 1872 és 1883 között egyébként római jogot is oktatott a bécsi egyetemen.²¹

A magánjogász Pfaff 1896-ban abban a megtiszteltetésben részesült, hogy az első-sorban közjogi kérdésekben döntő Birodalmi Bíróság (*Reichstgericht*) tagjává választották, 1897-től pedig az Urak házának (*Herrenhaus*)²² is tagja lett, míg korábban udvari tanácsos címet nyert (1893).²³

1897-ben Innsbruck megpróbálta visszacsábítani, de Pfaff maradt Bécsben,²⁴ azonban a tiroliak nem felejtették azt a néhány évet, míg Pfaff náluk oktatott, és 1910-ben (Pfaff promóciójának 50. évfordulóján) díszdoktori címet adtak a már nyugdíjas professzornak.

II. Pfaff, a jogtudós

1. Két korszak határán

Pfaff oktatási és tudományos tevékenységének értékeléséhez tudatosítanunk kell azt, hogy az osztrák magánjogászok azon képviselői közé tartozott, akik egy új korszak előharcosaiként szakítottak a korábbi, osztrák egyetemeken képviselt oktatási, és tudományos művekben tetten érhető módszerekkel.

Köztudott, hogy a Thun-féle reformok sodrában a jogi oktatás is megújult az '50-es évek elejétől.²⁵ A reformtörekvések középpontjában elsősorban a korábbi exegetikus iskola által indukált oktatási gyakorlat átalakításának igénye állt, a német történeti jog iskola, illetve a pandekta-tudomány módszereinek oktatásba való átültetésével. Thun megnyilatkozásai szerint (1853) az ABGB-t ezentúl, a történeti jogi iskola és a

²¹ *Geschichte der Wiener Universität von 1848–1898*, Alfred Hölder, Wien, 1898. 146. p.

²² *Neue Freie Presse*, 1897.03. 25. 3–4. pp.

²³ BERGER 2001, 294. p.

²⁴ WESENER 2010, 1514. p.; OBERKOFER 1987, 345. p.

²⁵ LENTZE, HANS: *Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1962.

pandekta-tudomány alapelvei szerint kell oktatni és magyarázni, egyúttal szakítani kell a kanti racionalisztikus megközelítéssel.²⁶

A jogászok között Thun legfőbb szövetségese éppen Pfaff egyik bécsi mentora, Josef Unger volt, akinek megnyilatkozásai egyértelműen a történeti-rendszertani módszer bevezetését követelték az osztrák magánjogtudományba és -oktatásba.²⁷

A thuni törekvések jelentős előretörést eredményeztek a jogtörténeti tárgyak oktatásában.²⁸ tanszékek jöttek létre az egyetemeken és a jogakadémiákon is az egyházjog, a római jog oktatására (így mint látni fogjuk Nagyszébenben is), valamint a német jogtörténet előadására. Ugyanakkor a történeti jogi iskola számos képviselője kapott meghívást az e körbe tartozó osztrák tanszékekre.

Lassabban haladt az átállás és a reform megvalósítása a hatályos jogi tárgyakat oktató tanszékek vonatkozásában. Az osztrák magánjogi tanszékekre nem lehetett német professzorokat megnyerni, hanem először a magánjogászok egy új nemzedékét kellett felnevelni ahhoz, hogy a régi iskola hívei kiszoríthatók, leválthatók legyenek a magánjogi tanszékekről. Több egyetemen megfigyelhető volt a két irányzat képviselőinek párhuzamos tevékenysége. A teljes generációváltás csak a '70-es években következett be.²⁹ A bécsi egyetemen az új irány végeleges győzelmét éppen a két Unger tanítvány, Pfaff és Hofmann kinevezése jelentette.

Említett folyamatok 1867 előtt, midőn a jogi oktatás birodalmi felügyelet alatt állott a magyarországi és erdélyi jogakadémiákra, azok történeti és magánjogi tanszékeire is kihatással voltak, mint azt Nagyszében példája különösen is aláhúzza.

De a pandekta-tudomány tanai a 19. század második felében nem csak az osztrák magánjogi tanszékeket hódították meg, hanem az ABGB (OPTK) értelmezésében is uralomra jutottak. Az osztrák magánjogtudomány „pandektizálása” Ungernek és tanítványainak volt köszönhető, amely tanítványok közül munkásságuk sokszínűségével és hatásával Pfaff és Hofmann professzorok emelkedtek elsősorban ki.

²⁶ WESENER 2010, 1516. p. Thun szavaival (1853): „Das österreichische Civilrecht wurde bisher und wird noch gegenwärtig fast ausschließlich in trockener exegetischer Methode an den österreichischen Universitäten behandelt. Von jeder Rücksicht auf die dem römischen, germanischen und altösterreichischen Rechte angehörigen historischen Grundlagen, ohne welche ein tieferes richtiges Verständniß des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches, wie jedes neuen positiven Rechtes überhaupt unmöglich ist, wurde gänzlich abgesehen, indem es für entbehrlich gehalten wurde. ... während in Deutschland seither durch die großartigen wissenschaftlichen Leistungen der historischen Rechtsschule der Rationalismus in der Rechtswissenschaft besiegt und dieser ein neuer höchst wohlthätiger Aufschwung gegeben wurde.” Idézi WESENER 2010, 1516–1517. pp.

²⁷ WESENER 2010, 1517. p.

²⁸ Lentze, Hans: *Die Einführung der Rechtsgeschichte als Unterrichtsfach in der Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein*. Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts: Referate der Internationalen Arbeitskonferenz für Rechtsgeschichte und Römisches Recht (Szeged 18–20. September 1969). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Juridica et Politica 1970. 301–314. pp.

²⁹ WESENER 2010, 1517. p.; OGRIS, WERNER: *Die Historische Schule der österreichischen Zivilistik*. In: Ogris, Werner: *Elemente europäischer Rechtskultur Rechtshistorische Aufsätze aus den Jahren 1961–2003*. Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2003, 345–400. pp.; LENTZE, HANS: *Die Eingliederung der österreichischen Zivilrechtswissenschaft in die deutsche Pandektistik*. In: Csizmadia Andor – Kovács Kálmán (Hrsg.): *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848–1944)*, Budapest, 1970. 59–70. pp.

2. Pfaff tudományos munkássága

Amennyiben Pfaff tudományos munkásságáról akarunk – jelen keretek között bizonyos szükséges önkorlátozással – képet alkotni, akkor tudósi tevékenysége első korszakában kiváló pandektistaként kell beskatulyáznunk. Korai munkái, amelyek bizonyos vonatkozásban a nagyszebeni évekhez köthetők a pandekta-tudomány történeti-dogmatikus kutatási módszereinek jó példáját adják.³⁰

De Pfaff korán, már a 70-es években felismerte az ABGB egyedülállóságát, értékeit és ekkortól intenzíven elkezdett foglalkozni annak keletkezéstörténetével. Az alkalmat ehhez az adta, hogy korábbi tanára, majd kollégája, Glaser lehetővé tette számára, hogy megnyíljanak előtte az Igazságügy-minisztérium levéltárának kapui, s ezáltal hozzájuthasson az ABGB – addig közönségtől elzárt – előkészítő anyagaihoz (*Materialien*).³¹ Az ABGB előmunkálatainak, forrásainak, a törvényelőkészítő bizottságok – a *Codex Theresianus*tól kezdődően az ABGB szuperrereviziojáig terjedő – jegyzőkönyvei feldolgozása³² egyrészt történeti, másrészt dogmatikai irányultságú munkát igényelt, s ez jelentette az első lépést is Pfaff magánjogi munkásságának kiteljesedéséhez. Pfaff a római jog és a jogtörténet kapuin belépve lett magánjogász.

Pfaff előtt a jogforrásokkal való foglalkozás elsősorban a gyakorló jogászok, bírák, ügyvédek és hivatalnokok kiváltságának számított. Elsősorban Pfaffnak lett köszönhető, hogy az újabb osztrák kodifikációtörténet a tudományos kutatás tárgyává vált.

Egész pályáján foglalkoztatta az ABGB keletkezéstörténete. Ezen érdeklődése adott alkalmat arra, hogy alapos elemzésnek vessen alá a *Codex Theresianus* von Harrasowsky általi kiadását, amely munka messze túlmutatott a könyvismertetések korban szokásos alaposságán is.³³ Ugyanebbe a sorozatba illeszkedett a nyugat-galiciai polgári törvénykönyv keletkezéstörténetét feltáró munkája is.³⁴ Ezek a munkái Pfaffot, mint elsőrangú jogtörténészt állítják elének. Ezen kutatásai révén vitathatatlanul ő lett a 18-19. századi osztrák magánjogfejlődés egyik legjobb, mindmáig megkerülhetetlen szakértője.

Történeti kutatásait ugyanakkor a jogértelmezés és a dogmatika szolgálatába állította. Évekig tartó, a források gyűjtését, anyagának rendezését és értelmezését jelentő kutatómunkája az ABGB forrásvidékén lehetővé tette, hogy szövetkezve fiatalabb professzortársával, Franz Hoffmannal hozzáláthassanak a törvénykönyv kommentárjának megírásához, amely tízévnyi munka eredményeként „mindössze” két kötetben mani-

³⁰ PFAFF, LEOPOLD: *Zur Lehre vom Gegenstande der condictio indebiti nach gemeinem und österreichischem Rechte*. Allgemeine österreichische Gerichts-Zeitung 1868/30–35. 121–122, 125–127, 129–130, 133–134, 137–139, 141–143. pp.; PFAFF, LEOPOLD: *Geld als Mittel pfandrechtl. Sicherstellung, insbesondere das pignus irregulare: Ein Beitrag zur Lehre von Inhalt und Ausübung des Pfandrechts*. Manz, Wien, 1868.

³¹ SCHULLER 1902, 337. p.

³² WESENER 2010, 1519. p. PFAFF, LEOPOLD: *Über die Materialien des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches*. Zeitschrift für das Privat- und Öffentliche Recht der Gegenwart 1875. 254–317. pp.; PFAFF, LEOPOLD: *Zur Entstehungsgeschichte der Marginalrubriken im österreichischen ABGB*. Selbstverl. des Verfassers, Wien, 1906⁴.

³³ PFAFF, LEOPOLD: *Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen*. Juristische Blätter 1883. 255–258., 267–270. pp.; 1884. 169–172., 183–186., 195–198., 207–210. pp.; 1885. 253–255., 265–268., 278–280., 291–295. pp.

³⁴ PFAFF, LEOPOLD, *Zur Entstehungsgeschichte des westgalizischen Gesetzbuchs*. Juristische Blätter 1890/34–37. 399–401., 411–415., 423–425., 435–437. pp. (Utóbb önálló kötetként is: PFAFF, LEOPOLD, *Zur Entstehungsgeschichte des westgalizischen Gesetzbuchs*. Im Selbstverlage des Verfassers, [Wien]. 1890.

fesztlődött, vagyis torzóban maradt.³⁵ A munkát ma az ABGB eddig első és egyetlen történeti-kritikai kommentárjaként értékelik az osztrák kollégák.³⁶

Az előszóban Unger követőiként azt fogalmazták meg, hogy a törvények, mint történeti jelenségek nem érthetők meg beható történeti kutatások nélkül, hogy a törvény szöveg értelmezéséhez ismerni kell azt a talajt és azt az atmoszférát, amelyből és amelyben a pozitív jog kisarjadt. Ehhez hozzátartozik a korábbi közös jogi irodalom és a római jog ismerete is.³⁷ Az osztrák magánjog tanulmányozása azonban nem történhet meg légüres térben, a hazai jogfejlődés kapcsolatainak feltárása a közös joggal és más külföldi jogokkal már nem halott jogokkal való foglalkozást jelent.

A kommentár készítésével párhuzamosan egy másik vállalkozásba is belefogtak Hoffmannal, s mintegy a kommentár mellékleteként további két kötetet jelentettek meg.³⁸ Az exkurzusok egy-egy részletkérdésről tartalmaznak tanulmányokat és monografikus feldolgozásokat, illetve kivonatokat adnak a törvényhozó-bizottság (*Hofkommission in Gesetzessachen*) jegyzőkönyveiből, s ezáltal a kommentár fontos kiegészítését jelentik.

A két kolléga oktatási-adminisztratív feladatai és más kötelezettségek nem engedték, hogy a két említett vállalkozás a kívánt ütemben kiteljesedhessék. Tulajdonképpen nyilvánvalóvá vált, hogy a vállalkozás meghaladja két ember munkaerejét.

Együttműködésük további példáját adja, hogy a '70-es és '80-as években együtt gondozták közös tanáruk Arndts Pandektáinak öt kiadását.³⁹ Sőt együtt dolgoztak egy római jogi forrás szövegkiadásán is.⁴⁰

Pfaff azonban nemcsak a Kommentár miatt tekinthető a hatályos osztrák magánjog egyik legjelentősebb szakértőjének. Neki köszönhették kortársai az osztrák magánjog első teljes, áttekintő összefoglalását is. A célokat és nem a hírnevet előtérbe helyező lelkületét jól mutatja, hogy annak ellenére, hogy a munka derekát ő végezte el, ez a vállalkozás sem csak az ő nevére tette halhatatlanná. Pfaff ugyanis kötelességének érezte, hogy a már a nagyszabeni időkből hozzá igen közel került, s aztán vele Innsbruckban is baráti kapcsolatot ápoló magánjogász kollégájának, az 1875-ben elhunyt Josef Krainznak kéziratait megszerezvén, több éves munkával sajtó alá rendezte barátja előadásjegyzeteit, és azt „*System des österreichischen Privatrechts*” cím alatt jelentesse meg, s annak két kiadását is gon-

³⁵ PFAFF, LEOPOLD – HOFMANN, FRANZ (hrsg.): *Commentar zum österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuche*, I/1-2, II/1-5, Manz, Wien, 1877–1887.

³⁶ WESENER 2010, 1518. p.

³⁷ „In seiner [Ungers] Schule haben wir die Überzeugung gewonnen, daß die Gesetze, wie alle geschichtlichen Erscheinungen, nicht ohne eingehende geschichtliche Forschung verstanden werden können, daß man den Boden und die Atmosphäre kennen müsse, auf dem und in der ein positives Recht erwachsen ist.” PFAFF – HOFMANN 1877. VI. p.

³⁸ PFAFF, LEOPOLD – HOFMANN, FRANZ (hrsg.): *Excursus über österreichisches allgemeines bürgerliches Recht: Beilagen zum Commentar*, I/1-2, II/1-3, Manz, Wien, 1877–1889.

³⁹ ARNDTS V. ARNSBERG, LUDWIG: *Lehrbuch der Pandekten*, Nach d. Verfassers Tode besorgt von L. PFAFF, F. HOFMANN, Cotta, Stuttgart, 1879–1889¹⁰⁻¹⁴.

⁴⁰ PFAFF, LEOPOLD – HOFMANN, FRANZ: *Fragmentum de formula Fabiana*, K.K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1888.

dozza.⁴¹ A fáradságos és önzetlen munkával elkészült mű tulajdonképpen egy tankönyv volt, ami osztrák (és magyar) joghallgatók nemzedékeinek adott alapos ismereteket.⁴²

Az itt csak röviden ismertetett történeti-dogmatikai munkái révén Pfaffot joggal lehet a történeti jogi iskola szellemiségét tükröző osztrák magánjogtudomány megalapozójának tekinteni. Nem véletlen, hogy tanítványa, Ehrenzweig arról írt, hogy Pfaff viszszaadta az osztrák jogászoknak hitüket a saját törvénykönyvükben.⁴³

3. Szakértői tevékenysége

Az elmélet és a joggyakorlat egységbe olvasztását jól példázzák Pfaff szakvéleményei, amelyeket több alkalommal a *Deutscher Juristentag* (1875, 1880), vagy az *Österreichischen Advokaten tag* (1880) felkérésére készítette. Ezen munkái közül talán a legfontosabb az osztrák ügyvédgyűlés számára készített munkát volt, amely az osztrák kártérítési jog reformjának szükségességét járta körül.⁴⁴ A 19. század második felében az objektív felróhatóság gondolatának megjelenésével nemcsak a vétkességen alapuló kártérítési megoldások kezdtek elégtelennek látszani, hanem az elégtételi kötelezettség pusztán pénzbeli kártérítésre szorításának elve sem lehetett sok esetben kielégítő.

Pfaff ezen állásfoglalásában – ismét csak kodifikációtörténeti kutatásaira alapozva – abból indult ki, hogy az ABGB eredeti szövegéből is kiolvasható, a törvényalkotó szándékának megfelelő az a lehetőség, hogy a „teljes elégtétel” („*volle Genugtuung*” – 1323 §) ne csak az elszenvedett kár és az elmaradt haszon megtérítését jelentse, hanem „az okozott sértés felszámolásának” elvárásába („*Tilgung der verursachten Beleidigung*”) az a gondolat is beleférjen, amit ma a nem vagyoni károk megtérítése iránti igényként ismerünk. A korabeli *communis opinio*val szembe forduló álláspontja szerint nem lett volna szükség az ABGB vonatkozó részének (30. *Hauptstück des ABGB, II. Teil*) revíziójára, hanem a kártérítési jog – az általa megjelölt irányba való – dogmatikai továbbfejlesztése is kielégítő eredményre vezethetett volna a gyakorlatban. Bár kortársai (még professzora, Unger is) hevesen bírálták ezen felfogását, az idő Pfaffot igazolta: ma már az ő értelmezésének megfelelő tan tekinthető uralkodónak.⁴⁵

⁴¹ KRAINZ, JOSEF: *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts I–II*. Aus dessen Nachlaß herausgegeben und redigiert von L. PFAFF, Manz, Wien, 1885 és 1894.

⁴² A későbbi kiadásokat Pfaff tanítványa Ehrenzweig gondozta. Armin Ehrenzweig 1864–1935), a Budapesten született jogász 1888-as promóciója után bíróként működött. Pfaffnál habilitált 1896-ban, majd Bécsben lett rendkívüli, és 1913-ban Grazban rendes tanár. *Ehrenzweig, Armin, Jurist*. In: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 Band 1. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1957. 227–228. pp.; DEMELIUS, HEINRICH: *Ehrenzweig, Armin*. In: Neue Deutsche Biographie Band 4. Duncker & Humblot, Berlin, 1959. 355–356. pp.

⁴³ „Pfaff hat uns den Glauben an unser heimisches Gesetzbuch wiedergegeben, er hat den Zusammenhang unserer Bemühungen mit einer ruhmreichen Vergangenheit wiederhergestellt, er hat Theorie und Praxis, die lange geschieden waren, in dem regen Eifer vereinigt, mit dem heute die Eigenart unseres Gesetzbuches gepflegt wird...” L. EHRENZWEIG 1910, 160. p.

⁴⁴ PFAFF, LEOPOLD: *Zur Lehre von Schadenersatz und Genugthuung nach österreichischem Recht. Ein Gutachten, dem österreichischen Advokaten tag erstattet*. In: Pfaff, Leopold – Ritter von Randa, Anton – Strohal Emil (hrsg.): *Drei Gutachten über die beantragte Revision des 30. Hauptstückes im II. Theile des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches*, Cral Fromme, Wien, 1880. 1–127. pp.; PFAFF, LEOPOLD: *Zur Lehre von Schadenersatz und Genugthuung nach österreichischem Recht*. Zeitschrift für das Privat- und Öffentliche Recht der Gegenwart 1881. 613–747. pp.

⁴⁵ WESENER 2010, 1525–1526. pp.

Több más magánjogi részletkérdésben alkotott maradandót és ért el mindmáig megkerülhetetlen eredményeket Pfaff, akit ilyen tekintetben valóban joggal tekinthetünk kor egyik legjelesebb osztrák magánjogászának.

III. Pfaff és Magyarország

Az elkövetkezőkben négy hosszabb-rövidebb pontban olyan eddig kevésbé ismert, vagy kevésbé kutatott momentumra hívnám fel a figyelmet, amelyek Pfaff magyarországi kapcsolatait állítják előtérbe. Ezek közül a legfontosabb az a tanári tevékenység, amit a nagyszebeni jogakadémián fejtett ki.

1. A nagyszebeni évek

Az 1844-ben létrehozott, az erdélyi szász evangélikus egyház Főegyháztanácsának felügyelete alatt és a Szász Egyetem finanszírozása mellett 1848-ig oktató „szász jogakadémia” („*Sächsische Rechtsakademie*”) 1850-től – Erdély neoabszolutista újjászervezésének folyamatába illeszkedve – állami intézményként, „császári és királyi jogakadémiaként” („*Kaiserlich-königliche Rechtsakademie zu Hermannstadt*”) működött.⁴⁶ Ezen átszervezéstől a kiegyezésig terjedő időszakot tekintik a jogakadémia fénykorának, ami nem utolsósorban annak volt köszönhető, hogy a magyarországi és erdélyi jogakadémiák közül a nagyszebenit tekinthetjük a legjobb anyagi feltételek mellett működő jogoktatási intézménynek, amely – elsősorban pályájuk elején álló – kiváló tanárok számára is vonzerőt jelentett, s konkurencia nélkül vonzotta Erdély – már nem csak szász-ajkú – joghallgatásra készülő ifjúságát. A korabeli statisztikai adatok alapján tudjuk, hogy az akadémián a ’60-as évek közepe óta kilenc tanári állás volt rendszeresítve, igaz azonban, hogy név szerint ezen tanárok közül csak ötöt ismerünk.

Az említett, pályájuk elején álló, s a nagyszebeni tanárkodásban bizonyos kiugrási, előrelépési lehetőséget látó tanárok közé tartozott többek között – a fentebb már említett – Peter Harum (utóbb pesti, innsbrucki és bécsi egyetemi tanár), Josef Krainz (későbbi innsbrucki és prágai professzor), és maga Leopold Pfaff is, akinek a nagyszebeni tanárságát életrajzírói – egy kivételével – nem, vagy egyetlen mondat erejéig említik.⁴⁷

⁴⁶ A jogakadémia történetét csak néhány tanulmány foglalta össze. Alaposabb kutatások kívánatosak volnának. L. TONTSCH, GÜNTER H.: *Die Rechtsakademie zu Sibiu (Hermannstadt)*, Studia Univ. Babeş-Bolyai, Seria Jurisprudentia, 1969. 98–102. pp.; ACKER, UDO WOLFGANG: *Zur Geschichte der Hermannstädter Rechtsakademie (1844–1887)*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 1978/2. 120–129. pp.; VLAICU, MONICA: *Die Hermannstädter Rechtsakademie und ihre rumänischen Studenten*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 1988/1. 30–39. pp. Az alapításról és a megszűnéséről I. P. SZABÓ BÉLA: *A nagyszebeni jogakadémia megalapításának előzményei*. In: Máthé Gábor – Révész T. Mihály – Gosztonyi Gergely, (szerk.): *Jogtörténeti Parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. 338–347. pp.; P. SZABÓ BÉLA: *Miniszteri előterjesztés a nagyszebeni királyi jogakadémia megszüntetése tárgyában I. Ferenc József előtt és annak parlamenti előzményei*. Gerundium – Egyetemtörténeti Közlemények 2012/1-2. 74–104. pp.

⁴⁷ Pfaff nagyszebeni éveivel foglalkoztam a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján az alábbi, megjelenés alatt álló tanulmányban: *A századforduló jelentős osztrák magánjogászának, Leopold Pfaffnak nagyszebeni*

A bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban és az Allgemeine Verwaltungsarchivban, valamint az Országos Levéltárban fellelhető források alapján ennél azért többet ki lehetett deríteni Pfaff nagyszombati alkalmazásának és onnani távozásának körülményeiről. Igaz tanári tevékenységéről ezek a források is alig árulnak el valamit. Remélhetőleg a nagyszombati levéltárban maradtak fenn olyan iratok is, amelyek ottani munkájának lényegét is feltárhatják. Eddig ezen források még nem voltak számomra elérhetők.⁴⁸

Az említett levéltárak anyagából kiszűrhető adatok szerint azt állapíthattuk meg, hogy Pfaff alkalmazása a nagyszombati jogakadémia képzésének átalakítási folyamatában vált szükségessé.

Ugyanis az uralkodó 1860. szeptember 30-án kelt legfelsőbb elhatározásában négyéves kurzusra növelte meg az állam- és jogtudományi tanulmányokat a nagyszombati jogakadémián, ugyanakkor az addigi hároméves kurzus megtartását is engedélyezte. A képzési idő felemeléséből adódott a szükségszerűség, hogy hét olyan tárgyat vezessenek be, amelyeket addig a tanterv nem tartalmazott, különösen igaz ez a római jog (és vele összekötött hűbérjog) tanszékére.⁴⁹

A római jogi professzori állás betöltésére a helytartóság egy 1860. november 19-én kelt *Erlaß*-nak megfelelően a pályázatot írt ki. A Helytartóság a *Ministerium des Cultus und Unterricht*-nek megküldött jelentésében elégedetten állapította meg, hogy a remény, amely szerint a korabeli viszonyok között a kiírásra több igen alkalmas személy is jelentkezni fog, teljes mértékben beteljesedett, hiszen kiváló tanárok törekedtek a nagyszombati katedrára.⁵⁰

A bécsi habilitációs eljárásának megindítása, de még le nem zárulta előtt pályázó Pfaff számára előnyt jelentett a többi pályázóval szemben a Helytartóság azon álláspontja, hogy – különösen az akkori viszonyok között, amikor az adott tartományi „*Landeszugehörigkeit*” az egyes szolgálati helyek betöltésénél fontos szempont kell legyen – az lenne a megfelelő, ha egy erdélyi születésű jelölt kinevezését javasolnák. A bírálók természetesen elismerték Pfaff kiváló tehetségét és tanulmányi eredményeit, és biztosak voltak abban, hogy személyében az intézmény hosszú távra nyerhet tanerőt. A Helytartóság ennek fényében kérte a minisztériumtól Pfaff professzori kinevezésének támogatását.⁵¹

A pályázati eljárás során az is szóba került, hogy Pfaff nem római, hanem osztrák magánjogi témában habilitált, de mivel a bírálók véleménye szerint ez és a római jog szoros tudományos kapcsolatban állnak egymással, Pfaffot a római jog oktatására is képesnek kell tekinteni.⁵²

professzorsága (1861–1868). In: Gosztonyi Gergely – Révész T. Mihály (szerk.): *Jogtörténeti Parerga II. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018.

⁴⁸ Ugyanakkor Szögi László egyetemtörténeti kutatócsoportjának köszönhetően legalább a diáknévsor rendelkezésemre áll.

⁴⁹ HHStA Kabinettsarchiv Kabinettskanzlei Vorträge MCZ 3309/1862.

⁵⁰ Az előző lábjegyzetben idézett irat szerint a pályázók között volt Alexander von Pawlowsky, császári tanácsos és a nagyváradi jogakadémia igazgatója, Karl Czychlarz, a római jog viszonylag frissen habilitált magántanára a prágai egyetemen, aki később ugyanott, majd Bécsben lett a római jog professzora; Leopold Pfaff, aki habilitációja előtt állt; August Terves, az innsbrucki egyetem magántanára. L. még P. SZABÓ 2018.

⁵¹ AVA Unterricht Allgemein (1848–1940) juristische Lehranstalten Ktn. 1642 Sign. 9 (Fasz. 1497) Siebgbg 1861/1861. (február 21–22.)

⁵² AVA Unterricht Allgemein (1848–1940) juristische Lehranstalten Ktn. 1642 Sign. 9 (Fasz. 1497) Siebgbg 1321/1861.

Azonban a kinevezési eljárás mégsem zajlott le akadálymentesen, mivel a pályázati eljárás alatt Gottfried Müller, az akadémia igazgatója, aki korábban előadta a római jog intéstitúcióit, viszont az akadémia oktatásának újjászervezése során más tárgyakra osztották be, azt kérte, hogy a római jog tanszékét még ne töltsék be végérvényesen mindaddig, amíg a tanterv teljes mértékben nem véglegesedik. Müller – leveleiből kitűnően – egyszerűen attól félt, hogy tárgyait később elvesztvén – a római jog oktatásának lehetőségétől elzárva – állás nélkül marad.

Az érdemdús Müller igényét is figyelembe véve a kinevezők azt megoldást találták, hogy Pfaff egy addig még betöltetlen adjunktusi állásra kapjon kinevezést a szokásos professzori fizetés kétötödéért, viszont a helyettesítésért egy teljes professzori fizetést kapjon. Így bár nem lett rendes tanár, de javadalmazása kárpótolta ezért. Oktatómunkáját 1861 márciusában kezdte meg,⁵³ és feladatait oly mértékben közmegelegedésre végezte, hogy egy 1862. május 2-án kelt legfelsőbb elhatározásban már a római jog és a hűbérjog rendes tanárrá nevezte ki Ferenc József.

A kinevezés kapcsán a *Staatsministerium* megjegyezte, hogy Pfaffot személyisége és habitusa alkalmassá teszi a professzori állásra, s nagy hasznára lehet a felvirágoztatásra ítéltetett jogakadémiának.⁵⁴ Pfaff nagyszzebeni tanári tevékenységével kapcsolatban még nem állnak részletes információk rendelkezésünkre, annyi ismert, hogy elsősorban Pandekta kurzusokat tartott heti 10 órában.

Az archívumokban fellelhető források, amelyek a Kiegyezés után keletkeztek, már Pfaff elvagyódásáról adnak számot: 1868 októberében kérte ugyanis az osztrák (!) minisztertől, hogy egy „*deutsch-österreichisch*” egyetemre helyezték át, mivel szerinte a Nagyszzebeni Jogakadémia bezárása csak idő kérdése. A miniszter – úgy látszik pártolván a kérelmet – az innsbrucki egyetem jogi kara professzori kollégiumának küldte azt meg véleményezésre. Az innsbruckiak – úgy tűnik – kapva kaptak az alkalmon, s a betegeskedő Harum professzor pótlására – jelentős anyagi áldozatot vállalva – kérték Pfaff áthelyezését. Jelentős mértékben közrejátszottak ezen döntésben Pfaff Nagyszzebenben szerzett érdemei. Az iratokban kiemelésre került, hogy professzori kinevezése óta fáradhatatlanul tevékenykedett tudományterülete érdekében kiváló képesítését érvényesítve. Tudományos teljesítménye alapján bármelyik egyetemnek, ahol alkalmazásra kerül, díszévé válna. Mind az osztrák magánjog, mind a római jog területén képes lenne kiváló teljesítményt nyújtani, s sokoldalúsága miatt kiválóan alkalmas lehet az Innsbruckban jelentkező problémák megoldására.⁵⁵ Kinevezése 1869. szeptember 15-én kelteződött. Az osztrák miniszter egyúttal értesítette a magyar kultuszminisztert a kinevezés tényéről és arról, hogy Pfaff azonnal költözhet.

Pfaffnak abban ugyan nem lett igaza, hogy a jogakadémiát hamarosan bezárják, hiszen arra csak jó másfél évtized múlva került sor, viszont kétségtelen, hogy a Kiegyezéssel a magyar kultuskormányzat felügyelete alá került az akkortól „királyi jogaka-

⁵³ AVA Unterricht Allgemein (1848–1940) juristische Lehranstalten Ktn. 1642 Sign. 9 (Fasz. 1497) Siebgb 1861/1861. (február 21–22.)

⁵⁴ HHStA Kabinettsarchiv Kabinettskanzlei Vorträge MCZ 3309/1862.

⁵⁵ AVA Unterricht Allgemein Univ. Innsbruck – Jus Professoren P-S, Ktn.1049 Sign. 5 (Fasz. Nr. 996) 8831/1868.

démiának” nevezett intézmény,⁵⁶ ahol 1870-ben a magyar is oktatási nyelv lett. Ez talán hozzájárult, hogy Pfaff távozása után, 1870-ben további három tanár vált ki az oktatói karból (távozás, nyugdíjazás és halál okán),⁵⁷ de a következő időszakban a statisztikák szerint még mindig a nagyszebeni volt az ország legtöbb tanárt foglalkoztató és legjobban dotált jogakadémiája, és ez működött az ország egyetlen „állam által fenntartott” jogi iskolájaként. Azonban egyrészt a kolozsvári egyetem megalapítása, másrészt a szászok területi kiváltságainak felszámolása és a liberális, de a nemzetiségek számára túl szűkkeblű nemzetiségi politika negatívan hatott a hallgatói létszámokra, és ez az iskola fokozatos kiüresedéséhez vezetett. A német ajkú tanárok aránya fokozatosan csökkent, s a hallgatói létszámok is fokozatosan apadtak.⁵⁸

Wilhelm Brauner egy olyan vélelmet állított fel, hogy dualista rend megteremtésével megszűntek azok az egyébként is csekély mértékű csere- és hatás-kapcsolatok, amelyek 1849-től hazánkban a monarchikus összálamba való bevonásával a jogoktatás terén létrejöttek. Ennek egyik fontos példaként éppen Pfaff Nagyszebenből Innsbruckba kerülését említi.⁵⁹ Érdekes lenne ezen vélelmet megvizsgálni a professzorok korabeli mozgásának nyomon követésével.

Egyébként azt, hogy Pfaffnak nem szakadt meg valamennyi kapcsolata szülőföldjével mutatja az is, hogy 1878-ban őt kérte fel a nagyszebeni evangélikus közösség presbitériuma egy jogi szakvélemény elkészítésére a szászok kulturális élete szempontjából létfontosságú Bruckenthal-féle hitbizomány ügyében.⁶⁰

2. Pfaff, a magyar jogtudomány leértékelője?

A modern irodalomban kevéssel ezelőtt feltűnt egy olyan vélemény, amely Pfaffot az osztrák jogtudósok magyar jogtudománnyal szembeni erős és leplezetlen felsőbbbségtudata egyik olyan fő képviselőjének tekinti, aki sok magyarországi szerző tollából származó fontos munkát több esetben értéktelennek és használhatatlannak minősített. Pfaff

⁵⁶ Az említett német nyelvű irodalomban elfogadottá vált erre az időszakra a „magyar királyi jogakadémia” („*Ungarisch-königliche Rechtsakademie*”) korszak-megjelölést alkalmazni. Egyelőre a rendelkezésre álló forrásokban ilyen hivatalos elnevezésre nem találtam utalást. Vö. VLAICU 1988, 33. p.; ACKER 1978, 126.

⁵⁷ A jogakadémia magyar kézbe kerülése utáni nehézségeit talán eltúlozva adott hírt a Neue Freie Presse Pfaff távozásáról 1870 májusában: „*Die Hermannstädter Rechtsakademie hat einen fast unersetzlichen Verlust erlitten und betrauert außerdem noch den Abgang des Professors Dr. Leopold Pfaff, welchen die Mißhandlungen der Regierung forttrieb, und der so glücklich ist, in Innsbruck eine Professur erhalten zu haben. „Möchten uns,“ so heißt es in einem uns zugehenden Briefe „die anderen Lehrkräfte in Hermannstadt erhalten bleiben, denn auch die ausgezeichneten Professoren Dr. Krainz, Schuler-Libloy, Sentz, Mor und Zieglauer sind – wie man hört – gerne bereit, jeder Berufung an eine deutsche Universität nachzufolgen, de sie tief empfinden, wie man in Pest die Stellung der Rechtsakademie nicht genug würdige und nur den geradezu erbärmlichen Bestrebungen der „Unwissenden“ Rechnung tragen will.“ Neue Freie Presse, 1870.05.10. 5. p.*

⁵⁸ A szász és román szerzők elsősorban a magyarosítási törekvésekben látják az intézmény lassú le hanyatlásának okait, s a jogakadémia utolsó két évtizedének válságjelenségeit elsősorban a magyar központi hatalom konzekvens politikája következményének tekintik.

⁵⁹ BRAUNEDER, WILHELM: *1850–1900*. In: Brauner, Wilhelm (hrsg.): *Juristen in Österreich, 1200–1980*. Orac, Wien, 1987. 143–144. pp.

⁶⁰ Vö. *Achter Jahresbericht an die evang. Gemeinde A. B. in Hermannstadt*, erstattet von Presbyterium, 1878. 71–73. pp.

lett ezáltal azon felfogás élharcosának feltüntetve, amelyből „*das Fehlen jeglicher Sensibilität und interkultureller Kompetenz*” világlik ki.⁶¹

Amellett, hogy ezen vélemény egyoldalúságát kiemeljük, meg kell jegyeznünk, hogy midőn Pfaff és Hofmann kommentárjuk elején áttekintik az ABGB-vel kapcsolatos cislajtán, transzlajtán és olasz nyelvű irodalmat, kommentárokat és döntvénygyűjteményeket, bizony sok esetben erős kritikával illetik az egyes műveket, de ez korántsem csak a kevés magyar munkát érinti, hanem sok esetben az osztrák, cseh és olasz szerzőket is eléri. Tehát egyrészt Pfaff itt egyedül kerül kabátlopási ügybe, másrészt a hivatkozott kritikák a magyarországi jogi irodalomnak csak egy rendkívül szűk szeletére korlátozódtak, abból általános következtetéseket levonni nem lehet.⁶²

Persze azzal is tisztában kell lennünk, hogy az éppen szárnyait bontogató modern magyar magánjogtudomány természetesen küzdött bizonyos gyermekbetegségekkel a 19. század utolsó harmadában. Pfaff egyébként valóban küzdeni látszott recenzióiban a magyar jogtudósoknak a „nemzeti jogi megoldásokat” túlértékelő, csak azokat látó, illetve az idegen joghatásokat szinte teljes mértékben tagadó álláspontja ellen.⁶³

Mindenesetre rendkívül érdekes lehetne annak vizsgálata, hogyan értékelték egymás eredményeit az osztrák és magyar jogászok, valóban kimutathatók-e osztrák részről a magyar jogtudomány tendenciózus leértékelésének bizonyítékai, látható-e esetleg valamilyen változás e tekintetben a Kiegyezés után.

3. Vélemény a magyar öröklési jogi törvényjavaslatról

Pfaff bizonyosan különleges helyet foglalhatott el ebben a relációban, hiszen gyerekkori cseregyerekségéből kiindulva valamennyire tudhatott magyarul. Valószínűleg nyelvtudását nem kellett alkalmaznia,⁶⁴ midőn a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége felkérte őt és Hofmann-t a Teleszky-féle öröklési jogi törvényjavaslat véleményezésére. A fennebb feltételezett előítélet vagy fenntartás egyáltalán nem érződik a Jogtudományi Közlöny 1888-as és 1889-es évfolyamában 18 folytatásban megjelenő, elsősorban a gyakorlati szempontokat előtérbe állító szakvéleményben. A tervezetről – már annak igen széles összehasonlító munkát felmutató jellege miatt is – igen jó véleménnyel volt a két „vitriolus tollú” bécsi professzor,⁶⁵ s úgy értékelték, hogy az „*mindenesetre kiváló és*

⁶¹ FODOR, ATTILA: *Rechtsreform durch Normtransplantation in Mittel- und Osteuropa. Eine vergleichende Analyse der Rezeption von neuen Pfandregistervorschriften in Ungarn und in Russland*. Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2009. 219. p.

⁶² Az ABGB-re vonatkozó irodalmi áttekintésüket I. PFAFF – HOFMANN I. 1877. 59–76. pp.

⁶³ PFAFF, LEOPOLD recenziója *Carl Putz, System des ungarischen Privatrechtes*, Wien, Manz, 1870. XVI und 388. SS. Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft 1871. 275–288. pp.; PFAFF, LEOPOLD recenziója *Zur Frage der Rechts-Rezeption und Codification in Ungarn. Von Carl Putz. Wien 1872. 47 SS. Grünhut's Zeitschrift 1874. 228–231. pp.* Egy rövid idézet az előzőből: „*Was Putz anstrebt, wäre, selbst wenn es ihm am civilistischen Können im Allgemeinen nicht fehlte, völlig unerreichbar. Man mag dem Verf. ehrliche Absicht verbunden mit einer nich größeren Dosis von Selbsttäuschung zugestehen; nimmer aber, daß er ein System des ungarischen Privatrechtes geschrieben habe.*” 288. p.

⁶⁴ A javaslat szövegét Kern Tivadar budapesti ügyvéd fordította le németre. *Jogtudományi Közlöny* 1888/4. 29. p.

⁶⁵ „*De a javaslat felette áll az osztrák általános polgári törvénykönyvnek is, a mi e törvényre nézve nem képezhet gáncsolat. ... A javaslat kidolgozásánál nagyrészt az osztrák törvény és Mommsen Frigyes javaslata (magánmunkálat), továbbá a szász, a zürichi törvények is és más törvényhozási munkálatok használtattak*

tiszteletre méltó helyet foglal el az új törvényhozási munkálatok között.”⁶⁶ Ez a végső ítélet azonban nem akadályozta meg a bécsi professzorokat, hogy szakasról szakaszra haladva, adott esetben kemény véleményt fogalmazzanak meg egy-egy rendelkezésről, javasolják annak elhagyását, módosítását (szavak és gondolatok szintjén is), illetve egyértelműsítését. Alapos kritikájuk során maguk is széles összehasonlító bázisról indulnak ki, és az osztrák, a szász és zürichi törvénykönyvekkel, valamint Friedrich Mommsen magánjavaslatával⁶⁷ vetik össze a Teleszky által jegyzett szöveget.

4. Pfaff könyvtárának sorsa

És végül egy utolsó hazai vonatkozás: Pfaff 1914 végén bekövetkezett halálával egy igen jelentős kézikönyvtárat hagyott hátra, amelyet örökösei – ma még nem tudjuk milyen indítókóktól vezetve – áruba bocsátottak.

Pfaff könyvtárát a Vallás és Közoktatási Minisztérium a Debreceni Tudományegyetem az évben felállított könyvtára számára vásárolta meg 1916 végén, 10 ezer koronáért. A könyvek átvételéért a jogtörténész Iványi Béla professzor lett a felelős a jogi kar részéről.⁶⁸ Iványi a nem éppen gondmentes munkát elvégezte, s a korabeli jogoktatás 3472 művel (5179 kötetben) gazdagodott.⁶⁹

fel, a mit csak helyeselni lehet. Mert a törvényszerkesztőknek nem szabad eredetiségre törekedniök, hanem másutt fennállót vizsgálni kell, a legjobbat fel kell venni és lehetőleg javítani. Így jártak el ezen javaslat kidolgozásánál is és a magy. királyi igazságügyminisztériumban folytatott tanácskozások dr. Teleszky István úr által kidolgozott javaslatot kiváló törvényhozási munkálatnak kell elismerni.” A magyar öröklési jog javaslata, PFAFF és HOFMANN, bécsi egyetemi tanárok véleménye, Jogtudományi Közlöny 1888. 29. PÓLAY ELEMÉR: Kísérlet a magyar öröklési jog önálló kodifikációjára a XIX. század végén. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Juridica et Politica 1974. 42–43. pp.

⁶⁶ Jogtudományi Közlöny 1889/46. 372. p.

⁶⁷ MOMMSEN, FRIEDRICH: Entwurf eines Deutschen Reichsgesetzes über das Erbrecht nebst Motiven, Schwetschke, Braunschweig, 1876.

⁶⁸ DEENK Irattár – Egyetemi Könyvtár 79-1916/7. 1917. május.

⁶⁹ Az egyetemalapítás és a könyvtárgyarapítás nehézségeit jól érzékelteti az alábbi levéltervezet az akkori debreceni Egyetemi Könyvtár irattárából: „Jelentés a Pfaff-könyvtár ügyében. A Pfaff-féle könyvtár 38 drb ládába becsomagolva 3050 kg. sulyban május 21-én megérkezett, ám a könyvtár előbbi – Arany J. utcai helyiségébe a Vajda-féle hagyatékok tartalmazó 21 láda s egyéb tárgyak miatt felszállítható nem volt, az új – Simonffy-utcai helyiségben pedig az átalakítási munkákhoz éppen ezekben a napokban kezdtek hozzá. Így nem tehetünk másképp, mint egyelőre a pályaudvaron hagyjuk, de mikor az átalakítási munkákat vezető főpallér közlése szerint a ládák már beszállíthatók lettek, anélkül, hogy a munkálatok további végzését gátolták volna, nevezetesen június 2-án, a szállítás meg is történt. Bár az új helység még ki sem volt takarítva, 5-én hozzákezdünk a könyvek kicsomagolásához, s leltár szerinti átvételéhez. Meg kell itt jegyezni, hogy a leltár teljesen szakszerűtlen, tömérdek íráshibától hemzseg, némely művet kétszer, kétféleképp tartalmaz, általában oly hibát, hogy a legnagyobb fáradtsággal és nagy idővesztéssel tudtuk a könyveket ezen az alapon átvenni. A könyvek közt talált cédulakatalogusnak már csak azért se vehettük semmi hasznát, mert az átvétel nem ezen, hanem a leltár alapján volt megejtendő. Az átvétel során kiderült, hogy 360 mű 900 K 40 f becsértékben hiányzik. Feltűnő, hogy a hiány csaknem egészében a t, u és v betűkre esik, illetve az ezen czímszókkal kezdődő művek majdnem teljesen hiányoznak. Ezzel szemben 81. drb 20-30 oldalas füzet és kisebb könyv továbbá <—> művek szerepelnek a leltárban. miniszter ur útján felhívandó volna az eladó, hogy a hiányzó műveket pótlólag szállíttassa el, míg ez meg nem történik, a vételár csak a hiányzó művekre eső 900 kor. levonásával volna kijezendő.” DEENK Irattár – Egyetemi Könyvtár 93-1916/7. 1917. június 12.

A könyvállomány – mint várható – főként 19. századi osztrák és német jogi műveket tartalmazott, azonban voltak benne filozófiai és társadalomtudományi könyvek is. A könyvek egy részében egy „*BIBLIOTHEK DES PROF. D^{or} L. PFAFF*” feliratú pecsét található, de - minden valószínűség szerint Debrecenben - egy „*Pfaff Lipót Könyvtára*” szövegű bélyegzőt is készítettek az állomány átvétele után.⁷⁰ A könyvek túlnyomó többsége ma az Egyetemi és Nemzeti Könyvtár védett állományába van besorolva. Az állomány részletes feldolgozása kitűnő képet adhatna egy vezető osztrák jogászprofesszor szakkönyvtáráról a 20. század elejéről.

De ezen túl is – mint ahogy talán az elmondottakból érzékelhető volt – a dualizmus-kori osztrák és magyar jogtudományi kapcsolatok kutatása további érdekességekkel szolgálhat a jövőben.

⁷⁰ OJTOZI ESZTER, *Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben (Értelmiségiek és diákok könyvei)*. Könyv és Könyvtár 1997. 108–109. pp.; GÖTTESMANN DÓRA, *A debreceni Egyetemi Könyvtár gyűjtőpolitikája az alapítástól 1919-ig*. Könyv és Könyvtár 1964. 237. p.

SZABÓ PÁL*

Hunyadi Mátyás életkoráról

A 2018-as *Mátyás-emlékév* kapcsán több évfordulóra emlékezünk. 560 éve, 1458. január 24-én választották meg *Hunyadi Mátyást* magyar királlyá. Ezt megelőzően, január 12-én kötötték meg Szegeden azt az egyezséget, amely ezt lehetővé tette. A Mátyás-emlékév kapcsán természetesen a születési évforduló is felmerül. A közismert 1443. február 23-i dátummal számolva, 2018-ban ünnepeljük a király születésének az 575. évfordulóját.¹ A korábbi történettudományi szakirodalmat vizsgálva a kérdés korántsem ilyen egyszerű, mert például *Mátyás* 500. éves születési évfordulóját 1940-ben tartották meg, amely egy 1440. évet valószínűsített. Továbbá 1940-ben jelent meg a két kötetes *Mátyás Király Emlékkönyv*, kifejezetten az uralkodó születésének ötszáz éves évfordulóján. Tanulmányom természetesen nem kíván kizárólagos véleményt formálni, a célja a születési év pontosítása, mert ma sem tudjuk megmondani, mikor is született *Hunyadi Mátyás*.

I. A középkori időszemlélet, életkori határok

A pécsi jogtudós professzor, *Holub József* (1885–1962) az életkor szerepéről majd száz évvel ezelőtt írott tanulmányában és könyvében részletesen megvizsgálta, hogy a középkori ember időszemlélete, időhöz való viszonya mennyire eltért a ma és a közelmúlt emberétől. Nem számított különlegességnek, ha az illető, egy az életkorára feltett kérdésre válaszolva, nem is tudta pontosan megmondani, hogy melyik évben született.

Nem volt ez másképp Nyugat-Európában sem. Rouen-ban, a kor egyik leghíresebb és igen jól dokumentált egyházi perében *Jean d'Arc* (az orléansi szűz) 1431. február 21-én (szerdán) a kihallgatásának első, nyilvános ülésén, az életkorára feltett kérdésre sem tudott pontosan válaszolni. A feljegyzés szerint „*azt hiszi, hogy 19*” volt a válasz.²

* tudományos munkatárs (Ph.D) SZTE-ÁJTK Európai Jogtörténeti Tanszék

¹ A tanulmány a VIII. Szegedi Jogtörténeti Napok konferencián, 2017. december 7-én, a hódmezővásárhelyi XI. Történettudományi Találkozón, 2018. augusztus 4-én; illetve a Kutatók éjszakáján, 2018. szeptember 28-án, Szegeden megtartott előadások bővített változata.

² *The trial of Jeanne D 'Arc. Translated into English from the original Latin and French documents* by W. P. BARRETT. 1932. 38–39. pp.

Valamivel szerencsésebb a helyzet, amikor a születési dátumot egy ismertebb eseményhez viszonyítják.³ A kisebb időegységek meghatározására, a mechanikus órák megjelenése előtt, jóval elterjedtebb volt a kolostorokban az ima-órák szerinti időmeghatározás.

A leggyakoribb eset azonban akkor állt elő, amikor az egyén élete során egyes jogi aktusokhoz szükséges volt az életkor valamilyen módon való meghatározása. Modern fogalommal élve, a cselekvőképesség megállapításához kellett az egyén életkorát ismerni. Arról nem is szólva, hogy ez előbbieken említett magánjogi cselekvőképesség már az Árpád-korban eltért a büntetőjogi életkorhatároktól (vétőképesség, 10, 15. életév). *Holub József* megfogalmazásával élve, különbség volt a közjogi és a magánjogi gyakorúság között.⁴

A 15. századi Magyar Királyságban, a magyar jogban a férfiaknál a 12. év betöltése után a fiúk ún. *törvényes korba* léptek, bizonyos rendelkező képesség birtokába kerültek. A törvényes életkor egyfajta *korlátozott nagykorúságot* jelentett. A *teljeskorúság* elérését a 24. életév betöltése jelentette. A nők esetében ez utóbbi a 16. életévükhöz kötődött, bár a 12. év utáni házasságkötés, az életkorra tekintet nélkül, teljeskorúvá emelte őket.⁵

Mindezek az életkori határok az egyén életében fontos házasságkötési, vagyoni, perbeli és jognyilatkozat tételi lehetőségekben (perjogi cselekvőképesség) nyilvánulhattak meg. Nemcsak valamilyen jogügylet létesítéskor volt szükség a kor ismeretére, hanem kétséges esetekben is. Amikor egy folyamatban lévő perben az egyik fél kifogást emelt az ún. *korhiány* miatt. A leggyakoribb eset az, amikor perbe fogták a még nem törvényes korú gyermeket. A felek megkeresésére a hivatalos hatóságok, amennyiben valamilyen fontos anyagi ok megkövetelte, akár a király vagy az ország ún. rendes bírái (nádor, országbíró, erdélyi vajda, etc.), de leggyakrabban az egyházi hiteles helyek végeztek el az életkor meghatározását, a korvizsgálatot (*revisio aetatis*).⁶ Ezt főleg „szemlével”, a szellemi és a testi fejlettségekhez viszonyítva, becsülték meg, és a vizsgálat eredményéről a hiteles hely bizonyáglevelet (*litterae revisionales*), azaz kormegállapító, ún. „időlátott” oklevelet állított ki. Az elnevezés a szemle korabeli megnevezéséből eredt (az idő meglátása, szemléje, „meglátásról való levél”). Azaz, hogy „lélekre (ti. az értelemre) és látványra” ennyi-meg ennyi idős lehet. A megállapított életkor egy megdönthető jogi vélelemnek minősült (*praesumptio*), amely a megszövegezés formuláiban is visszatükröződik („*prout mētiri potuit*” amennyire megmérni lehetett).⁷ Nézzünk két 15. századi példát.

Az ilyenkor szokásos eljárásról szemléletes képet ad a csanádi egyház káptalani tesztülete 1420. január 27-én keltezett oklevele (DL 10 876): „*Mi, a csanádi egyház káptalanja, emlékezetül adjuk, hogy László és a Hagymásnak mondott Berekzói Domokos mesterek személyesen megjelentek előttünk, magukkal hozván a Lendvai bán fia, János fiát, a törvényes kor alatt lévő gyermeket (puerum infra etatem legitimum), Miklóst. Illő buzgalommal arra kértek minket, hogy annak korát és éveinek számát, mivel bizonyos ellenfelei őt alperesként megtámadtak, és azután mint megidézettet várják, be-*

³ HOLUB JÓZSEF: *Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek”*. Századok 1921–1922 (LV–LVI. évfolyam). 215–217. pp.

⁴ HOLUB 1921–1922, 38. p.

⁵ MEZEY BARNA (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, 2001. 84. p.; HOMOKI-NAGY MÁRIA: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged 2001. 23. p.

⁶ HOLUB 1921–1922, 221, 224. p.

⁷ HOLUB 1921–1922, 230. p.

csüljük meg, vizsgáljuk meg és határozzuk meg. Mi tehát ennek megfelelően szellemileg (értelmi képesség alapján) megmértük és megvizsgáltuk, és a fent nevezett Miklóst tizenkét évesnek tapasztaltuk.” (Béli Gábor fordítása).⁸ Sajnos az oklevél, a továbbiakban, nem szól arról, hogy a 12 éves Miklós a perben részt vehetett-e.

A törvényes életkor alsó határát éppen súrolta a leleszi konvent 1417. október 25-én kiállított oklevele (DF 220 967). Az előttük bemutatott János csak 11 évesnek látszott és így „ennek a királyságnak megerősített szokásjoga szerint” (*iuxta approbatam huius [regni con] suetudinem*) tőle nem fogadhatnak el vallomást és ügyvédvalló levelet sem adhattak neki.⁹

II. Hunyadi Mátyás életkorának ellentmondó forrásadottságai

Hunyadi Mátyás 1458. január 24-i királlyá választásával kapcsolatosan a történészek többsége kiemeli azt a tényt, hogy a fiatal – mindössze 15 éves – kamaszkirály milyen eréllyel, ügyességgel tette meg első intézkedéseit. „Az ifjú uralkodó meglepő eréllyel kezdett hozzá a rendteremtéshez.”¹⁰ „Mátyás azonban „zsenge” kora ellenére sok olyan tulajdonsággal rendelkezett, amelyek megkönnyítették számára, hogy úrrá legyen a nehézségeken.”¹¹ Legutóbb Kubinyi András is a „gyermekkirályról” értekezett monográfiájában, aki 15 évesen már „törvényes korú”.¹² Azt is megjegyzem, hogy az előbb idézett Szakály Ferenc más helyen a „tizenöt esztendő (más vélemények szerint tizennyolc)” Hunyadi Mátyásról is ír! Pálosfalvi Tamás 2018. évi összegző könyvében pedig „mai tudásunk szerinti” tartotta meg az 1443. február 23-i dátumot és a későbbiekben is ezzel számolja a király életkorát.¹³ A fenti tiszteletreméltó kutatói névsor ellenére ez a kérdés nem ennyire egyszerű, mint amilyennek tűnik.

Azt gondolhatnánk, hogy a legtöbb adat a királyi gyermekek születéséről maradt fent. De Mátyást, amikor világra jött, még nem egy leendő királyi dinasztia tagjaként tekintették. Így az életkora, illetve a születési dátuma is nagy szórást mutat. Az irodalomtörténet, asztrológia is olykor segítségünkre lehet. 2003-ban Bollók János – egy Janus Pannoniusról írt könyvében – megemlítette, hogy Mátyás királynak fennmaradt egy horoszkópja, amelynek készítője is az 1443. február 23. adattal számolt, de ezt maga sem vehette biztosra, amelyet a dátumhoz fűzött „*suspicator*” (gyaníthatóan) megjegyzése is mutat. Sajnos a horoszkóp nem eredeti példány, többször átmásolással maradt ránk.¹⁴

⁸ MEZEY BARNA (szerk.): *A magyar jogtörténet forrásai*. Szemelvénygyűjtemény. Budapest, 2001. 147. p. (123. szemelvény). Az oklevél szövege: ORTVAY TIVADAR et PESTY FRIGYES: *Oklevelek Temes vármegyére és Temes város történetéhez. I. 1188–1430*. Pozsony, 1896. 558. p. (360. sz. okl.)

⁹ BORSA IVÁN (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár VI. (1417–1418)*. Budapest, 1999. 303–304. pp. (1039. sz. okl.)

¹⁰ SZAKÁLY FERENC: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Budapest, 1990. 54. p.

¹¹ TEKE ZSUZSA: *Mátyás, a győzhetetlen király*. Budapest, 1990. 28. p.

¹² KUBINYI ANDRÁS: *Mátyás király*. Budapest, 2001. 43–44. pp.

¹³ SZAKÁLY 1990, 53. p.; PÁLOSFALVI TAMÁS: *Sorfordítók a magyar történelemben. Hunyadi Mátyás*. Budapest, 2018. 6., 16., 19. pp. Pálosfalvi a kötete végén található Kronológiában születésnapként egy február 21-i napot is megjelölt. (PÁLOSFALVI 2018, 60. p.)

¹⁴ BOLLÓK JÁNOS: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. Budapest, 2003. 58. p.

A címben felvetett probléma tehát nem újkeletű. A hazai történeti szakirodalom *communis opinio*ja általában 1443. február 23-át tartja elfogadottnak.¹⁵ A korabeli források szerint azonban ez nem ilyen egyértelmű.

Az eltérő és egymásnak ellentmondó adatokat először *Fraknoi Vilmos* összegezte 1890-ben megjelent monográfiájában. Megállapítása szerint „*Mátyás születésének eszendejét és napját teljes biztonsággal meg nem határozhatjuk.*”¹⁶ Ő maga az 1440. év mellett érvelt. *Bollók* – bár hivatkozott *Fraknoi* munkájára – de nem tért ki „*Hunyadi Mátyás születési dátumának megoldhatatlannak tetsző problémájára*”, annyit a korábbi szakirodalomra nézve megállapított, hogy „*Mátyás 1440. évi születését több kortárs adat támogatja, mint az 1443. évi születési dátumot.*”¹⁷ Valószínűleg *Fraknoi* álláspontjának tudható be, hogy Mátyás király születésének 500 éves évfordulóját 1940-ben ünnepelték meg.

Azt várnánk, hogy a korabeli krónikások biztos támpontot tudnak e kérdésben nyújtani. Azonban a kortárs *Bonfini* ellentmondó adatokat közölt. Tekintsük át ezeket! *Bonfini* megjegyezte, hogy Mátyás királlyá választásakor, 1458-ban „*az ifjú mellé kormányzót állítanak... hiszen Mátyás tizenhét esztendő volt.*” (3. 9. 90. *Kulcsár Péter* fordítása).¹⁸ Ezt alapul véve 1441-ben született.

A történetíró a király 1468. évi cseh háborúja során azt írta, hogy „*A vezérekben is egyforma a virtus meg az ész, csak az életkor nem, mert Mátyás alig töltötte be huszonhetedik esztendejét.*” (4. 2. 79. *Kulcsár Péter* fordítása).¹⁹ Ez az adata az 1441. évet erősíti.

Érdekes megjegyzést tett *Podjebrád György* cseh királlyá választásakor is: „*A László királlyal egykorú Corvinus Mátyást, akit fogságban tartott, nem akarta ingyen elengedni.*” (3. 8. 389. *Kulcsár Péter* fordítása).²⁰ Eszerint, V. László királlyal egy évben, 1440-ben született.

A szakirodalom *Bonfini*től általában a király halálakor tett megjegyzést fogadja el, az 1443. évet véve alapul. „*...életének pedig negyvenhetedik évében meghalt... amint Mars hónapjában született, úgy Mars napján és órájában távozott az életből.*” (4. 8. 204. *Kulcsár Péter* fordítása).²¹ A halál dátuma (1490. ápr. 6) valóban Mars napjára, keddre esett abban az évben.²² A születéssel kapcsolatban a hónap viszont nem február, hanem Mars hónapja, március. *Érdemes Bollók János* korábban már idézett könyvének egy másik rövid gondolatmenetét itt is felidéztem, mert észrevette, hogy ha 1440. február 23-át vizsgáljuk, akkor az esett keddre, Mars napjára.²³ Ehhez azt teszem hozzá, hogy *Bonfini* nem a születésnapot írta keddeknek, hanem a halál napját. Az 1440. év

¹⁵ Vö. E. KOVÁCS PÉTER: *A Hunyadi család*. In: Rázsó Gyula, V. Molnár László (szerk.): *Hunyadi Mátyás*. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Budapest, 1990. 39. p.; KUBINYI 2001, 19; LUPESCU RADU: *Hunyadi Mátyás: az ősöktől a hatalom küszöbéig*. In: *Hunyadi Mátyás, a király*. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. (Kiállítási katalógus) Budapest, 2008. 47. p.; Uő: *A Hunyadiak*. *Rubicon* 2016/4.18. p.

¹⁶ FRAKNÓI VILMOS: *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*. Budapest, 1890. 73. p.

¹⁷ BOLLÓK 2003, 58. p.

¹⁸ ANTONIO BONFINI: *A magyar történelem tizedei*. Fordította: KULCSÁR PÉTER. Budapest, 1995. 702. p.

¹⁹ BONFINI 1995, 763. p.

²⁰ BONFINI 1995, 695. p.

²¹ BONFINI 1995, 895. p. Egy példa: TEKE ZSUZSA: *Mátyás, a győzhetetlen király*. Budapest, 1990. 7. p. Idézi *Bonfini*t: „*A győzhetetlen Mátyás király az Üdvösség 1490. évében, Mars napján halt meg, életének negyvenhetedik évében...*”

²² SZENTPÉTERY IMRE: *Oklevéltani naptár. Táblázatok a Chronológiához*. Budapest, 1912. 172. p. (21. táblázat)

²³ BOLLÓK 2003, 58. p.

egyúttal szökőév is volt, és február 24-én kellett hozzászámítani egy szökőnapot is a dátumokhoz.²⁴ Azonban a forrásaink nem utalnak a születés kapcsán szökőévre.

A szintén kortárs *Galeotto Marzio* Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről írt könyvében a királyt még fiatalabbnak tartotta. „*Csak tizennégy éves volt, mikor királlyá választották*” (3. fejezet); „*Mátyást tizennégy éves korában, mikor cseh fogságban ült, a magyarok egyhangúlag királyukká választották.*” (11. fejezet, *Császár Mihály* fordítása)²⁵ Eszerint 1444-ben láthatta meg a napvilágot.

Nézzük meg *Ludovicus Tubero* Kortörténeti feljegyzéseit (*Commentarii de rebus suo tempore... gestis*). Mátyás király temetésének tárgyalásánál megjegyezte: „*Azt mondják, hogy Mátyás a síremlékét, mintha az a fenyegető halál előhírnöke lett volna, félelmében nem fejezte be, és a nagy fáradtsággal kezdett művet befejezetlenül hagyta.*” „*a haláltól ugyan kora miatt nem kellett félnie, hiszen alig érte el 50. évét.*”²⁶ Ez utóbbi adat is inkább egy 1440-1441. évi dátumot sejtet, mint az 1443-at.

A legismertebb krónikává azonban *Heltai Gáspár* magyar nyelven, 1575-ben, Kolozsvárott megjelent munkája vált. Ebben pedig az 1443. év szerepel. A szerző Bonfini utolsó erre vonatkozó szöveghelyét idézi fel. „*Szülé kedig eszt a Mátyást Kolosvárott Erdélben, mikoron írának Krisztus Urunknak születése után 1443, böjt második havának huszonhetedik napján reggel három órakort.*”²⁷ Ez pedig 1443. március 27-i dátumot ad.

Ennyi adat is jól megmutatja, hogy *Mátyás király* születési évére vonatkozó adatok milyen szóródást mutatnak, még egy uralkodó esetében is. A forrás jellege (történetírás, krónika) megengedett ilyen becsléseket. *Hunyadi Mátyás* esetében, a történetírók becslésein kívül, azonban fennmaradt jogi hitelességgel bíró forrásunk is, amelyben az életkor említése/nem említése különös fontossággal bír és amelyet – ebben a kontextusban – először elemzünk.

III. Egy királyi évszám nyomában

Mindezek előtt még egy forrásadatot ismertetnék. Az előbbi történetírói vélekedéseket felülírja az érintettektől származó információ. Ebben az említett bizonytalanságban perdöntő irányt mutat az a megjegyzés, amelyet *Mátyás* levelezésében találunk. *Kriza Ildikó* hívta fel a figyelmet arra, hogy Mátyás egy 1476. január 16-án, *IV. Sixtus* pápához írt levelében meg is említette saját életkorát. „*...az ifjú kortól kezdve, azaz a 18. életévétől, miután ennek a királyságnak kormányzásához hozzájutottam, mindig és mindenütt mindenben – amelyekben csak tudtam – az apostoli szentszéknek minden szófogadással engedelmeskedtem*” (*Szabó Pál* fordítása).²⁸ Ha ezzel adattal számolunk, mivel az ural-

²⁴ SZENTPÉTERY 2003, 142. p. (6. táblázat)

²⁵ GALEOTTO MARZIO könyve *Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről*. Budapest é. n. (2002). 16, 38. p.

²⁶ LUDOVICUS TUBERO: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)* Közreadja: BLAZOVICH LÁSZLÓ és SZ. GALÁNTAI ERZSÉBET. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4. Szeged, 1994. 63–64. pp.

²⁷ HELTAI GÁSPÁR: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit, a bevezetőt Kulcsár Péter írta. Budapest, 1981. 203. p.

²⁸ „*...ab ineunte etate, hoc est ab octo et decem annis, postquam ego regni huius regimen adeptus sum semper et ubique in ominibus, quibus potui, sancte sedi apostolice cum omni obedientia obsecutus sum.*”

kodó magát 1458. január 24-én 18 évesnek mondta, akkor az 1440. évi születést kapjuk. *Ha viszont a február 23-i születésnapot is figyelembe vesszük, akkor az uralkodó már a 19. évében van, csak azt még egy hónap múlva töltötte volna be!* Persze lehet ezt a levéladatot – forráskritikai szempontból és utólagosan – a pápa felé mutatott propagandának minősíteni, azzal, hogy *Mátyás* érettebbnek mutatta volna magát a trón megszerzésének évében, bár erre semmi nyomos oka nem volt. Ezt az információt megerősítem egy olyan oklevéllel, amely *Mátyás* ezirányú szándékától már biztosan független és amely azt bizonyítja, hogy ennek az említett életkornak valóság alapja van.

Tudjuk, hogy az elmélyülő bárói ligaharcok során még *Hunyadi János*, kormányzóként, két alkalommal (1448, 1451) is vegyes házasság létrehozásával próbálta megteremteni a békét, két riválisával, *Branković György* szerb despotával és *Cillei Ulrik* gróffal.²⁹

Mindkét alkalomra *Hunyadi* úgymond gyámkormányzósága idején (1446–1452) került sor.³⁰ Az első alkalommal eljegyezték a kormányzó nagyobbik fiát, *Lászlót Ulrik* gróf kisleányával, az ortodox keresztény *Cillei Erzsébet*tel, *Branković György* unokájával. Az előkészületekkel pedig a nagyapát, *Branković György* szerb despotát bízták meg.³¹ Az erről tudósító oklevél 1448. június 18-án keltezett.³² A *Hunyadi–Branković* megegyezés azonban nem valósult meg. A kormányzó a második rigómezei csata után ismét szembekerült *Branković*tyal, akinek fogságából súlyos feltételek teljesítése mellett tudott kiszabadulni. Azt meg kell jegyezni, hogy a korábbi szakirodalom egy része ekkorra datálja az eljegyzésről szóló megállapodást, annak a megegyezésnek a részeként, amely értelmében *Hunyadi* nagyobbik fiának, *Lászlónak* túszként kellett mennie *Branković* szendrői udvarába.³³ A kormányzó egy újabb alkalommal is fiának és az ortodox keresztény hitű *Cillei* leánynak az eljegyzéséhez folyamodott. Ismét egy olyan ritka történelmi pillanatnak lehetünk tanúi, amely az ellenségeskedést felülírta.

Az 1451. augusztus 7-én a szerb fővárosban, Szendrő várában keltezett és *Garai László* nádor által kiállított nádori oklevél (DF-DL 37 614, 1. melléklet) a békét „házassági kötelékkel és szövetséggel” igyekezett állandósítani („vinculum ac foedus matrimonii”), amely révén „a sógorság örök és szent uniója” („affinitatis atque perpetue et sacramentalis unionis”) jön létre a Despota és a Gubernator úr között.³⁴ *Branković György* despota *Garai László* nádor előtt ünnepélyesen ígéretet tett. Az oklevélből az is kiderül, hogy az ünnepélyes alkalmon jelen volt az idős szerb despota teljes családja. A felesége, *[F]Erina*, a fiai: *Gergely*, *István* (akiket *II. Murád* szultán megvakított) és *Lázár*, valamint leányai, *Branković Katalin* (Katherina) és *Margit* (Margaretha), sőt unokái, *Erzsébet*

Mátyás levelezése a római pápákkal 1458–1490. Monumenta Vaticana Hungaricana I./6. Budapest, 1891. 105. p. Újabb kiadása: *Mátyás király levelei. Külügyi osztály 1458–1490.* Sajtó alá rendezte MAYER GYULA. Budapest, 2008. 327. p.

²⁹ SZABÓ PÁL: *1440 – Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei.* (doktori értekezés) Szeged, 2015.56. p; ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: *Magyarország története 1301–1526.* Budapest, 1998. 206. p.

³⁰ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998, 204–209. pp.

³¹ PÁLOSALVI TAMÁS: *A Hunyadiak kora 1437–1490.* (Magyarország története 7.) Budapest, 2009. 34. p.

³² DL 44 516; THALLÓCZY LAJOS–ÁLDÁSY ANTAL: *A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. kötet.* Budapest, 1907. 149–150. pp. (218. sz. okl.)

³³ TEKE ZSUZSA: *Hunyadi János és kora.* (Magyar História.) Budapest, 1980. 174. p.

³⁴ GR. TELEKI JÓZSEF: *Hunyadiak Kora Magyarországon. Tizedik kötet.* Pest, 1853. 305–312. pp. Különösen: 306. p.

(*Branković Katalin és Cillei Ulrik* leánya) és *Margit* (Margaretha, *Branković Lázár* leánya). Az oklevélből megtudjuk azt, hogy a despota és a kormányzó közötti ellenséges viszony és legtöbb sérelem körülbelül három éve tartott. A békességre mindkét oldalról törekedtek és ebben *Garai nádor, Zrednai (Vitéz) János* váradi püspök, *Újlaki Miklós* erdélyi vajda és *Pálóci László* országbíró közvetítettek közöttük.

Az oklevél szerint a „most tíz évesnek megállapított” *Cillei Erzsébetet*, a despota előbb említett egyik unokáját („*nunc in decimo anno constitutam*”) eljegyzik a kormányzó fiával, az igen kiváló Mátyással („*Egregio Mathie filio annotati domini Johannis Gubernatoris*”) a „keresztény egyház szent rítusa” szerint a „házasság szent szövetségében”. „*A despota akarja továbbá, hogy akkor, amikor az említett leányt a kormányzó úr házába átviszik, amikor az akarja, a lány maradjon meg a görögök hitén.*” Ez utóbbi kitétel azért fontos, mert az 1439-es *firenzei–ferrari* zsinaton kinyilvánított egyházi unió létrejöttével – véleményem szerint – kánonjogilag elhárultak a vegyes házasságra vonatkozó külön szabályok által támasztott akadályok is. A gyakorlatban ez a legtöbbször azt jelentette, hogy az ortodox keresztény házastársnak nem kellett áttérnie a római katolikus vallásra.³⁵

A Hunyadi fiú és a *Cillei* leány leendő esküvőjének ideje pedig az a nap lesz, amelyen *Erzsébet* majd eléri a *törvényes életkort* (*legitima aetas*), azaz 1453 *Szent Miklós* püspök napján (december 6), a születésnapján. „...*Ipsamque puellam Elizabeth ad tempus copulandi legitimum in die scilicet festi beati Nicolai Episcopi et confessoris in anno Millesimo Quadragentesimo quinquagesimo tercio...*”³⁶

Véleményem szerint ez a nádori oklevél *Mátyás* születési időpontját is pontosítja, korábbra teszi. Láttuk, hogy *Cillei Erzsébet* esetében az oklevél pontosan meghatározza a házasságkötésre is alkalmas ún. „törvényes életkorát”. Tudnunk kell, hogy ez még nem jelenti az ún. teljes nagykorúságot, életkort (*perfecta aetas*), hanem egyfajta *korlátozott nagykorúságot*. A 12. életév pedig *Werbőczy István* Hármaskönyvének megállapításával is egybevághat: „*Törvényes korúak ... a mostani időben fiúk és leányok egyaránt tizenkettedik évök betöltésével.*” (Csiky Kálmán fordítása, I. rész, 111. cím, 3. §)³⁷ Valóban, ha *Erzsébet* 1451-ben még csak tíz esztendő, a tizenkettedik életévét 1453-ban tölti be.

A törvényes kor kezdeteként a 12. életév a magyar joggyakorlatban még évszázadokon át fennmaradt, még a 18. században is létezett és leggyakrabban a gyámságot (*tutela*) szüntette meg.³⁸ A korábbi évszázadokra nézve viszont az oklevelekben és – még *Werbőczy* szerint is – a törvényes életkor (*legitima aetas*) a nemek szerint még eltért (4. §). A fiúknál 14. életév, a lányoknál 12. életév volt ennek elfogadott kezdete. A jogtudós *Werbőczy* a saját korára („*nostra hac tempestate*”) értette az egységes élet éveket. Ez, *Holub József* szerint, akár *Werbőczy* „találmánya” is lehet, de úgy becsülte, hogy 1505 táján me-

³⁵ TELEKI 1853, 307. p. „*Voluit tamen ipse dominus Despotus, ut dum et quando volente domino prefata puella Elizabeth neptis sua in domum dicti domini Gubernatoris traduceretur, ipsa in ritu fidei Grecorum permaneat.*”

³⁶ TELEKI 1853, 307. p.

³⁷ WERBŐCZY ISTVÁN: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Budapest, 1990. 238. p.

³⁸ A kor joggyakorlata szerint: „*Tútorság alatt vagynak a 12 esztendő alól lévő férfji, s rendszerént a még férjhez nem ment leány árva gyermekek, és az örültek, eszelősök.*” SZABÓ G. ZOLTÁN: *Kölcsey Ferenc (1790–1838)* Pozsony, 2011. 22. p.

hetett végbe az egységesülés.³⁹ Véleményem szerint azonban ez az egységes életkori korhatár már a 15. században, a Hunyadiak korában, is alkalmazott volt.

Az Árpád-házi királyok idején ugyanez a törvényes életkori határ még magasabb volt, 15. év. Erre van is egy jól ismert 13. századi adatunk. Az 1277. május végén megtartott rákosi országgyűlésen a kiskorúnak számító, akkor 15 éves *IV. (Kun) Lászlót* nagykorúsították. Azt is tudjuk, hogy ez szintén a *törvényes életkort* jelentette. Erről maga a király egy 1279-ben kiadott oklevélben számolt be: „amikor az Úr 1279. évében törvényes korba értünk” (*Sebők Ferenc* fordítása; a latin szövegben: „nobis in etate legitima constitutis”).⁴⁰ Itt feltehetnénk az első, közbülső kérdést. *Ha Mátyást valóban 15 évesen választották volna királlyá, miért nem nagykorúsították, ahogyan IV. Lászlót?* A válaszom az, hogy azért, mert idősebb volt, a törvényes életkorban már benne kellett, hogy legyen!

Az, hogy a 15. században már a király személyére is vonatkozott a már említett 12 éves életkor, arra az 1440 februárjában született, kiskorú *V. László* király esete a példa. Tudjuk, hogy 12. életévének betöltésekor, 1452 végén mondott le *Hunyadi* a gyámkormányzóságról, amikor a király átlépett a *törvényes korba*. *Bonfini* erről így írt: „mert itt az ideje, és így kívánja a törvény, kormányzói tisztemről önként lemondok” (3. 7. 283, *Kulcsár Péter* fordítása).⁴¹ Úgy vélem, hogy ez a kormányzóság a magánjogi értelemben vett gyámságot is magában foglalta, amelyre a gyermekkor miatt volt szükség. Erre utaltak a rendek *Hunyadi* megválasztásakor is: „Mivel pedig koránál fogva éretlen volt a királyságra, kormányzó kijelöléséről döntöttek... míg László alkalmassá nem válik az uralkodásra...” (3. 7. 25, *Kulcsár Péter* fordítása).⁴² A vele szemben egykor megválasztott *I. Ulászló* 15 évesen érkezett az országba, a hazai törvényes életkori határon túl, számára nem is választottak gyámkormányzót. Míg, későbbi példával élve, 1516-ban a tízesztendős *II. Lajos*nak igen, *Habsburg Miksa* császárt és *I. Zsigmond* lengyel királyt.⁴³

A 15. században a nőknél meglévő törvényes életkor kezdetét jelző 12. életévet pedig *Mátyás* első felesége példájával szeretném igazolni. A király feleségét, *Podjebrád Katalint* 1461 májusában, tizenkét évesen, adták át *Mátyás*nak. Ezt követően kötötték meg a házasságot. Az életkort pedig egy epigramma is megfogalmazza. *Fedeles Tamás* szerint a házaseset hiányára utal *Janus Pannonius* egyik epigrammája („*Panaszkodik Mátyás király Moldvában való hosszas időzése miatt*”).⁴⁴ A vers valóban a király távollétét panaszozza.⁴⁵ *Muraközy Gyula* fordításából ez a többletjelentés nem derül ki: „már kivirulva a nászt // várja a kis Katalin.” Az 1462-ben írt „*Sarmatici montes...*” kezdetű epigramma *latin* szövege többlet közöl. Azaz, itt nemcsak a házaseset hiányáról van szó, hanem arról is, hogy az immár 12. éves *Katalin* már alkalmas a férjhezmenetelre, a jogi-

³⁹ HOLUB 1921-1922, 40. p.

⁴⁰ DL 40 149; WENZEL GUSZTÁV: *Árpádkori új okmánytár Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. IV. Pest, 1862, 176-177. pp. (107. sz. okl.); KRISTÓ GYULA (szerk.): *Kun László emlékezete*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5) Szeged, 1994. 126. p. (28. sz.)

⁴¹ BONFINI 1995, 664. p.

⁴² BONFINI 1995, 647. p.

⁴³ SZAKÁLY 1990, 110. p.

⁴⁴ FEDELES TAMÁS: „Néha szerelemben keveredett egy-egy nőcskével...” *Mátyás király és a szebbik nem*. Rubicon, XX. évfolyam (2009) 21. p.

⁴⁵ *Janus Pannonius összes munkái*. Közrebocsátja: V. KOVÁCS SÁNDOR. Budapest, 1987. 201. p. *Muraközy Gyula* fordítása.

életkori akadály is elhárult. „*nubere parva viro // iam Katharina potest*”⁴⁶ A disztichon pentameter sorát így tolmácsolnám: „*kis Katalint férjhez // férjhez adni lehet.*” Erre Vadász Géza is utalt *Janus Pannonius* epigrammáiról írt munkájában.⁴⁷ A pentameter kívülről belülré haladó, burokszerűen szimmetrikus grammatikai–metrikai elrendezése pedig poétikai figyelmet is érdemel.

Visszatérve az 1451. évi nádori oklevélre, annak legfontosabb tanulsága ezután következik! *A leendő férj, Hunyadi Mátyás esetében viszont nem említik az ő törvényes életkorának a hiányát.* Ha a 12 évet vesszük alapul, akkor az oklevél kiállításakor, 1451. augusztus 7-én, Mátyásnak a 12 évet február 23-án már minden bizonnyal be kellett töltenie. *Ez pedig azt jelenti, hogy legalább 1439-ben születhetett.* A születési éve viszont nem lehet korábbi, azaz nem lehetett idősebb, mert ezt az elvi lehetőséget a már idézett 1476. január 16-i, a pápának írt levele behatárolja. A királyság átvételekor a 18. évét betöltötte, a 19. évében pedig csak lehetett. A nádori oklevél ezt pontosítja, *véleményem szerint tehát egy 1439-es születési évvel számolhatunk.*

Jól tudom, hogy mindez nem egyezik meg a történészek többsége által vélelmezett 1443-as évvel. Ha ezt az évet vennénk alapul az oklevelünkben, Mátyás 1451-ben csak 8 éves lenne, ahogyan trónra lépésekor tizenöt. Ebben az esetben ezt az oklevélben megemlítették volna, ahogyan azt *Cillei Erzsébet* esetében meg is tették.

Ezzel kapcsolatban, négy év múlva, *egy másik oklevél Mátyás 12. életévét ki is mondja.* 1455 májusában ugyanis *Hunyadi László* kérvényt nyújtott be *Cillei Erzsébet* nevében *III. Callixtus* pápához ennek az eljegyzésnek az érvénytelenítéséhez. Érdeemes ennek a vonatkozó részét közzétenni. „...*a házasságot, amelyet bizonyos ésszerű okokból kívántak házasság módjára megkötni, ám, mivel Mátyás, az említett Lászlónak atyai testvére, akkor a 12. évében lévén, most pedig a 13. életévében van* („...*tunc in XII, nunc autem in terciodecimo sue etatis anno constitutus...*”), *ezt a házasságot vagy helyesebben mondva eljegyzést ... mégis az említett Mátyásnak a korhiánya miatt, a jövőre nézve kötötték...*” Azt is megtudjuk, hogy 1455-ben Mátyás és *Erzsébet* ezt a házasságot nem hálták el: „*így e részben a szándékukat nem tudták betölteni.*” (*Szabó Pál* fordítása)⁴⁸

Ez az oklevélrészlet – forráskritikai szempontból – csúsztatást, részigazságot tartalmaz, de véleményem szerint perdöntő megerősítést ad előbbi állásponthoz védelmére. *C. Tóth Norbert* és *Pálosfalvi Tamás* felhívta a figyelmemet arra, hogy az 1455. évet és Mátyás ekkor említett 13. évét számolva egyértelműen az 1443-as születési évet adja. Azonban ez az oklevél ellentmondó, mert az 1451. évi eljegyzésre és a nádori oklevélbe foglalt házassági szerződésre is utal. Megemlíti, hogy a házassági szerződés megkötésekor, *akkor* Mátyás 12 éves („*tunc in XII*”) volt. Mivel mi tudjuk – amit valószínűleg a pápa nem –, hogy ez az eljegyzés és az erről szóló, általam már idézett oklevél 1451-

⁴⁶ *Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia. Volumen I. Epigrammata Fasciculus I. Textus.* Edidit, praefatus est et apparatus critico instruxit IULIUS MAYER. Budapest, 2006. 221. p.

⁴⁷ VADÁSZ GÉZA: *Janus Pannonius epigrammái. Műelemzések és magyarázatok.* Székesfehérvár é. n. (1993) 199. p.

⁴⁸ „...*matrimonium, quod ex certis rationabilibus causis desiderarent matrimonialiter copulari, tamen quia Mathias, frater carnalis dicti Ladislai tunc in XII, nunc autem in terciodecimo sue etatis anno constitutus... propter defectum etatis dicti Mathie essent sponsalia de futuro, contraxit... itaque in hac parte desiderium adimplere non potest...*” ERDÉLYI GABRIELLA: „*Married the sister of his late life*” *Negotiation of kin-marriages in Renaissance Hungary.* In: *Specimina Nova Pars Sectio Mediaevalis VI.* Redegunt. Márta Font – Gergely Kiss. Pécs, 2011. 109. p. (1. lábujz). Erre hivatkozik még PÁLOSFALVI TAMÁS: *Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála.* Századok 149 (2015). 428. p. (289. lábujz.)

ben született, így véleményem szerint *ezt* az adatot kell figyelembe vennünk és vissza-számolva ez nem az 1443. évet, hanem az 1439. évet adja! Hacsak nem feltételezzük, hogy *Mátyás* olyan szerencsés ember volt, hogy négy évenként csak egy évet öregedett, a rend kedvéért például szökőévenként egyet. Tehát a pápai kérelem beadásának idejében, 1455 májusában, *Mátyás* nem lehetett a 13. életévében. Egy másik csúsztatás pedig az, hogy ez a házasság *Mátyás* korhiánya miatt hiúsult volna meg. Éppen ellenkezőleg, a nádori oklevél *Cillei Erzsébet* 10 éves életkora miatt halasztotta el azt a törvényes korának eléréséig, 1453. december 6-ig. *Hunyadi László* a kérvényében tehát igyekezett a pápa előtt több valótlan indokot is felhozni e korábbi házasság érvénytelenítéséhez. Az az érve viszont valóban igaz, hogy e házasságot *Mátyás* és *Erzsébet* nem hálták el.

Az 1439. évet erősíti az a tény is, hogy *Mátyás* 19 éves életkora a középkori magyar szokásjog szerint is jól illeszkedik a mellé rendelt kormányzó, *Szilágyi Mihály* megbízatási idejéhez. Mert azt tudjuk, hogy *Bonfini* szerint 5 évre rendeltek *Mátyás* mellé kormányzót. „... az atyák határozata *Mihályt* kormányzónak tette és 5 évre rá bízta a főhatalmat” (3. 9. 90. *Kulcsár Péter* fordítása).⁴⁹ A kérdés összetettebb. *Kubinyi András* álláspontját követve, *Pálosfalvi Tamás* kétségeket emelt a *Thuróczy* és *Bonfini* által közölt öt éves adatot illetően.⁵⁰ Azzal érvelt, hogy a 15 éves kort elérve *V. László* mellé miért nem választottak kormányzót vagy kormányzó régenstanácsot, úgy, ahogyan – az 1443-as születéssel számolva – a trónra lépő 15 éves *Mátyás*nál.⁵¹ Úgy vélem, hogy kettőt jogi értelemben külön kell választani. A *Mátyás* mellé állított kormányzóság nem a hazai szokásjog vagy törvény alapján járó „törvényes” gyámkormányzóság, az indoka nem a kiskorúsággal, azaz a törvényes életkor hiányával függött össze, hanem *eseti*, „rendelt”, *politikai kormányzóság*, amely *Szilágyi Mihály* befolyásának, hatalmának megtartására szolgált. Magánjogi analógiával élve, például *Werbőczy* a gyámságnak ezt a fajtáját akkor említi, ha a törvényes vagy végrendeleti gyám már hiányzik vagy nincs (I. rész, 115. cím, 1. §).⁵² Ne feledjük, hogy *Mátyás* apja, *Hunyadi János* 1456-ban meghalt, *Szilágyi* ennek okán, csupán családi szempontból is, szóba jöhetett a törvényes korú, 19 éves uralkodó mellett. Ezen megfontolás alapján sem tartom téves információnak *Thuróczy* vagy *Bonfini* közlését, azonban ezt az 1439-es születési év is alátámasztja. Az előbbi adattal számolva ugyanis az 5 év *Mátyás* 24 éves koráig tartott volna, azaz a teljes nagykorúságáig, a teljeskorúságig! *Werbőczy* a teljes korúság elérését férfiaknál szintén a 24. életévben határozta meg: „Teljeskorúak a finembeliek huszonnégy éves korukban; a nők pedig mostani szokásjogunk szerint, tizenhat éves korukban.” (*Csiky Kálmán* fordítása, I. rész, 111. cím, 2. §)⁵³

Ennek a második fajta ún. politikai kormányzóságnak jó példáját látjuk *V. László* esetében cseh királyként! *Kubinyi András* és *Pálosfalvi Tamás* véleményével ellentétben lehet, hogy *László* 15 évesen Magyarországon nem kapott újabb kormányzót, de Csehországban igen. 12 évesen, 1452-ben a cseh rendek *Podjebrád Györgyöt* választották kormányzónak a király mellé, éppúgy mint ahogyan *Mátyás*nak később *Szilágyit*. Való-

⁴⁹ BONFINI 1995, 212. p.

⁵⁰ PÁLOSFALVI TAMÁS: *Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkről krónikájához*. Századok 147 évf. (2013) 2. sz. 349–350 p.; KUBINYI 2001, 44. p.

⁵¹ PÁLOSFALVI 2013, 349–350. pp.

⁵² WERBŐCZY 1990, 244. p.

⁵³ WERBŐCZY 1990, 238. p.

színűleg ez is a cseh király nagykorúságáig szólt volna, amelynek elérésében csak *Lászlót* csak az 1457. évi halála akadályozta meg. Talán, 1458 januárjában ez a kormányzói pozíció *Podjebrád*ot még azzal is kecsegtethette, hogy *Mátyás* esetleges cseh trónra kerülése esetén is biztosított volna hatalmat a teljes nagykorúság eléréséig a törvényes korú *Mátyás* felett, a már megkötött házassági szerződésén túlmenően.

Az 1439. évi, korábbi, születési időpont természetesen nem módosítja a kolozsvári születés helyét. Bonfini adataival teljesen összeegyeztethető, amely szerint „*Mátyás Erdélyben született, Kolozsvárott és ott is nevelkedett éretlen kamaszkoráig* (3. 9. 289. *Kulcsár Péter* fordítása).”⁵⁴ A születés hónapjának és napjának vizsgálata külön tanulmányt igényel.

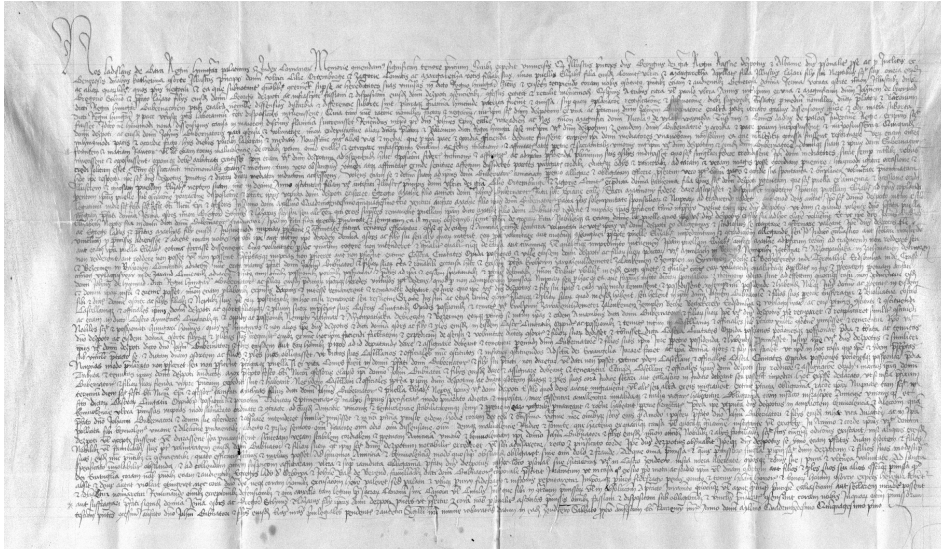
Mátyás életkorának fenti módosítása érintheti bátyja, *Hunyadi László*ét is. A szakirodalom – pontos adatok hiányában – általában egy 1431/1433-as évet valószínűsít. A kettejük között meglévő korkülönbség alapul vételével mindezt pontosítani tudom. A bizonytalanságot annak a feltételezésnek az elfogadása okozza, amely szerint *László*, öccsénél kb. egy tizeddel lehetett idősebb. Így tette *Szakály Ferenc*, vagy legutóbb *Radu Lupescu* történész is, annak ismeretében, hogy *Hunyadi Mátyás* születését 1443-ra helyezi a történész szakma *communis opinio*-ja.⁵⁵ Ha feltételezésem szerint *Mátyás* 1439-ben született, akkor *László* egy évtizeddel korábbi, azaz 1429 körüli, születésű. Tehát például 1456-ban Nándorfehérváron már egy 27 éves felnőtt, amely tovább vezet arra a megállapításra is, hogy esetében nem lehet szó csupán ifjú indulatosságáról *Cillei Ulrik* megölése kapcsán.

Az eddig elmondottak zárásaként egy rövid forráskritikai megjegyzést tennék. A fent említett nádori oklevél kapcsán, fontos tanulság az is, hogy a kutató történésznek, jogtörténésznek szükséges a rendelkezésre álló források egymáshoz viszonyított súlyának és minőségének az értékelését is elvégeznie. Ebben az esetben, véleményem szerint egy 1451-ben kelt nádori oklevélbe foglalt házassági szerződés, az 1455. évi kérelem és *Mátyás* 1476-ban írt levele nagyobb súllyal esik latba, mint a történetírók visszszámításon alapuló esetleges tévedései vagy a korabeli gyakorlatot követő becslései. *Mátyás* trónra lépése *utáni* gyors helyzetfelismerése és döntőképesége inkább vall egy tizenkilenc éves, tehetséges uralkodóra, mint egy tizenöt éves kamaszra. A születési dátum pontosításával *Mátyás* emlékezete sem szenved csorbát, mivel 2019-ben lesz ennek a valószínűbb születési dátumnak az 580. évfordulója.

⁵⁴ BONFINI 1995, 713. p.

⁵⁵ LUPESCU RADU 2016, 16. p.; SZAKÁLY 1990, 357. p. (Névmutató)

Melléklet

Forrás: Az 1451. 08. 07-i nádori oklevél (DF 37 614) fényképe. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/163290/?pg=1&bbox=456%2C-6194%2C8542%2C-87> (a letöltés ideje: 2018. 09. 30.)

TAMÁSI ANNA ÉVA*

A házasságtörés a székesfehérvári és a veszprémi szentszék gyakorlatában a kiegyezés időszakában

A házasságtörés napjainkban is súlyos erkölcsi kérdéseket felvető magatartás, viszont hazánkban büntetőjogi vagy egyéb jogkövetkezményekkel már nem jár, amennyiben egyik házafél elköveti e házasságelleni tettet. Ellenben nem volt ez mindig így történelmünkben, már az ókortól kezdődően súlyos bűncselekménynek számított, mely büntetőjogi felelősségre vonást vont maga után, ezen kívül polgári jogi szempontból is komoly jogkövetkezményei voltak, családjogi perekben minden esetben elmarasztalták az e cselekményben bűnös félt. Még a 19. század folyamán is találhatunk házasságtöréssel kapcsolatos peres ügyeket, melyekben a hűtlen cselekmény komoly relevanciával bírt. Mivel hazánkban évszázadokon keresztül az egyházi bíróságok hatáskörébe tartozott a házassági ügyek intézése, melyek elég nagy százalékát tették ki a házasságtöréssel kapcsolatos ügyek, ebből kifolyólag érdekes lehet e pereket megvizsgálni egy rövid történeti áttekintést, bevezetést követően.¹

Jelen tanulmányban a veszprémi és a székesfehérvári szentszék gyakorlatát vizsgáltam meg a 19. század második felében, az itt tapasztaltak alapján vontam le következtetéseket, ezek közül is főként a székesfehérvári szentszék irataira támaszkodtam, mert a veszprémi egyházi bíróság anyagai közül nagyon sok értékes dokumentum megsemmisült a korabeli tűzvészek, árvíz következtében.

A házasságtörés jogi szabályozására egészen korai emlékeink vannak, már Hammurapi törvénykönyve (Kr. e. 2000 körül) is részletgazdag szabályokat tartalmazott a hűtlenkedés bizonyos eseteire. E korai jogszabályban is megfigyelhetjük azt a sokáig fennmaradó szemléletmódot, mely szerint a nő házasságtörése sokkal súlyosabban ítéendő tett volt, mint a férj hasonló magatartása. Ugyanis ha az asszonyról bizonyosodott be a hűtlenség, akkor ezért életével fizetett: vízbe kellett dobni. Egy esélye maradt a büntetés elkerülésére: ha férje megbocsátott neki, ő ugyanis ezen magatartásával meg-

* adjunktus, SZTE ÁJTK Európai Jogtörténeti Tanszék

¹ Az egyházi bíróságok hatásköréről ld. bővebben: HÁRSFAI KATALIN: *Egyházi eljárásjog*. Szent István társulat, Budapest, 2006, 56–75. pp.; BÓNIS GYÖRGY – DEGRÉ ALAJOS – VARGA ENDRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Levéltárak Országos Központja, Budapest, 1961. 74–75. pp.; BÓNIS GYÖRGY: *Az egyházi bíráskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*. In: Balogh Elemér (szerk.): Bónis György: Szentszéki regeszták. Szeged, 1997. 640–641. pp.

menthette házastársát a biztos haláltól. Amennyiben egy polgár feleségét vádolták meg, hogy más férfivel volt együtt, de nem tudták bebizonyítani, akkor Isten előtt esküt kellett tennie, majd hazatérhetett férjéhez.

Ezzel szemben a férfi hűtlenségéért konkrét elmarasztalás nem járt, hanem az volt a büntetése, hogy feleségét elveszíthette, azaz visszaköltözhetett az édesapja házába, ha nem tudott megbocsátani férjének:

142. §. Ha egy asszony szidalmazza a férjét és azt mondja: „Többé nem nyúlhatsz hozzám!” - ügyét a bíróságán vizsgálják ki, s ha mindig otthon volt és semmi bűn nem terheli (azaz hűséges volt), férje ellenben eljárt a háztól és nagyon megalázta őt, az asszony büntetlen marad, kapja vissza hozományát, és menjen atyja házába.²

A házasságtöréssel kapcsolatos rendelkezések a Bibliában is megjelentek, annak mind az ószövetségi, mind az újszövetségi részében. Az ebben foglalt rendelkezések bár nem számítanak konkrét jogszabálynak, de erkölcsi iránymutatásuk mindenképp fontos, valamint a katolikus egyház jog kötelező normaként tekintett és tekint rá olyannyira, hogy az egyházi bírósági gyakorlatban az ítéletek indokolásában is megjelennek a Biblia egyes részei, mint hivatkozott jogszabályi alapok.

Először az Ószövetséget érdemes kicsit alaposabban megvizsgálni. E könyv prófétái a házasságtörést súlyos bűnként kárhoztatták, a bálványimádás bűnének szimbólumát látták benne. (Pl. Oz. 2,7; Jer 5,7; 13,27)³ A házasságot ebben az időszakban még nem tekintették intézménynek sem társadalmi, sem vallási szempontból, ennek ellenére komolyan védték: mind törvényileg, mind erkölcsileg. Az Ószövetségben is megfigyelhető – melyet már Hammurapi szabályozásában is láttunk – hogy a férfivel szemben elnézőbb szemlélet uralkodott, esetében ugyanis csakis más feleségével vagy eljegyzett nővel történő nem érintkezés minősült házasságtörésnek (pl. Kiv 20,17; Lev 20,10). Az egyedülálló nővel vagy rabszolganővel folytatott viszony nem számított bűnnek.⁴

Azokat, akiket házasságtörésben bűnösnek találtak, megkövezték, mind az asszonyt, mind a férfit, valamint azt a nőt is, akit a városon belül erőszakoltak meg, mivel segítségért kellett volna kiabálnia. Ezzel szemben akit a városon kívül, a „határban” erőszakoltak meg, őt nem tekintették bűnösnek (mivel hiába is kiabált volna).⁵

A házasságtörést megcsonkítással (*Ez 23,25*) és elégetéssel (*Ter 38,24; Lev 21,9*) is büntethették. Egyébként a házasságtörés elég gyakori bűnnek számított.⁶

Ha az Újszövetséget megvizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy szintén meglehetősen sok helyen foglalkozott e házasságot súlyosan sértő magatartással. Ellenben új szemléletet, új nézőpontokat is hozott az eddig megvizsgáltak menné. Jézus a hatodik parancs („Ne paráználkoddj!”, „Ne törj házasságot!”) betartásának fontosságát hangsúlyozta, de a „szív tettét”, azaz a kívánságot ugyanúgy elítélte, mint a tényleges házasságtörő cselekedetet.⁷

² *Hammurabi törvényei*, kiadja: Az erdélyi Múzeum-Egyesület jog- és társadalomtudományi szakosztálya, ford.: Kmoskó Mihály, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája. Kolozsvár, 1911. 45. p.

³ *Magyar Katolikus Lexikon*, IV. kötet, *házasságtörés* szócikk. Szent István Társulat. Budapest, 1998. 695–696. pp.

⁴ Ezen túlmenően: a házasságtöréssel gyanúsított férfit soha nem vetették alá olyan próbatételnek (féltekenységi áldozat), mint az asszonyt (*Szám 5,11*).

⁵ MTörv 22,22-22,25.

⁶ *Magyar Katolikus Lexikon*, *házasságtörés*.

⁷ Mt 5,28.

E korábbiakhoz képest látszólag szigorúbb megítélés mellett azonban Jézusnak a házasságtörő asszony iránti magatartása az irgalom és az igazságosság példázata lett.⁸

Szent Pál apostolnál a házasságtörés nem pusztán jogi kérdés volt, inkább szembe-szegülés Isten akaratával, ezért tanításai szerint a házasságtörőknek nem lesz részük Isten országában.⁹

A középkori felfogás és jogi gondolkodás szerint a házasságtörés a család rendje, békéje elleni támadás volt. A házassági hűséget és tisztaságot a társadalom alapvető értékének tekintették, így az azt veszélyeztető magatartást súlyosan büntették minden formájában (házasságtörés, megszeplősítés, ágyasság, bujaság, kerítés, többnejűség, vérfertőzés, nemi erőszak, fajtalanlás, nőrablás).

A középkor folyamán voltak zsinatok és egyházi írók, akik a házasságtörő hitves elbocsátásának kötelezettségéről beszéltek, de ezek nem a válásra utaltak, hanem a vezeklés idejére történő elbocsátásról.¹⁰

A büntető ítéletek – akárcsak a házassági ügyek ítéletei a szentszékeken – még a 18. században is a tízparancsolatra hivatkoztak a büntetés kiszabás indoklásaként, így önállóan megfogalmazott tényállásra nem volt szükség. Amennyiben mindkét fél házas volt, általában azonos mértékű büntetést kaptak, ha viszont csak az egyik félnek állt fenn érvényes köteléke, a másik fél általában enyhébb büntetést kapott, sőt, némely esetekben nála a büntetés el is maradt.¹¹

Az általános áttekintés és bevezetés után érdemes megvizsgálni kicsit alaposabban, hogy Magyarországon milyen fejlődéstörténeten ment keresztül a házasságtörés szabályozása, valamint milyen gyakorlati tapasztalatokat figyelhetünk meg e kérdéskör kapcsán.

A férj és a feleség paráznaságának megítélése nem volt azonos súlyú hazánkban sem, erről Szent László és Könyves Kálmán törvényei tanúskodnak: a parázna asszonyt halállal büntették, a férfivel szemben viszont elnézőbbek voltak.

A férfi házasságtörő feleségét büntetlenül megölhette, és utána újra házasodhatott. Viszont ha az asszony rokonai szerint jogtalanul cselekedett a férj ekképpen, bíróság elé kellett vinni az ügyet.¹²

A férj természetesen dönthetett úgy is, hogy nem veszi el felesége életét, hanem inkább bírói úton kér büntetést számára. Ebben az esetben az asszonynak a kánoni szabályok szerint előírt bünbánatot kellett tartania, házastársa pedig dönthetett, hogy meg tud-e bocsátani neki és visszafogadja, vagy pedig külön élnek innentől fogva. Ha ez utóbbit választotta, egyikük sem házasodhatott újra azon kánonjogi szabály miatt, mely szerint az érvényes kötelék felbonthatatlan.¹³

⁸ Vö. Jn 8,1-11

⁹ Vö. 13,9; 1Kor 6,18; 1Tesz 4,3.

¹⁰ SIPOS ISTVÁN – GÁLOS LÁSZLÓ: *A katolikus házasságjog rendszere a Codex Iuris Canonici szerint*. Szent István Társulat, Budapest, 1960. 577. p.

¹¹ Vö. Kettős és egyszerű házasságtörés. Magyar Katolikus Lexikon, házasságtörés.

¹² Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve, 13. fejezet a parázna asszony megöléséről. In: *Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényzettek*. Franklin. Budapest, 1899.

¹³ E szabályozás mind Szent László, mind Könyves Kálmán törvényeiben megtalálható volt. Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve, 20. Fejezet a paráznaságon kapott asszonyról; Kálmán Király Dekrétomainak Második Könyve, 8. Fejezet a parázna asszonyokról. In: *Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényzettek*, Franklin. Budapest, 1899. A felbonthatatlanság elméleti hátteréről ld. bővebben: ERDŐ PÉTER: *Egyházjog*. Szent István Társulat. Budapest, 2014. 514–516. pp.

Werböczy Tripartituma is lehetővé tette a férj számára, hogy rendelkezzen parázna felesége életével, de csakis az első parázna cselekedet elkövetésekor:

„De ha férje a házasságtörés után vele együtt lakván és hálván, erkölcsi magaviseletét tudva elnézné, akkor hitbérét is vissza fogja nyerni és férje azután őt a házasságtörés miatt (ha másodszor vétkeznék is) meg nem ölheti, a mit első ízben, a mikor tudniillik a házasságtörés tudomására jutott, szabadon és jogosan megtehetett.”¹⁴

Ez az álláspont hosszú időn át nem nagyon változott. Egyébként nem volt véletlen, hogy még késői évszázadokban is a feleség paráználkodása minősült súlyosabban, mivel ennek – a férfinak alapvetően többet megengedő társadalmi felfogáson túl – súlyosabb családjogi következményei is lehettek. Egy reformkori indokolás tökéletesen megragadja ennek a szemléletnek a lényegét: súlyosabb „az asszony paráználkodása, mint a mely által a férj nemzetségébe a törvényes örökösök jogainak sérelmével idegen gyermek csempésztetik, a nemzetségnek sokkal nagyobb sérelmet okozván”.¹⁵

Ha a házasságtörésre kiszabható büntetéseket megvizsgáljuk, elmondható, hogy a 17-18. századra már a halálbüntetés helyett gyakoribbá vált a verés (férfiaknál botozás, nőknél az ostorozás), valamint a bírságolás. II. József büntető törvénykönyve 1787-től magánvádassá tette a büntető eljárást a házasságtörés ügyében. Bár e kódexet hamarosan hatályon kívül helyezték, az enyhe megítélés általánossá vált a magyar büntetőjogban. A polgári kor első büntető törvénykönyve, a Csemegi-kódex is ismerte e tényállást, rendelkezései szerint ha a házasságtörés miatt a házasság felbontása vagy az ágytól-asztaltól elválás bekövetkezett, három hónapig terjedő fogházbüntetéssel kellett sújtani az elkövetőt. Jelen tanulmány témája viszont nem a büntetőjogi vonatkozások elemzése, hanem az egyházi bíróságok előtti eljárás tapasztalatai, melyekre a büntetőkódex is utalt.

Az 1894-ben elfogadott Házassági törvény (1894. évi XXXI. tc.) szabályozásában is megjelent a házasságtörés, nevezetesen a bontó okok között találkozhatunk az általunk vizsgált cselekménnyel. E törvényi szabályozásban ugyanis még megfigyelhető volt bizonyos, a kánonjogból „átmentett”, azaz onnan eredeztethető, az addigi joggyakorlatban szereplő bontó okok megkövetelése. Ezek név szerint a következők: házasságtörés, természet elleni fajtalanság, új házasság kötése, szándékos és jogos ok nélküli elhagyás, házastárs élete elleni törés, házastárs testi épségét vagy egészségét veszélyeztető, szándékos és súlyos bántalmazás; büntett elkövetése, amennyiben az elítélt házasságot halálra vagy legalább 5 évi fegyházra vagy börtönre ítélik.

Jelen tanulmány keretei között nincs mód a külföldi gyakorlat alapos elemzésére, rövid kitékintésként azonban megállapíthatjuk, hogy a vizsgált korszak egyik jelentős házassági törvénye, a magyar törvényhozásra is erőteljesen ható német házassági törvényhozás egyik eredménye, az 1875-ös birodalmi törvény is foglalkozott a házasságtöréssel.

E törvény is ismert természetesen házassági akadályokat, melyek fennállása esetén a házasság, ha meg is kötötték, semmis volt. Ezek a következők voltak: tilos volt egyenesági rokonoknak egymással házasságra lépni, valamint édes- és féltestvéreknek is. Ezen kívül nem csak a vérségi kapcsolatban lévőknek volt tilalmazott a házasságkötés a rokoni kapcsolatok körén belül, hanem a mostohaszülő-mostohagyerek relációjában is, valamint az anyós és az após sem házasodhatott a (volt) menyével vagy vejével. Az sem

¹⁴ HK. I. 105. 1. §.

¹⁵ Magyar Katolikus Lexikon, *házasságtörés*.

számított ezekben az esetekben, hogy házasságból vagy házasságon kívül születésről volt-e szó, mindenképpen tilalmazott volt a frigy. Az örökbefogadó és örökbefogadott között is házassági akadály állt fenn, bár csak addig, ameddig ez a jogviszony fennállt köztük. A következő esetkör pedig egy korábbi házasság elleni cselekményre vonatkozott, ugyanis a házasságtörést elkövetett elvált személy és a bűntársa sem köthette össze életét törvényesen. Bár ez utóbbi eset alól lehetséges volt felmentést kérni.¹⁶

Az abszolút és a relatív bontó okokat megvizsgálva összefoglalásképp elmondhatjuk, hogy az abszolút bontó okok esetén erős párhuzam figyelhető meg a magyar házassági törvény és a külföldi államok házassági jogalkotása között. Bár például a házasságtörés fogalmi meghatározása jelentősen eltért bizonyos államoknál, bontó okként mindegyik elismerte.¹⁷

A házassági ügyek, és ezen belül a házasságtörés szabályozása, valamint az ilyen ügyekben való döntés hosszú évszázadokon keresztül a katolikus egyház jog fennhatósága alá tartozott, így mielőtt a konkrét ügyek elemzésére térnénk át, szükséges megvizsgálni, hogy pontosan mit értett a kánonjog házasságtörés alatt, kik követhették el, és milyen jogok sérültek ennek elkövetésekor.

A házasságtörés a házassági hűséget sértő szexuális kapcsolat, bűn a hatodik és a kilencedik parancsolat ellen.

E házasságot sértő cselekmény megtörténhet két házasságban élő személy, házas és szabad állapotú, házas és klerikus, ill. házas és szerzetes személy között.

A kánonjogi felfogás szerint a házasságtörő az igazságtalanság bűnét is elköveti, mivel nem teljesíti vállalt kötelezettségeit: sérti a házastársi köteleket, ami a szövetség jele; sérti a másik házastárs jogát, és megtámadja a házasság intézményét azáltal, hogy megszegi a szerződést, amely annak alapjául szolgál. Továbbá veszélyezteti a gyermekek javát, akiknek szükségük van a szülők stabil egységére.¹⁸

A görög katolikusoknál a feleség házasságtörése ok a házasság felbontására. A római katolikus vallás esetén ez nincs így, ez az eset sem törheti meg a megkeresztelt felek házasságának felbonthatatlanságát.¹⁹ Bár a katolikus egyház a házasságot felbonthatatlannak tartotta és tartja, az életközösséget bizonyos esetekben felbonthatónak vélte, mindazon esetekben, amikor az együttélésből az egyik házastársra valamilyen jelentős hátrány, testi vagy lelki üdvét fenyegető baj, elkerülhetetlen veszély háramolna, valamint abban az esetben, ha egyik hitvestárs a házasság ellen súlyosan vétett. A Ht. nem bontja különböző fajtákra a szeparációt, ezzel szemben a kánonjog két fajtáját is ismeri, egyrészt az örököszt vagy életfogytiglanit, másrészt az ideiglenest.

¹⁶ PAUL HINSCHIUS: *Das Rechtsgesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Eheschließung*. Verlag von J. Guttentag, Berlin, 1876. 112–121. pp.

¹⁷ Mind nálunk, mind külföldön a bíróra bízták annak eldöntését, hogy mely esetben tekinti bizonyítottnak a házasságtörést. HERGER CSABÁNÉ: *Jogátvitel vagy európai szintű jogalkotás. Az 1894. évi XXXI. tc. megalkotása az európai jogfejlődés tükrében*, in: Béli Gábor – Kajtár István – Szekeres Róbert (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok VIII.* Pécs, 2005. 180–183. pp.

¹⁸ BÁNK JÓZSEF: *Kánoni jog II.*, Budapest, 1962, 147. p.; SZUROMI SZABOLCS ANZELM: *Szempontok a katolikus egyház jogrendjének működéséhez*. Szent István Társulat, Budapest, 2010. 197. p.; KUMINETZ GÉZA: *Katolikus házasságjog. Különös tekintettel a latin egyház jogára*. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 37. p.; Magyar Katolikus Lexikon, házasságtörés.

¹⁹ HANÁK LÁSZLÓ: *Ágytól asztaltól...?* Kossuth Könyvkiadó, 1986, 184. p.

Az első változat két esetben volt lehetséges a Corpus Iuris Canonici²⁰ érvényessége alatti századokban: ha a házaspár egyik vagy mindkettő szerzetbe lépett, vagy ha a férfi felvette a felsőbb egyházi rendeket (diakonátus, áldozópapság, püspökség); továbbá ha a házaspár egyik házasságtörést követett el (bizonyos feltételek megléte szükségeltetett még ezen belül).²¹ Bár itt kell megjegyeznünk, hogy nem volt ez teljesen egyértelmű az évszázadok alatt kiadott, néha egymásnak ellentmondó törvények szövevényében. Ennek megfelelően a korabeli szerzők álláspontja sem egyezett, bizonyos kánonjogászok szerint már ebben az időszakban is csak a házasságtörés²² (korábbi évszázadokban csak a nő házasságtörése, később mindkét házastársé²³) szolgáltatott alapot az élethosszig tartó elválásra, esetleg még – főként a régebbi jogban – a hitehagyás lehetett erre megfelelő ok, de azt az egyházi joggyakorlat a 19. századra már az ideiglenes elválás jogcímei között ítélte meg.²⁴

Az elválás kimondását nem kérhette az, aki: ha a panaszló fél maga is okot szolgáltatott a házasságtörésre, ha ő maga vétkes társat elcsábította, a házasságtörést megengette vagy jóváhagyta, vagy a bűnt elengedte, akár nyíltan, akár hallgatólagosan, és folytatta a vétkes féllal a házassági együttélést, valamint aki maga is paráználkodott.

A corpus időszakában házasságtörés esetén nem lehetett önkényesen megszakítani az életközösséget, hanem csakis bírói ítélet folytán.

Ha a bírói ítéletben házasságtörés miatt elmarasztalt fél be tudta bizonyítani, hogy az örökös elválás kimondása után házastársa is házasságtörést követett el, akkor jogosult lett az életközösség visszaállítását követelni, mivel a kölcsönös hűség iránti kötelezettség az ágytól-asztaltól elválás után is fennállt.²⁵

1917 után, az első egyházi törvénykönyv megszületésétől kezdve már egyértelműen csak egy esetkörre szűkült a végleges elválás lehetősége: a házasságtörésre. Az ideiglenes elválás esetei nem voltak taxatív felsorolva, lényegét tekintve akkor lehetett kiszabni, ha a házaspár egyikének (vagy akár mindkettőnek) a lelki üdvössége, élete, egészsége veszélyeztetve volt.

Az 1917-es kódex szerint tehát az örökös elválás egyetlen oka az egyik fél házasságtörése lehet: e vétség fennforgása esetén a másik fél a természeti és a tételes jog (Biblia, Trid. XXIV. 8.) alapján jogosult az életközösség megszüntetésére.

A szodómiát és a bestialitást is a házasságtöréssel egy tekintet alá vették.

²⁰ Corpus Iuris Canonici, magyarul kánontörvénytar alatt a középkori egyházjog gyűjteményét értjük, az évszázadok folyamán megjelent pápai egyházjogi dokumentumok egységesen kiadott corpusát. 1582-83-ban állították össze, több kiadást ért meg, részei: Decretum Gratiani, IX. Gergely dekretálisai, Liber Sextus, Clementinae, Extravagantes Communes. Egészen 1917-18-ig, az első egyházi törvénykönyv megjelenéséig hatályban volt, ez számított az egyházjog fő forrásának.

²¹ BAGOSSY BERTALAN: *Feladatunk a polgári házassággal szemben*. Szatmár, 1896. 220–221. pp.

²² E tett büntetőjog-történeti vonatkozásairól ld. VÁMBÉRY RUSZTEM: *A házasság védelme a büntetőjogban*. 1. köt. Politzer. Budapest, 1901, 278–361. pp.

²³ ROSZNER ERVIN: *Régi magyar házassági jog*. Budapest, 1887. 303–304. pp.

²⁴ KONEK SÁNDOR: *Egyházjogtan kézikönyve. Különös tekintettel a magyar szent korona tartományaira*. Heckenast. Pest, 1867, 645–646. p., SCHERMANN EGYED: *A házasság jogi és erkölcsi szempontból*. Budapest, 1913. 89–90. pp.

²⁵ KONEK 1867, 648. p.

Szükséges volt az örökös elváláshoz az is, hogy be legyen bizonyítva a házasságtörés. Nyomós vélelmek is elegendők voltak ehhez, mivel e bűn természeténél fogva elég nehézkes a bizonyítás.

Az ártatlan fél nem volt jogosult az elválásra az 1917-es kódex szerint, ha 1) a házasságtörésbe beleegyezett, akár kifejezetten, akár hallgatólagosan (ha nem akadályozta meg, pedig könnyen megtehetette volna); 2) ha maga adott rá okot (pl. tanáccsal, rábeszéléssel); 3) ha a házasságtörést kifejezetten vagy hallgatólagosan megbocsátotta. Vélelmezendő az elbocsátás, ha a megbizonyosodástól számított 6 hónapon belül nem hagyta el a vétkes felet, vagy nem kezdeményezte a szeparációt. 4) Az sem jogosult az elválásra, aki maga is elkövette a bűntettet (ez gyakori volt a szentszékek gyakorlatában).

A kódex utáni gyakorlatban már nem volt egyértelmű, hogy a vétkes fél kérheti-e a házasság visszaállításának kimondását, amennyiben az eddig vétlen házastársa is házasságtörést követett el.

Fontos újítása volt az első egyházi törvénykönyvnek, hogy amennyiben biztos és nyilvános volt a házasságtörés, az ártatlan fél önhatalmúlag is elválhatott. Ebben az esetben az elválás természeténél fogva örökösnek minősült, az ártatlan fél sosem volt köteles az együttélést helyreállítani. De természetesen joga volt megtenni, ha úgy érezte helyesnek.²⁶

Az 1917-es CIC 1129–1130. kánonja még csak azt hangsúlyozta, hogy az ártatlan félnek joga van a különváláshoz. A hatályos CIC 1152. k. 1.§-a elismeri ugyan a különválás jogát, de kijelenti: „nagyon ajánlatos, hogy a házasság felbontásától visszahúzódva és a család érdekében a bocsánatot ne tagadja meg a házasságtörő féltől, és a házastársi életet ne szakítsa meg”. Ennek a szemléletbeli változásnak az alapját nagyrészt az újabb katolikus moráleteológia megállapításai képezték, melyek szerint még a házasságtörés sem igazolja teljesen erkölcsileg a különválást. Az új CIC a házasságtörés megbocsátására nem csupán a feleket buzdítja, hanem az egyházi hatóságot is felszólítja a megbocsátás elősegítésére.²⁷

Az elméleti megalapozást követően át kell térni annak vizsgálatára, hogy ezen elméleti szabályok miként valósultak meg a szentszékek gyakorlatában, mi módon ítélték meg a házasságtörési ügyeket az egyházi bíróságok bírái. 1856 és 1871 között 6 köteléki pert és 83 ágytól-asztaltól elválasztás iránti keresetet indítottak a székesfehérvári szentszéken, melyből házasságtöréssel kapcsolatos ügy 11 volt. Néhol nősparáznaságnak is hívták (melyet a nő követhetett el, házas férfivel).²⁸

Az általam vizsgált szeparációs perek túlnyomó többségében mindkét fél a másikat vádolta a házasság megromlásáért, a feleség leginkább férje kegyetlenkedését szokta felhozni vádként, a férj pedig a feldolgozott dokumentumok alapján leggyakrabban házasságtörésre hivatkozott.²⁹ Például Lügner Lipót és Fresz Mária tisztí ügyész által perbefogott alperesek esetén a férj vádja az volt, hogy felesége házasságtörést követett el, és ezen túl még a vagyonukat is „elprédálja szeretőjével”. Erre válaszul a feleség azt

²⁶ SIPOS – GÁLOS 1960, 577–579. pp.

²⁷ Magyar Katolikus Lexikon, VII. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 574. p., *különválás* szócikk.

²⁸ SzfvPL. 1845/16-17/2. A nőt nősparáznaság miatt választották el ágytól-asztaltól a férjétől, mely nem köteleket érintő ok, így nem köthetnek új házasságot. Az ítélet „jogszabályi” alapjai: Máté, 19. fejt. 1-2 vers, Márk 10. fejt. 9-10. vers, Trid. zs. 24. ülés 7. can., 1791. évi 26. tc, 10. §.; Szentszéki jegyzőkönyvek 1860–1871.

²⁹ Pl. SzfvPL 1856/40/5., SzfvPL 1856/31/3., SzfvPL 1856/26/11.

hozta fel, hogy férje kegyetlenkedett vele, valamint szintén hűtlen volt, és gyermeket nemzett egy másik nővel. Mivel a férj úgy nyilatkozott, hogy bár a hűtlensége valóban megtörtént, de csakis a felesége tette után, és mindezek ellenére helyre szeretné hozni házasságát, így a szentszék „együttlakás- és élésre” kötelezte a feleket.³⁰

A házassági életközösség megszüntetése lehetett részleges, ekkor csak az ágyra nézve történt az elválás, és teljes, ha ágyra és asztalra nézve is. A veszprémi szentszéken ennek a megkülönböztetésnek nem volt nagy gyakorlati relevanciája, egyetlen esettel találkoztam, ahol csakis az ágyra nézve választották el a feleket. A másik csoportosítási szempont az elválás örökössége vagy ideiglenessége, melynek kapcsán már alaposabb kutatásokat lehetett folytatni, hogy mikor melyiket részesítette előnyben a szentszék. Az örökös elválásra sokkal ritkábban került sor, csak végső esetben, ultima ratio jelleggel alkalmazta a szentszék, és csak a házasságtörés szolgáltatott megfelelő alapot a kimondására (ahogy azt a jogszabályok is előírták).³¹ Minden más esetben az ideiglenes vagy határozatlan időre (ami szintén ideiglenesnek minősült) történő elválás volt a per végkimenetele.³²

A végleges elválásra példa lehet Obersall Kálmán római katolikus keszthelyi lakos felperes és Velerics Anna római katolikus szintén keszthelyi lakos alperes ágy- és asztaltól örökösen elváltató ítélete. Ennek indoka: „a nő részéről könnyelmű és pazarló életmód, ledér szerelmeskedés, főleg pedig egészen a nyilvános botrányig üzött gyakori házasságtörés.”³³

A vizsgált dokumentumok alapján azt a gyakorlati attitűdöt is megállapíthatjuk, hogy nem mindig örökös elváltató ítélet született a bebizonyosodott házasságtörés esetén sem.

Például szolgálhat erre Kecskés Katalin felperes és Babos György alperes ügye, melyben a hűtlenség bebizonyosodott, ugyanis éjjel elfogták a férjet egy gyanús személynél, be is zárták, nehogy idő előtt el tudjon menekülni, és bizonyítani tudják a páráználkodást. Ezt a tényt a ráckevei tanács bizonyítványa is megerősítette, melyben rögzítették ezt a tényt. Ennek ellenére csak ideiglenesen választották el a feleket.³⁴ Leginkább erre törekedett a szentszék, mintegy kiskaput hagyva a könnyebb békülésre, csak nagyon ritka esetben mondta ki az örökös elváltást.

Több esetben nem tudták minden kétséget kizáróan bebizonyítani a házasságtörést, illetve ha be is bizonyították, vagy mindkét fél bűnös volt, vagy pedig az ártatlan kész volt a megbocsátásra (még gyereknemzés ellenére is), így nem született elváltató ítélet. Az általam vizsgált időszak gyakorlatában a leggyakrabban ennek megfelelően az ítélet: „együttlakásra és élésre” kötelezés volt. Az alapos bizonyosság megkövetelését jól nyomon követhetjük például Dienes György és Maizner Juli önként elvált házaspár perében, melyben a feleség vádja a következő volt: „férjének férjehagyott volt gazdaasszonyávali gyanús társalgása”, melyet bár igazolt tanúkkal, és a férj is elismerte

³⁰ SzfvPL 1856/40/5.

³¹ VÉL 27/1906. Takács Endre és Fatér Magdolna házassági ügyében az alperes házasságtörést követett el, a zalaegerszegi királyi törvényszék felbontotta a házasságot, ennek ellenére kérte a felperes, hogy a szentszék mondja ki az ágytól-asztaltól való örökös elváltást, mert mint híven vallásához ragaszkodó egyén, súlyt helyezett a szentszék ítéletére és csak annak megnyerése után érezte magát lelkiismeretében is egészen nyugodtan.

³² SIPOS–GÁLOS 1960, 576. p.

³³ VÉL 26/1880.

³⁴ SzfvPL. 1856/24/9.

a látogatást, a gyanús társalgást viszont nem, így ezt nem találta elegendőnek a szentszék az elv拉斯ztó ítélet kimondásához.³⁵

Salamon Károly és Modnovics Eleonora nemesek ügyében a férj vádjai szerint felesége más férfival botránkozott életet élt, viszont ezt a tanúvallomások alapján a szentszék nem látta minden kétséget kizáróan bizonyítottnak, így együttélésre szólították fel a feleket.³⁶

Guyalin József felperes és Adamovics Anna alperes esetében pedig a felperes házasságtöréssel vádolta meg a feleségét, az alperes pedig kegyetlenséggel férjét, azonban a kegyetlenséget nem sikerült bizonyítani. Mivel a felperes úgy nyilatkozott, hogy kész megbocsátani feleségének, így „együttlakás és élésre” utasították őket.³⁷

Reichárd Teréz és Rausch Lipót perében az alperes férj megcsalta a feleségét a szakácsnőjükkal, gyermeket is nemzett neki. Ennek ellenére a nő úgy nyilatkozott a perben, hogy kész megbocsátani a férjének, amennyiben a szakácsnőt eltávolítják a háztól, így nem választották el a feleket.³⁸

Több vizsgált ügyben mindkét félnél bebizonyosodott a házasságtörés, általában az egyik házastárs cselekedetét a másik tette miatti bosszú motiválta, viszont mivel az együttélés folytatása mellett tették le a voksukat a felek, vagy legalább az egyik (a másiknak nem kell a beleegyezése, mert ha ő maga is házasságot tört, akkor nincs joga az elv拉斯ztást kérni), így nem választották el őket.³⁹

Lang Teréz és Göbel Sándor ügyében bebizonyosodott, hogy mindkét fél házasságot tört, az alperes – állítása szerint – csak bosszúból, de mivel mindkét fél úgy nyilatkozott, hogy együtt akarnak maradni, így nem választották el a feleket a bebizonyosodott házasságtörés ellenére sem.⁴⁰

Az esetek nagy részében nem önállóan csak a házasságtörés volt valamelyik fél, vagy akár mindkettő vádja, hanem más percímekekkel együtt jelent meg, például kegyetlenkedés, pazarlás, kicsapongó élet mellett.

A más címen indult perek közül leggyakrabban a kegyetlenség esetén találkozhatunk a házasságtöréssel, a vétkes fél ezzel próbálta menteni magát, mintegy igazolni a bántalmazások „jogosságát”.

Érdekes szempont a kegyetlenkedés vizsgálatakor annak szemügyre vétele, hogy a kegyetlenkedő fél milyen indokokat hoz fel a durva bánásmód mentségéül. Ugyanis a bíróság abban az esetben, ha a bántalmazás bár megvalósult, de úgy ítélte meg, hogy menthető okból tette a házastárs, akkor nem mondta ki az ágytól és asztaltól elv拉斯ztást, hanem a feleket az egymás iránti keresztényi szeretetre intette, és felszólította őket, hogy változzanak meg, és éljenek békében egymással. Egy szélsőséges alperesi védekezés így hangzott: „szájjas feleségemet csak önvédelemből bántottam, és néha ittas állapotomban, midőn nem nagy szájával felbosszantott”. Természetesen ez nem szolgálhatott mentségül a kegyetlen bánásmódra, ellenben például vizsgált percímeünk, a feleség házasságtörése, vagy az asszonyi kötelezettségek súlyos elhanyagolása adott esetben annak minősülhetett.

³⁵ SzfvPL. 1845/14/2.

³⁶ SzfvPL. 1845/23/1.

³⁷ SzfvPL. 1857/47/3.

³⁸ SzfvPL. 1856/27/7.

³⁹ SzfvPL. 1856/31/3., SzfvPL. 1856/40/5., SzfvPL. 1856/38/14.

⁴⁰ SzfvPL. 1856/38/14.

Ha az ítéletek jogszabályi alapjait vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy több forrásból is merítettek a szentszékek bírái. Nem csak kimondottan jogszabályokat vettek alapul az ítélet meghozatala során, hanem ahogy már korábban említésre került, a Biblia, azon belül az Újszövetség is egyik alapvető jogforrásnak és hivatkozási alpnak, zsinórmértéknek számított az általam vizsgált szentszékek gyakorlatában is (Máté, Márk evangéliuma). Ezentúl a házassági ügyeket szabályozó pápai dekretálisok és zsinati határozatok is megjelentek az ítéletekben, mint a tételes egyházi jog kötelező rendelkezései: Trienti zsinat (24. ülés 7. can.); IX. Gergely pápa Liber extrája, örökös elválasztásnál: 4. könyv, XIX. cím, IV. fej. és XXI. cím, IV. fej.). Mindezekon felül hazánk világi törvényei és ítélkezési gyakorlata is fontos hivatkozási alpnak számított: Werbóczy Hármaskönyve, I. rsz. 105. cím; 1791. évi 26. tc. és „161 felső ítélet”.⁴¹

Az ítélet megfogalmazásának gyakorlatában az „egyházi és világi (hazai) törvényenk, nevezetesen” fordulattal szokták bevezetni a jogszabályok felsorolását.

Végül egy olyan kérelemről kell említést tenni, mely témánkat kicsit távolabbról érinti, viszont mégis van némi relevanciája, mert a házasságtörés elkerülését célozta. Több esetben olyan kérelemmel fordult valamelyik házasságfelel a szentszékhez, mellyel úgymond a bajt szerette volna megelőzni. Azaz ha fennállt véleménye szerint a házasságtörés veszélye, mivel egy harmadik személy túl közel került a házastársához. Ilyen esetben viszont a szentszék válasza a következő volt:

„A házassági törvényszéknek csak a házasságfelek fölött levén bíraskodási joga, ennél fogva a házasságháborítókat nem idézheti perbe. Miért is a jelen perben netalán fennforgó házasságháborító ellen a sértett fél a világi bíróság elé utasíttatik.”⁴²

Összefoglalásképp elmondhatjuk, hogy nem volt ritka az általam vizsgált szentszékek gyakorlatában a házasságtöréssel összefüggő ügyek száma, továbbá megállapítható a feldolgozott perek alapján, hogy több férfi hivatkozott erre a percímre az ágytól-asztaltól elválasztás iránti keresetekben, mint feleség. Nem volt ritka azonban az sem, hogy mindkét fél elkövette e házasság elleni cselekményt, ebben az esetben viszont egyik fél sem kérhette az elválasztást. Annak ellenére, hogy elég sokan estek bűnbe, leszűrhető a perekből, hogy maguk a felek is sok esetben igyekeztek a keresztény szellemiség jegyében megbocsátani, és ezáltal megmenteni a házasságukat. Tetten érhető ez abban, hogy több szeparációs eljárás során maga a felperes jelezte a bíróságnak vallo-másában, hogy kész megbocsátani házastársának és folytatni az együttélést.

A perek végkimenetelét tekintve – bár a házasságtörés volt az egyetlen lehetséges percím az örökös elválasztásra, mégis – elmondható, hogy nagyon kevés esetben jutott erre a döntésre, azaz a végleges szeparációra a szentszék ítéleteiben, sokkal inkább preferálta az ideiglenes elválasztást, valamint az „együttlakás- és élésre” kötelezést. Ennek egyik oka a fentebb említett szabály volt, miszerint a házasságtörést szintén elkövetett fél nem kérhette a szeparációt, másik oka pedig az a – más perekben is tetten érhető – egyházi szemléletmód, mely szerint minél inkább törekedni kell a házasság megmentésére, és a végleges szeparációnak csak akkor lehet létjogosultsága, ha már végérvényesen és menthetetlenül megromlott a felek házassága.

⁴¹ SzfvPL. Szentszéki jegyzőkönyvek 1856–1871.

⁴² Pl. SzfvPL. 1857/62/7.

VARGA NORBERT*

Az I. világháború hatása a kartelljog kodifikációjára**

„A világháborút megelőző békés időszak hosszú tartama és az irott kodex hiánya talán érthetővé, de éppenséggel nem teszi megbocsáthatóvá azt az elfogulatlanságot, amely magánjogunkat az eseményekkel szemben úgyszóván védtelenül hagyta.”¹ Almási Antal *A háború hatása a magánjogra* (1917) című munkájában e szavakkal kezdi felvázolni a magánjog helyzetét, változásának okait és azt, hogy milyen hatást gyakorolt a világháború a magánjog területéhez tartozó jogszabályok tartalmára vagy keletkezésére. Véleménye szerint a háborútól nem lehet elválasztani a „gazdasági bajt és a jogi veszélyt”,² a probléma elhárításán a jogalkotónak és a jogalkalmazónak együtt kell dolgoznia.

Ismerve a magánjogi kodifikáció korabeli viszonyait, azt kell, hogy mondjuk, hogy a bíróságok szerepe jelentősen megnövekedett ebben az időszakban, különös tekintettel a jogbiztonság és a jogegység megteremtésére. Nem volt ez másképp a világháború kitörését követően sem, hiszen a Kúria többször is reflektálni próbált a háború okozta jogi problémákra. Magánjogi kódex hiányában a bíróságoknak jutott az a feladat, hogy a kartellügyeket a meglévő joganyag alapján eldöntsék. Meg kell azonban jegyezni, hogy, ha ehhez az 1875:XXXVII. tc. (kereskedelmi törvény, továbbiakban Kt.) vagy az 1884:XVII. tc. (ipartörvény) sem nyújtott elégséges jogalapot, „sem kellő analógiát, akkor a bíróság a jog ősi forrásaiból: az igazságosságból és a méltányosságból merítve alkotta meg a kartelekre vonatkozó joggyakorlatát.”³ A bíróságok jogfejlesztő tevékenysége mellett a kormánynak is foglalkoznia kellett a kartelljog szabályozásával, hiszen a bíróságok ítélezése kevésbé tudta a gazdasági folyamatokat befolyásolni.

Megállapítható, hogy az I. világháború hatással volt a magánjogra, a magánjogi kodifikációra, ami leginkább az állami beavatkozás által vált tetten érhetővé, hiszen békeidőben az állam a jogvédelemtől eltekintve távol tartotta magát a magánjogi jogviszonyokba történő beavatkozástól, de a háború kitörésével ez a helyzet megváltozott. Az államcél, a közérdek biztosítása érdekében a beavatkozás szükségességes volt, különös tekintettel az árszabályozásra. A háború hatással volt a szerződések teljesítésére is és erre a bírói gyakorlat is reagálni kívánt, hiszen a „világháború a magánjog terén is

* egyetemi docens, SZTE ÁJTK Magyar Jogtörténeti Tanszék

** A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00198/18/9) támogatásával készült.

¹ ALMÁSI ANTAL: *A háború hatása a magánjogra*. Budapest, 1917. 8. p.

² Uo. 9. p.

³ TUNYOGI SZÜCS KÁLMÁN: *A kartelltörvény előzményei és alapelvei*, Kartelljog Tára (1) 1931/4. 53. p.

oly problémákat vetett felszínre, amelyekkel a törvényhozások és jogtudomány eddig *ad professo* nem foglalkoztak.”⁴

A háború a trianoni békeszerződéssel zárult, amelynek III. fejezete a téma szempontjából különösen releváns: „Magyarország kötelezi magát, hogy minden szükséges törvényhozási és közigazgatási intézkedést megtesz avégből, hogy a Szövetséges és Társult Hatalmak bármelyikétől származó nyersterményeket és ipari gyártmányokat a kereskedelmi forgalomban a tisztességtelen verseny minden módja ellen megvédje.”⁵ Elindult tehát szükségképpen a történelmi események következtében egy olyan kodifikációs folyamat, ami e megváltozott gazdasági és társadalmi viszonyokra próbált reflektálni és a jövőre nézve jogbiztonságot nyújtani. A jogalkotás hátterében az állt, hogy a világháború több szempontból is törést jelentett az európai országok gazdasági fejlődésében, amelynek következtében korábban „soha nem tapasztalt mértékben megnőtt az állam gazdasági befolyása”.⁶ Az I. világháborút követő súlyos gazdasági válság időszakában a társadalom hatékony beavatkozást követelt az árszabályozás vonatkozásában.

A hadviselés következményei és a lakosság szükségleteivel történő visszaélések számának növekedése következtében a kormány a háború esetére szóló kivételes intézkedésről alkotott törvényekben (1912:LXIII. tc.; 1914:L. tc.) kapott felhatalmazás alapján megtette a szükséges lépéseket.⁷

Az I. világháború eseményei a gazdasági életben rendkívül széles és mélyreható változásokat idéztek elő. Újabb jogi megoldást kellett keresni arra vonatkozóan, hogy a közszükségleti cikkek forgalomba hozatalát és fogyasztását hatékonyan szabályozzák. A büntetőjogi szankciók alkalmazása és egyben szigorítása jelentette a megoldást, mindamellett, hogy a kormány gazdaságigazgatási intézkedéseket vezetett be. A büntetőjogi szankciókat az 1916:IX. tc. tartalmazta, amelyek a közellátás védelmét szolgálták.⁸

Megállapítható, hogy a világháború a termelés vonatkozásában megrázkódtatást jelentett, hiszen gazdasági bizonytalanságot okozott, sőt a háború utáni áruhiány, valamint a háborús kötött gazdálkodás maradványai a spekulációknak adtak teret. Az árdragító visszaélésekről szóló 1920:XV. tc. büntetőjogi szempontból igyekezett a helyzetet átfogóan szabályozni.⁹

⁴ SCHWARTZ IZIDOR: *A háború hatása a szerződések teljesítésére és az osztrák bírói gyakorlat.* Jogtudományi Közlöny. (51) 1916/14. 124. p.

⁵ 1921. évi XIII. tc. (1920. június 04-én kötött trianoni békeszerződés becikkelyezéséről) 210. cikk.

⁶ POGÁNY ÁGNES: *A nagy háború hosszú árnyéka: Az I. világháború gazdasági következményei.* In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, 2015. 259–260. pp.; KOVÁCS GYÖRGY: *A kartellkérdés és –szabályozás gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai háttere a két világháború közötti magyar közgondolkodásban.* Versenytükör. Különszám II. (12) 2016. 14–39. pp.

⁷ KOCSOH BÁLINT: *Az árcellenőrzés jogszabályai,* Városi Szemle, (25) 1939. 342. p. A jogszabályalkotás a magánjog egyéb területeire is hatást gyakorolt. A piacsabályozás hatással volt a csőd eljárások megindítására is. PÉTERVÁRI MÁTÉ: *Csőd eljárások a Szegedi Királyi örvényszék gyakorlatában.* In: Homoki-Nagy Mária – Pétervári Máté – Varga Norbert: *A szegedi törvényszék története.* IV. k., Szegedi Törvényszék. Szeged, 2019. 85. p.

⁸ WIENER A. IMRE: *Gazdasági büntetőjogunk történeti áttekintése,* Jogtudományi Közlöny (37) 1982/10. 767. p.

⁹ DOBROVICS KÁROLY: *Kartel. A kartelljog fejlődése és a magyar törvény előzményei.* Közgazdasági Értesítő. (28) 1934/38. 16. p., HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Történetek a Szegedi Törvényszék működéséről.* In: Homoki-Nagy Mária – Pétervári Máté – Varga Norbert: *A szegedi törvényszék története.* IV. k., Szegedi Törvényszék. Szeged, 2019. 38–42. pp.

Az uzsoráról szóló törvény szintén büntetőjogi eszközökkel kívánt fellépni az árdrágításokkal szemben, azonban emellett szükség mutatkozott a gazdasági versenyre és a verseny szabadságának védelmére is.

Az a tisztességtelen versenyről szóló 1923:V. tc. ezt kívánta pótolni. A törvény azt a célt fogalmazta meg, hogy a gazdasági élet és az üzleti forgalom alapját jelentő üzleti tisztességet védelemben részesítse, ami állami beavatkozással volt megvalósítható. Erre azért volt szükség, hogy a törvényhozás védelmet nyújtson a tisztességtelen versennyel szemben, hiszen a magánjog általános szabályai alapján ezt már nem lehetett garantálni a megváltozott gazdasági viszonyok között.¹⁰

E kodifikációs előzményeket követően jutunk el odáig, hogy külön jogszabályban kellett rendezni a gazdasági versenyt szabályzó megállapodásokat, a tisztességtelen piaci magatartások egy speciális és koordinált változatát, a kartelleket 1931-ben.

I. A minisztertanácsi előterjesztések

A minisztertanács 1929. április 5-én határozta el a javaslat elkészítését.¹¹ A minisztertanács úgy határozott, hogy felkéri az igazságügyi és a kereskedelemügyi minisztert, „hogy a kartelek szabályozása tárgyában egy törvényjavaslatot készítsenek és ezen törvényjavaslatot bocsássák azután előzetesen a kereskedelemügyi miniszter úr által összehívandó ankét elé.”¹² A kartellek szabályozásnak szükségessége szintén felmerült a minisztertanács 1929. április 5-én tartott ülésén is, ahol az igazságügyi miniszter megbízást kapott a kartelltvény elkészítésére, a közgazdasági miniszter pedig a kodifikációs anyag összegyűjtésére, hogy „a kartellkérdés gazdasági szempontból való teljes megvilágításban álljon az igazságminisztérium törvényelőkészítő osztálya előtt.”¹³

II. A Magyar Jogászegylet álláspontja a kartellek kapcsán

A kartelltvény elfogadását jelentős szakmai vita előzte meg. A Magyar Jogászegylet Gazdasági Intézetének 1929. májusában tartott ülésén a kartellkérdés szabályozása kapcsán báró Korányi Frigyes a következő szavakkal jellemezte a kialakult helyzetet. „Ebben a háború utáni zűrzavarban higgadt elmével, teljes tisztánlátással szétbontani az okoknak s okozatoknak szövevényeit; felismerni a gazdasági élet egyes funkcióinak vagy egyes üzleti kombinációknak valóságos kihatásait, a szabályozás szükségességét s

¹⁰ KRUSÓCZKI BENCE: *A tisztességtelen verseny a Szegedi Királyi Ítéltábla joggyakorlatában*. Acta Universitatis Szegediensis. Forum. Publicationes Doctorandorum Juridicorum 2018/1. 249–251. pp.

¹¹ Tunyogi 1931, 54. p.

¹² Minisztertanácsi jegyzőkönyv. (továbbiakban: MTjkv) 1925. szeptember 05. 12. pont. Forrás: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> (Letöltés időpontja: 2019. augusztus 30.)

¹³ MTjkv. 1929. április 05. 3. sz. Az 1930. november 13-án, december 11-én és 1931. január 16-án tartott minisztertanácsi ülésről nem maradt fenn hitelesített jegyzőkönyv, csak feljegyzés, amiből azonban kiderül, hogy a kartellek szabályozása napirenden volt. Forrás: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> (Letöltés időpontja: 2019. augusztus 30.)

helyes mértékét, a törvényhozói vagy kormányzati belenyúlás valódi előnyeit vagy veszélyeit: csak a gyakorlati élet legkiválóbb ismerőinek s akív tényezőinek hozzászólásával lehet.”¹⁴ Mi is a kartellkérdés? Gazdasági vagy jogi probléma, vagy mindkettő? A szabályozás szükségességét megértjük, ha e kérdésekre választ találunk.

Kuncz Ödön véleménye szerint a kartell elsősorban gazdaságpolitikai probléma, a jognak csak a gazdaságpolitikai célok eléréséhez szükséges legmegfelelőbb eszközöket kell kiválasztania. Álláspontját a következőképpen fogalmazta meg: „más feladatot nem tűzhetünk magunk elé, minthogy a gazdasági élet kimeríthetetlen fantáziájának ezt a nálunk még gyermekkorát élő reményteljes újszülöttjét minden különösebb baj és zökkenő nélkül bocsátsák be az alkotmány sáncai közé”.¹⁵ Kuncz szerint a problémát nem lehet úgy kezelni, vagyis a kartell törvényt előkészíteni, hogy a német, a norvég, a kanadai vagy az észak amerikai Sherman Act-et a magyar jogrendszerbe egyszerűen átültetjük.

A szabad verseny jelentős korlátozáson ment keresztül, amelynek következtében az állam feladata, hogy a közérdek védelme érdekében mindent megtegyen, a szerződési- és versenyszabadság érdekében hatékonyan fellépjen. A kodifikáció során először is azt kellett eldönteni, hogy a kartellek szabályozásához, hogyan viszonyul a jogalkotó. A kartellekre lehet úgy is tekinteni, hogy azok a gazdasági élet konszolidációját és fejlődését akadályozó szerveződések, ami azt eredményezné, hogy a magyar szabályozás követte volna a kanadai vagy észak amerikai kartellelles irányzatot és a régi magyar bírói gyakorlatot, ami alapján a kartellmozgalmat fel kell számolni. Ezzel szemben a törvényjavaslat esetében lehetőség volt annak az álláspontnak az elfogadására, hogy a kartell a korabeli gazdasági helyzetben szükséges, sőt egyenesen nélkülözhetetlen jogi eszköz az áruk megfelelő szinten tartása érdekében.

Felmerült a kérdés, hogy kell-e ennek az új gazdasági-jogi jelenségnek külön jogi formát adni? A magyar kartellproblémát külön törvényben kell-e rendezni, szükséges-e az egységes jogi szabályozás, vagy elégséges a bírói gyakorlatra bízni a probléma megoldását az érvényben lévő jogszabályok (pl. uzsora: 1920:V. tc., tisztességtelen verseny: 1923:V. tc.), az általános magánjog és a kereskedelmi jog szabályai alapján. A bíróságoknak e feladatára utal az MTJ 6. §-a is, amikor kimondja, hogy „olyan jogkérdésekben, amelyeket törvény nem rendez, a bíróságok a hazai jog szellemének, a jog általános elveinek és tudomány megállapításainak figyelembevételével határoz.”¹⁶

Emellett meg kell találni a kartellek jogi szabályozásának formáját is, hiszen „kakuk-madár módjára, idegen fészekbe rakja tojásait.”¹⁷ Ez a fészek nem más, mint a magánjog, azon belül is a kereskedelmi jog. Erre vonatkozóan azonban a magyar kereskedelmi törvényünk nem nyújtott megfelelő jogi háttérrel.¹⁸

A megoldásra váró másik kérdés az volt, hogy milyen eszközökkel igyekszik a közigazgatási hatóság vagy a bíróság a kartell „kinövésével – vagy, ha úgy tetszik gyermekkori betegségeivel – szemben védelmet adni?”¹⁹

¹⁴ *A kartell. A magyar Jogászegylet Gazdaságjogi Intézetének 1929. évi május hó 8-án, 14-én és 16-án tartott vitája.* Budapest, (továbbiakban: *A kartell*) 1930. 4. p.

¹⁵ *A Kartell* 19. p.

¹⁶ *A kartell* 33. p.

¹⁷ *A kartell* 23. p.

¹⁸ *A kartell* 24. p.

¹⁹ *A Kartell* 24. p.

E tekintetben a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara választott bírósága és Jury-je által hozott döntések közvetetten előmozdították a kartelltörvény kodifikációját. Ilyen volt az 1925/1738. ítélete, amelyben kimondta, hogy a kartell egymagában véve a szabad verseny megakadályozására irányuló szándék nélkül nem tisztességtelen. Egy másik esetben (1927/4235) a választott bíróság kimondta, hogy az üzleti nyílt versenyben és a gazdasági harcban a versenytársat megsemmisíteni nem szabad.²⁰

Felmerült a vita során továbbá az is, hogy az állami beavatkozás milyen mértékű legyen a magánjogba, ami még alkalmas, hogy a kartellek monopolisztikus helyzetéből adódóan kialakított árdiktatúrával szemben a fogyasztókat hatékonyan védje. A kartelltörvény elfogadása előtt a bíróságok igyekeztek oltalmat biztosítani a fogyasztóknak, azáltal, hogy, ha egy kartellszerződés kapcsán a jó erkölcsbe ütköző magatartás felmerült, akkor azt megsemmisítette.²¹ Ez tükröződött vissza a kartelltörvény javaslatában is, amely részben az ún. kartellfelügyeleti szervek rendszeréről rendelkezett.

III. A kartelljog előzményei a korabeli jogszabályokban

A kartelljog kodifikációja kapcsán meg kell említeni azokat a jogszabályokat, amelyek tartalmaztak olyan rendelkezéseket, amelyek a kartell-szabályozás előzményeinek tekinthetők. Ilyen volt az 1879. évi kihágási törvény, amelynek 128. §-a a tulajdon elleni kihágások körében tilalmazta a nyilvános árverésen történő összebeszéléseket.²² Dobrovics Károly megjegyezte, hogy a kartellek szabályozását inkább az 1884. évi ipartörvény 162. §-ában lehetett felfedezni, ami egyrészt a munkásokat védte attól, hogy az iparosok összebeszélése miatt kedvezőtlenebb munkafeltételek és munkabérek elfogadására kényszerüljenek, másrészt az iparosokat a munkások, illetve a segédek munkaszüneteltetése és bérmozgalma, a sztrájk ellen.²³ Az ipartörvény 53. §-ában azonban már kifejezett árszabályozást találhatunk a marhahús kapcsán.²⁴ Ezeket a szabályokat azon-

²⁰ A kartel 28. p.

²¹ A kartel 30. p.

²² 1879:XL. tc. 128. § „A ki összebeszélés, a nyereségben való osztozás vagy más jutalom vagy előny ígérete által, a nyilvános árverés eredményének meghiusítására vagy csökkentésére működik, ugyyszintén, a ki ilyen célból nyereségi részt, jutalmat vagy előnyt elfogad: két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.” Erre hivatkozik: *Indokolás „a gazdasági versenyt szabályzó megállapodásokról” szülő törvényjavaslathoz.* (továbbiakban: A törvényjavaslat indokolása) in: Az 1927. évi január hó 25-ére összehívott országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. XXIII. k. Budapest, 1931. 231. p.

²³ 1884:XVII. tc. 162. § „Összebeszélések, melyekkel az iparosok azt czélozzák, hogy üzletük félbeszakítása, vagy a munkások, illetőleg segédek elbocsátása által, ezeknek terhesebb munkafeltételeket szabjanak, különösen azoknak bérüket leszállítsák; vagy melyekkel a munkások, illetőleg segédek oda törekszenek, hogy közös munkaszünetelés által a munkaadókat magasabb bér megadására kényszerítsék, s általában tőlük jobb munkafeltételeket csikarjanak ki; ugyyszintén mindazon egyezmények, melyek által azoknak támogatása czéloztatik, a kik az érintett összebeszélések mellett megmaradnak, vagy azoknak károsítása, a kik azokkal szakítanak, jogérvénynyel nem bírnak.” DOBROVICS 1934, 14. p. A törvényjavaslat indokolása 231. p.

²⁴ 1884:XVII. tc. 53. § „Azon esetben, ha a husmérés szabad gyakorlása mellett egyes községeknek marhahússal való ellátása állandóan biztosítható nem volna, jogában áll a másodfoku iparhatóságnak ily községek kívánságára azokat illetőleg esetről-esetre a szerzett jogok épségben tartásával külön intézkedéseket tenni. Ily intézkedések az elsőfoku iparhatóság és a kereskedelmi és iparkamara meghallgatása után következő elvek alapján teendők: a) a marhahusmérés szabad gyakorlása megszűnik és ezen ipar számhoz köttetik; b) a

ban nem tekinthetjük az átfogó kartelljogi szabályozásnak, hanem csak a jog sporadikus jelenségei voltak.²⁵

A szabályozás előzményeként külön meg kell említeni a kereskedelmi törvényünket, hiszen ez a jogterület volt az, ahol a kartelljog szabályozása kialakulhatott és gyökeret eresztetett a magyar magánjogban. A 1875:XXXVII. tc. 179. §-a kimondta, hogy melyek azok az ügyek, amelyekben a részvénytársaság közgyűlése határoz: „oly cartellszerződések megkötése, melyek minden társasági ügyletnek közös haszonra vezetését czélozzák”. Azt biztosan ki lehet jelteni, hogy a kereskedelmi törvény célja nem a 20. századi kartelljog értelmében szövetkezésnek tekintett szervezet szabályozása volt. „A Kt javaslatának tárgyalására összehívott értekezlet jegyzőkönyve emlékszik meg erről s ebből kitűnőleg az új részvények kibocsátására irányuló tilalom kijátszásának meggátlása lebegett a törvényalkotók előtt; az t. i., hogy teljesen be nem fizetett részvénytőke esetén új részvénytársaság alakításával, amelyek kölcsönösen kicserélik részvényeiket s ezzel vagyonalapjukat kölcsönösen átruházzák, ne lehessen a törvényt megkerülni.”²⁶

A Kt. e rendelkezése a kartelltvörvény elfogadását követően is hatályban maradt, ami azt jelentette, hogy létrejöhetett volna olyan nyereségkontingentáló kartell, amelyben részvénytársaságok vesznek részt, így szükség esetén alkalmazni kell az említett rendelkezést.²⁷

IV. Javaslatok és tervezetek a kartelljog kodifikációja kapcsán

Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszter 1900-ban Ráth Zoltán kassai jogakadémiai tanárt bízta meg egy tanulmány elkészítésével a kartellek szabályozása kapcsán, amelynek célja a jövőbeli kodifikáció előmozdítása volt. A tanulmány első része elméleti és történeti megalapozását jelentette a témának. Megpróbálta a kartell fogalmát meghatározni és kiemelte, hogy a kartell egy olyan szerződés, ami „a verseny mérséklésére vagy teljes kizárására” irányul.²⁸ A tanulmányban az is említésre került, hogy az 1867. évi kiegyezést követően jelentősen megváltoztak a gazdasági körülmények az Ausztria és Magyarország közötti vámunió miatt. Nem volt olyan magyar kartell, amelynek ne lett volna szoros kapcsolata a hozzá hasonló osztrák kartellel. A szerző végzetül a hazai törvényhozás feladatát határozta meg, különös tekintettel a kartellek nyilvántartására és állami ellenőrzésére. A közjogi szabályozás mellett a magánjogi problémákat is ismertette.²⁹

marhahus ára időnként szabályoztatik; c) a marhahusmérés rendes kezelése az iparhatóság által ellenőriztetik. Az iparhatóságnak az a) és b) pontokra vonatkozó intézkedései az illető község bármely polgára által felelősek.”

²⁵ DOBROVICS 1934, 15. p.

²⁶ DOBROVICS 1934, 15. p. Erre hivatkozik: Általános indokolás. Melléklet az 507. sz. irományhoz. 231. p.

²⁷ DOBROVICS 1934, 15. p. HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Megjegyzések a kartellmagánjog történetéhez*. Verseny-tükör. Különszám II. (12) 2016. 41. p.

²⁸ STIPTA ISTVÁN: *A gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról szóló 1931. évi XX. tc. hazai előzményei*. Verseny-tükör Különszám II. (12) 2016. 54. p.

²⁹ STIPTA 2016, 55. p.

A kartelljog szabályozásának következő lépése, hogy Mandel Pál elkészített egy törvényjavaslatot a századfordulón, amelyre a későbbi kartelltörvény indokolása is hivatkozik. A törvényjavaslat tényleges szövegét követően Mandel Pál külön is foglalkozott a szabályozás irányelveivel és a kartellek általános bemutatásával.³⁰ A javaslat alapelvei voltak: a szerződés kötési szabadság, a kormányzati ellenőrzés, a kártérítés és a magánjogi elvek és szabályok alkalmazása a kartelljogban.³¹ Mandel Pál szerint a „tervezet azon álláspontból indul ki, hogy éppen iparunk fejlesztésének egyik nélkülözhetetlen kelléke a kartell-törvénynek megalkotása.”³²

V. A kartelltörvény országgyűlési vitája

A gazdasági versenyt szabályzó megállapodásokról szóló ún. kartelltörvény miniszteri indokolása kiemelte, hogy a törvény megalkotása azért szükségesszerű, mert az „életviszonyok változása, a gazdasági életben pedig különösen a termelés és a közlekedés technikájának fejlődése, valamint a fogyasztás arányainak a változása minduntalan szükségessé teszi, hogy a szabadság és szervezettség viszonya a változott körülményekhez képest átalakuljon.”³³ Az általános indoklásban említésre került, hogy a 19. században megvalósult a polgári egyenjogúság, az ipar és a kereskedelem szabadsága. A közgazdasági elméletek körében előtérbe kerültek azok az irányzatok, amelyek a szabad versenyt tartották a közjólét alapjának. A törvényjavaslat elfogadása során a kartell-megállapodások megítélését jelentősen meghatározta az a korabeli felismerés, hogy a kartelleknek lehetnek pozitív hatásai is a gazdasági életre. A 19. század végén jelentkező túlermelés a gazdaság egyes területei vonatkozásában jelentős mértékű árcsökkenést eredményezett, amelynek az lett a következménye, hogy a vállalkozások veszteségesek váltak, a gazdasági válság rohamosan csökkentette az áruk keresletét, ami pedig szoros összefüggésben állt a munkaerőpiaci változásokkal. „A külső körülmények ilyen hatalmas arányú fordulatai közben az államhatalom nem nélkülözhetett egyetlen szervező társadalmi erőt sem és megértéssel kellett fogadnia a vállalkozóknak olyan tömörüléseit, amelyek a gazdasági élet egyensúlyozottabb fejlődését elősegítették.”³⁴ A törvény megalkotásának legfontosabb célja az volt, hogy megszüntesse a joghézagot és a jogbizonytalanságot a kartelljogban.

Az indokolás hivatkozott az első világháborúra és az azt követő nemzetközi viszonyok alakulására, amelyek hatással voltak a magyar gazdaságra is. A gazdasági bizonytalanság lehetőséget teremtett az árspekulációra, amelynek egyik kihasználási formája a kartellek voltak.

A gazdasági versenyt szabályzó megállapodásokról szóló javaslatot 1931. január 23-án terjesztette a tisztelet Ház elé Csák Károly előadó, miután azt az igazságügyi, vala-

³⁰ STIPTA 2016, 56. p.

³¹ MANDEL PÁL: *A kartell-törvényjavaslat tervezete és a német jogászgyűlés*. Jogtudományi Közlöny. (32) 1904/39. 321. p.

³² MANDEL PÁL: *A kartell-törvény tervezetéhez*. Jogtudományi Közlöny. (39) 1904/46. 378. p.

³³ Általános indokolás. Melléklet az 507. sz. irományhoz. 229. p.; A kodifikáció dogmatikai alapjait mutatja be: STIPTA ISTVÁN: *Az első magyar kartelltörvény (1931. évi XX. tc.) dogmatikai jellemzői*. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): *FORVM Acta Juridica et Politica*, Szeged, (5) 2015/1. 115–131. pp.

³⁴ A törvényjavaslat indokolása 370. p.

mint a közgazdasági és közlekedésügyi bizottság letárgyalta.³⁵ A következő ülésnapon kezdődött meg az a vita, ahol az előadó részletesen bemutatta, hogy miért is kell szabályozni a kartellizációt.

Véleménye szerint a kartellkérdés elsősorban gazdasági probléma. A gazdasági alapelveket kell meghatározni, amelyet követően a jogász feladata a jogi eszköz- és normarendszer felállítása. Ezt „a javaslatot – sajtóban és általában – kartelljavaslatnak mondják. Ez az elnevezés tulajdonképpen nem fedi a javaslat tartalmát, sem pedig célkitűzését. Sokkal jobban fedi azt a hivatalos cím, mert hiszen a törvényjavaslat a kartellkérdést megoldani nem akarja, nem is tudja. Természetesen foglalkoznia kell azonban előkérdésként az egész kartelltendenciával, úgyszólván a közgazdasági élet minden jelenségével.”³⁶ Az előadó itt leginkább arra célzott, hogy a kartellmagánjog szabályozása háttérbe került a kartellközjoggal szemben. A javaslat a gazdasági életbe történő jelentős beavatkozást eredményezett. A régi közgazdasági elméletek megdőltek, vagy élet-halál harcot vívnak az új irányzatokkal, amelynek következtében a problémakör gazdaságfilozófiai oldala magyarázatot igényelt. A háborút követően kiéleződött a kartelleknek a gazdasági életre gyakorolt nyomasztó hatása, amelynek előzményei visszanyúlnak a kapitalizmusnak arra az időszakára, amikor a szabad verseny korlátlanul működhetett, hiszen „csirájuk benne rejlik magában a kapitalizmus természetrajzában, kapitalisztikus termelési rendszerben; életfeltételeik, fejlődésük feltételei is ugyanazok. A kapitalizmusnak a szabad verseny oltalma alatt a technikai haladás szárnyain való kibontakozása, a nagyüzemek és a tőkekoncentráció hoztak létre világszerte egy olyan gyilkos versenyt, amelynek természetszerű következménye kellett, hogy legyen az a tendencia, amely a vállalatokra investált tőkének, valamint a dolgozó üzemi tőkének kockázatát akarta kizárni vagy legalábbis szűkebb térre szorítani és ezért a termelést organizálni, azokat az organizációkat létrehozni, amelyeket a kartellek és hasonló célú alakulatok formájában ismerünk.”³⁷ Csák Károly helyesen vonta le az előbb idézett, szinte már önellentmondásnak ható tényből azt a következtetést, hogy a kartelltendencia a szabad verseny teljes és korlátlan érvényesülésének a következménye. A nemzetgazdaságtan alapelve, hogy a szabad verseny a gazdasági életnek egyetlen olyan biztosítéka, amelynek célja a közérdek szolgálata. Maga a korlátlan és „gyilkos” verseny pont ezt az értéket, elvet semmisítette meg, hiszen a szabad verseny túltermelést okozott, ami viszont termelési anarchiát eredményezett. A háborút követően az állam, de a vállalatok is kényszertársulásokkal igyekeztek biztosítani a termelés folytonosságát, amelynek egyik lehetséges formája épp a kartell, hiszen „a kartellek a gazdasági élet szükséges, elkerülhetetlen, nem mellőzhető, onnét ki nem radirozható alakulatai.”³⁸ Az előadó ezt azzal támasztotta alá, hogy az International Law Association és a Salzburger Juristentag is ezt az álláspontot képviselte.³⁹ A kartelleket nem lehetett a magánjog általános elvei alapján egyszerűen a jó erkölcsbe ütközőnek tekinteni és minden kartellszerződést ér-

³⁵ *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, 33. k. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája. 1931. (továbbiakban: OKN) 22. p.

³⁶ Csák Károly előadó beszéde: OKN 44. p.

³⁷ OKN 45. p.

³⁸ OKN 46. p.

³⁹ A szabályozás nemzetközi előzményeihez: SZILÁGYI PÁL – TÓTH ANDRÁS: *A kartellszabályozás történeti fejlődése*. Versenytükör Különszám II. (12) 2016. 9–10. pp.

vénytelennek tekinteni. Ezt a Kúria 1911-ben hozott ítéletével támasztotta alá, amelyben kimondta, hogy pusztán csak a kartellszerződés megkötése önmagában véve még nem tekinthető jó erkölcsbe ütközőnek.⁴⁰ A javaslat a kartellszabadság elvén állt, ami azt jelentette, hogy a kartellszerződéseket nem lehetett eleve jó erkölcsbe ütközőnek tekinteni. Ha ezt elfogadjuk, akkor felmerül a kérdés, hogy az állam hogyan viszonyuljon a kartellekhez. A kartellszabadság azt feltételezte, hogy az államnak csak akkor kell beavatkozni ebbe a kérdésbe, ha azt a közérdek és a közgazdaság indokolja. Azonban nem mindenki és nem minden ország támogatta a kartellek létrehozását, hanem épp ellenkezőleg, tilalmazni kívánták e gazdasági tömörüléseket. Csák Károly véleménye szerint az elmélet mellett vizsgálat tárgyává kell tenni a „homo economicust”, az emberi természet, hiszen Európában is kialakult „egy típus, egy olyan típus, amelynek a legközvetlenebb életcélja és életének legnagyobb érdeme a pénzcserélés, ahogy az amerikai kifejezi: to make money, s az ilyen kérlelhetetlen 'money-maker' előtt nincsen közgazdasági érdek, az előtt nem is igen lebeg közcél, és egész mentalitása és lelkiélete úgy van berendezve, hogy csak egyetlen érdemet lát maga előtt: a vagyonszerzést.”⁴¹

Az előadó azt sem hallgatta el, hogy voltak olyan képviselők, aki egyáltalán nem támogatták, hogy a kartellek törvényi szinten szabályozásra kerüljenek, mert az akadályozza a termelés folytonosságát és biztonságát, magasabb keresetet biztosít a munkásoknak és megakadályozza a tőkekoncentrációt. Trianont követően különösen fontos lett az iparosodás előmozdítása, a „régii klasszikus közgazdasági iskola úgy tanította, hogy a gazdasági élet törvényszerűsége féket vet minden túlhajtásnak, mert amikor valamely közület az egyes, vagy valamely organizáció a gazdasági hatalommal visszaél, abban a pillanatban kifizetődik a verseny, jönnek outsiders és megrendszabályozzák azt, aki a gazdasági hatalommal visszaél.”⁴² Magyarország helyzete teljesen más volt, mint az európai országoké, nem lehetett egyszerűen csak egy másik pl. német kartellrendeletet átvenni, recipiálni, hanem a törvényjavaslat rendelkezéseit a magyar viszonyok figyelembevételével kellett kialakítani, amihez „egy pluszjelet kell tennünk és utána kell írunk, hogy: Trianon. Ebben a szerencsétlen helyzetben, amelyet Trianon teremtet, mi gazdaságilag szabadok vagyunk, azonban ez a szabadság annyira korlátozott és annyira lenyűgözött, hogy különösen közgazdasági vonatkozásában ez a szabadság” kevesebbet ér „mint az, amit elveszítettünk.”⁴³

Meg kellett határozni, hogy mi az, ami megengedett és mi az ami már tilosnak minősül a kartelljogban, ami nem jelentett mást, mint a felügyelet és az ellenőrzés megszervezését a kartellek vonatkozásában. E tekintetben kiemelten fontos kérdés volt, hogy a prevención vagy a bírósági eljáráson legyen a hangsúly a javaslatban? A magyar törvényjavaslat a prevenciót támogatta és a kormányzati intézkedésekre fókuszált elsősorban, de ennek ellenére felállította a Kartelbíróságot arra az esetre, ha a közigazgatási intézkedések nem lennének eredményesek. Ennek lett az is a következménye, hogy a javaslat elsősorban a kartellközjogot, büntetőjogot és a hozzá kapcsolódó alaki jogot szabályozta. A Kartelbíróság vonatkozásában a törvényjavaslat csak az *actio publica*-t ismerte. A tör-

⁴⁰ OKN 46. p.

⁴¹ OKN 46. p.

⁴² OKN 49. p.

⁴³ OKN 50. p.

vényjavaslat egy olyan időszakban született, amikor általános volt a kartellelles hangulat a társadalomban, „hiszen a kartelltendencia árpolitikában, árdiktatúrában, monopolisztikus helyzetek teremtésében éli ki magát, tehát valakivel szembenáll és ez az árpolitika nagyon természetes, az egyik zsebnek használ, a másiknak árt.”⁴⁴ Az előadó megjegyezte, hogy ez a helyzet még inkább kiéleződött a háborút követően. A javaslat nemcsak gazdasági, hanem szociális kérdéseket is felvetett. „Ennek a kornak csak gyötrő gazdasági bajai és gondjai vannak. És hiába panaszkodunk mi a felett, hogy az ideálok elhomályosodtak, nagyon sok gondolat, amely minket egészen ifjú korunkban vezetett és lelkesített, ma már kihálóban van, vagy a mindennapi élet keserű gondjai között úgyszólván teljesen árnyképpé vált.”⁴⁵ A társadalom nem elméleti, dogmatikai megoldásokat várt a jogalkotótól, hanem olyan jogszabályi rendelkezéseket, amelyek az emberek életére hatást gyakorolnak, „vagyis magyarul mondva, lesz-e olcsóbbodás, vagy sem?”⁴⁶

Az állami beavatkozás szükségességét Baracs Marcell is kiemelte, mert véleménye szerint az 1921:XXV. tc. 1. § 4 bekezdése ugyan *sui generis* bűncselekményként definiálta az árdrágítás kapcsán az összebeszélést, ami azonban még sem érte el teljes mértékben célját, nem szabályozta a kartellek működését. Szükségesnek érezte a beavatkozást a fogyasztók hatékony védelmének megvalósítása, az árdrágítás hatásának az államháztartásra gyakorolt hatása miatt is, mert a magas kartellárak nyomasztólag hatottak a közgazdaságra. Baracs a védővámok rendszerét alapvetően helyes és elfogadható megoldásként értékelte, de azt is hozzátette, hogy alkalmat teremtett a tisztességes nyereség feletti haszon elérésére, ami nem jelent mást a gyakorlatban, mint a magas árak kialakítását. Különösen az agrárszektor érezte meg a kartellizálódás következményét. „Ez a baráti kötelék, amely a kormányzat és nagytőke, tehát a nagyipar és kartellek között hosszú ideig zavartalanul fennállott, zavartalanul fennállana továbbra is, hanem jelent volna meg az agrárrolló, amely ezt a köteléket elnyisszantással fenyegette.”⁴⁷ A kormányzati intézkedések bevezetése különösen foglalkoztatta a képviselőt és ennek garanciáját a miniszteri felelősségben látta, de erre az országgyűlés korabeli összetétele miatt biztosítékot nem látott.⁴⁸

Farkas Elemér hozzászólásában kiemelte, hogy „indokolt a kartell akkor, ha védekező célzatú és nem lépi keresztül a jogos védekezés határait cselekedeteivel.” „Szerintem ugyanis a kartellek keletkezését az ipar védekezési és önfenntartási ösztöne sugallja. Igaz, hogy, ha erre a nagyon egyszerű és könnyen belátható álláspontra helyezkedem, akkor rögtön felmerül a másik igazság is, az, hogy a fogyasztó szorult helyzete sohasem lehet kényszerítő körülmény az ipar számára.”⁴⁹ Véleménye szerint ebben a helyzetben a bíróságoknak kiemelkedő jelentőségük volt. Hivatkozta az MTJ 6. §-át, ami kimondta, hogy „olyan jogi kérdésekben, amelyeket a törvény nem rendez, a bíróság a hazai jog szellemének, a jog általános elveinek és a jogtudomány megállapításainak figyelembevételével határoz.”⁵⁰ A „kartellkinövésekkel” szemben ez a rendelkezés egy védekezés

⁴⁴ OKN 54. p. A Kartelbíróóság felállításának és működésének történetéhez: SZABÓ ISTVÁN: *A kartellfelügyelet szervezete és hatásköre az 1931. XX. törvénycikk nyomán*. Versenytükrök Különszám II. (12) 2016. 64–84. pp.

⁴⁵ OKN 55. p.

⁴⁶ OKN 55. p.

⁴⁷ Baracs Marcell hozzászólása: OKN 65. p.

⁴⁸ OKN 69. p.

⁴⁹ Farkas Elemér hozzászólása: OKN 71. p.

⁵⁰ OKN 71. p.

lehetőséget teremtett. Véleménye szerint a kartelljog kodifikációjának nem lehet a büntetőjogi „expedíció” a célja, hanem a polgári jogi szabályozás keretében kellett volna megtalálni a megfelelő eszközöket. A javaslatban a közrend és a közérkölcsek védelme az elsődleges, amelyet maga a képviselő is támogatott, mert „ez valóban az egyetlen szempont, amelyet ha nem veszünk tekintetbe, akkor nincsen erkölcs, nincsen jogtudomány, de nincsen gazdasági haladás.”⁵¹

Egy külön javaslatot terjesztett be Popper Sándor, amelyet a kartelljavaslatot tárgyaló bizottság elnöke elvetett. Ebben a képviselő kiemelte, hogy a kartell az „olyan megalapodás, határozat, amely a javak termelését, forgalomba hozatalát, áralakulását, a kamat- és hitelviszonyokat, a munkásoknak, vagy alkalmazottaknak fizetendő béreket, ezek egyéb munkaviszonyait vagy más a gazdasági versenyt korlátozó vagy szabályzó tényeket létrehoz, fenntart vagy módosít”.⁵² A javaslat vonatkozásában hangsúlyozta, hogy az írásbeliségnek és a nyilvánosságának érvényesülni kell. Popper szerint a vita tárgyává tett javaslat nem védte a munkást, a fogyasztót, a kartelltagot, nem terjedt ki a biztosítási és a bankkartellekre.

Végkövetkeztetésként megállapította, hogy a monopolkapitalizmus harcot folytat a fogyasztó és a munkások ellen azokon a területeken, ahol a kartell megerősödött. Véleménye szerint a kapitalizmusnak ez a fajtája, szemben a versenykapitalizmussal, diszparitást hozott létre a kereset és a megélhetés között. A kartellek ezt azért teheték meg, mert „az állam a legnagyobb kartell. [...] A kormány az, amely állandóan drágít.”⁵³ Emiatt is tartotta szükségesnek a kartellek árdrágító visszaéléseit szabályozni Griger Miklós is. Egyet értett Kleinwächter azon kijelentésével, hogy a kartellek a „szükség gyermekei, Kinder der Not [...], amelyeket aranybölcsőben ringattak.”⁵⁴ A tőke koncentrációjával kapcsolatban véleményét vallási megvilágításban is érzékeltette, hivatkozva Prohászka Ottokár érsekre. „Mivel a törvényjavaslat amaz evangéliumi, ama szociális gondolatnak jegyében született, hogy az államnak kötelessége a kicsit a nagy ellen, a dolgozó tömegeket a nagytőke kizsákmányolása ellen megvédeni, mivel e gondolat realizálása fegyvert ad a kormány kezébe, s végül mivel mint törvényhozónak módomban áll e fegyver használata dolgában a kormányt felelősségre is vonni.”⁵⁵

VI. A bíróságok jogfejlesztő szerepe

Az átfogó jogi szabályozás hiánya azt eredményezte, hogy a kartellek 19. és 20. századi megítélésében a bíróságoknak jelentős szerep jutott. „Kétségtelen, hogy a judikaturának ez a része meglehetősen általánosságban van tartva és nagyon elhanyagolt jogterület, ami egyébként érthető; még pedig azért, mert kartellügyekben a bíróságoknak nagyon kevés alkalmuk volt állástfoglalni.”⁵⁶ Erre hivatkozott a törvényjavaslat miniszteri indoklása is. „Ámde bármely bíróság döntene is most a kartellek jogossága kérdésében,

⁵¹ OKN 74. p.

⁵² Popper Sándor hozzászólása és javaslatának ismertetése: OKN 77. p.

⁵³ OKN 81–82. pp.

⁵⁴ Griger Miklós hozzászólása: OKN 105. p.

⁵⁵ OKN 111. p.

⁵⁶ DOBROVICS 1934, 15. p.

aligha tudna a mai jogi helyzetben bármelyik is olyan döntést hozni, amely mind jogi, mind közgazdasági helyesség szempontjából általános megnyugvást és elismerést vívhatna ki.⁵⁷ A bíróságoknak a felek meghallgatása mellett szükség lett volna, hogy a kormányzati hatalom olyan testületet, vagy hatóságot állítson fel, amely szakvéleményével hozzájárul a peres ügyek hatékonyabb és szakszerűbb befejezéséhez. A kartell-törvény elfogadását megelőzően a bíróságok általában arról döntöttek, hogy a megtámadott kartell-szerződések érvényesek vagy érvénytelenek, és tették ezt törvényi szabályozás hiányában a magánjog általános elvei alapján. „A kartelek visszaélései ellen nem lehet kellőképp védekezni, ha azok ügyeibe csupán akkor van a hatóságoknak betekintése, amikor a bíróság a szerződést jóerkölcsbe vagy közrendbe ütközőnek mondja ki.”⁵⁸ Ezért tartották szükségesnek, hogy az állam beavatkozzon és a peres eljárást megelőzően közigazgatási eszközökkel kényszerítse a kartelleket a „helyes” működésre. A kartellek és a monopolisztikus vállalatok ellen benyújtott panaszok kivizsgálása végett kellett létrehozni azokat a szerveket, amelyek feladata lett a kartellek működésének koordinálása és felügyelete. A törvényben meg kellett határozni azokat az alaki jogszabályokat is, amelyeket a visszaélésekkel szemben, a közérdek hatékony védelme céljából alkalmazni kellett. „Mert ha alapos a gyanú, hogy van visszaélés, de ez ellen nincs védelem, akkor a védelemtől mielőbb gondoskodni kell. Szükséges ez nemcsak a magánjogaikban sértett panaszosok érdekében, hanem a közgazdaság szempontjából kifogás alá nem eső kartelekben lévő vállalatok zavartalan működése érdekében, valamint a nagyközöniség védelme megnyugtatása végett is.”⁵⁹

A kartellszerződések egyrészt a megállapodásban résztvevő felekre gyakoroltak hatást, másrészt pedig a kartellen kívül álló iparúzókat és a fogyasztókat vonatkozásában is fontos szereplői voltak a gazdasági folyamatok alakulásának. A kartellben résztvevők helyzete gyakran nem volt azonos az olyan szerződő felekével, akik egyenlő gazdasági erővel rendelkeztek, azonos feltételek mellett kötöttek szerződést. „A kartellnek egyes tagjai esetleg a számszerűtlen kisebbségben lévő, de gazdaságilag túlnyomó erőt képviselő tagok ellenállhatatlan gazdasági nyomása következtében vesznek részt a kartellben és a gazdasági nyomás esetleg olyan nagy lehet, hogy eléri a magánjogilag releváns kényszer határát.”⁶⁰ A kartelleken kívül álló vállalkozók, akikkel a kartellek kapcsolatba kerültek, olyan cégek, akiket nem lehetett a kartellbe kényszeríteni. E vállalkozók ellen még nagyobb gazdasági nyomást kívánt gyakorolni a kartell és azok teljes gazdasági ellehetetlenítésére törekedett. Az iparszabadság ilyen mértékű korlátozását az állam nem tartotta elfogadhatónak és minden eszközzel fellépett e törekvések ellen. „Bármi is a hatása a kartellműködésnek, a kartell létrejövételének és működésének az alapja mégis csak a minél nagyobb gazdasági haszonra törekvés. A nyereségvágy pedig könnyen vezet túlzásokra, könnyen csábít önzésre, a lehetőségek kíméletében kizsákmányolásra és arra, hogy a versenyt oly helyen és időben is korlátozzák, ahol és amikor az közgazdaságilag szükségtelen, sőt káros.”⁶¹ Ezért nem lehetett azt megtenni, hogy a „magánosok” vagy is a vállalkozók tevékenységüket jogilag rendezett ellenőrzés nélkül végezzék. „A

⁵⁷ A törvényjavaslat indokolása 375. p.

⁵⁸ A törvényjavaslat indokolása 375. p.

⁵⁹ A törvényjavaslat indokolása 376. p.

⁶⁰ A törvényjavaslat indokolása 377. p.

⁶¹ A törvényjavaslat indokolása 377. p.

szabadság és a szervezettség az új viszonyokban csak úgy lehet helyes arányú, ha a gazdasági életnek tényleg kialakult újabb szervezetét az állam tudomásul veszi és jogi szabályozásban részesíti.⁶² Arra is tekintettel kellett lenni a szabályozás során, hogy a fogyasztó érdekét is védelemben részesítsék a monopolisztikus viszonyok között. Az ún. „nagyközönségnek”, vagyis a fogyasztói társadalom tagjainak védelme azt jelentette, hogy a méltánytalan versenykorlátozásokat és eltúlzott ármeghatározásokat tilalmazni kellett. A végső cél az volt, hogy a fogyasztó a közszükségleti cikkeket, amelyek a megélhetést biztosították, korrekt ár mellett vásárolja meg. „Különösen áll ez most, mikor a trianoni okmánnyal teremtett helyzetben számos gazdasági ág el van vágva természetes vagy történelmileg kialakult beszerzési forrásaitól és értékesítési területétől, amikor a gazdaság egyes ágai az ellenséges megszállás idején szenvedett károkat még alig tudták kiheverni, amikor egyes európai államok hatalmas vámokkal és tilalmi rendszabályokkal folytatnak ellenünk gazdasági harcot, amikor Oroszország és Amerika dumpinggel nyugtalanítja a gazdasági életet és amikor mindezek miatt az ország gazdasági hitelessége sem lehet rendszeres.”⁶³ A gazdaságban is érvényesülni kellett volna az erkölcsnek, a méltányosság-
nak és a tisztességnek, ami megteremtheti a társadalmi békét. A fogyasztók fizetési képességének biztosítása kiemelten fontos volt a fair üzletvitel biztosítása mellett. „Mind e veszélyek lehetősége ellen a közönség nem maradhat védtelenül és az államhatalom nem nélkülözheti tovább a gazdaság egésze felett a politikai iránymutatáshoz szükséges áttekintést. Ezek szerint nem csupán jogi, hanem közgazdasági, szociális és alkotmánypolitikai szempontból is megokolt és szükséges a gazdasági versenyt szabályzó megállapodásoknak jogi rendezése, amit ez a törvényjavaslat foglal magában.”⁶⁴

VII. Befejezés

Összességében kijelenthető, hogy az állam rendkívüli szigorral lépett fel a gazdasági életben jelentkező visszaélésekkel, a tisztességtelen versennyel szemben. A háború és az azt követő gazdasági viszonyok az egyéni érdekeket háttérbe szorították. Ami eddig szabad volt, az a háborút követően tiltott lett, amelynek következtében sorra alkották meg azokat a törvényeket (árdrágítás, tisztességtelen verseny, kartelljog), amelyek által biztosítani kívánták a gazdasági élet tisztaságát és a fogyasztók védelmét. A kartelljog kodifikálásának legfontosabb célja a gazdasági hatalommal történő visszaélések megakadályozása volt.

⁶² A törvényjavaslat indokolása 377. p.

⁶³ A törvényjavaslat indokolása 377. p.

⁶⁴ A törvényjavaslat indokolása 378. p.